

عالمی

شہرت سراج الدینوف

امیر عیشپر

(۱۵۰۱-۱۴۴۱/۶-۹۰۶-۸۴۴)

حیاتی و فعالیتی

مؤلف: فیلالوژی فنلری دوکتوری، اکادمیسین شهرت سراج الدینوف

نشرگه تیارلاوچی: پوهنمل احسان الله قووانچ

۲۰۱۴/۱۴۰۳

کتاب بېلگېلری

کتاب آتی: امیر علیشېر

مؤلف: فیلالوژی فنلری دوکتوری، اکادمیسین شهرت سراج الدینوف

نشرگه تیارلاوچی: پوهنمل احسان الله قووانچ

محرر: دوکتور عزیزالله ارال

صفحه لرنی ترتیبگه سالووچی: محبوب الله توران

مقوّا چیزووچی: موسوی

ناشر: کتاب مدنیت مرکزی

چاپ یېری و ییلی: قدیمگی خراسان نشریاتى ، کابل - ۱۴۰۳

سان: ۱۰۰۰

ISBN 978-9936-9000-1-1

9 789936 900011

مۆلەن:

اۋزبېكىستان جەمھۇرىيىتى نىنگ يان قۇشنىسى افغانستان اۋلكەسىدە بويوك مەفكەر عىشېر نوایى حىاتى و ايجادياتىگە قىزىقۇچى علم اھلى، ائىنقىسە او يېردەگى اۋزبېك زبان كىتابخانلر اوچون «امير عىشېر» ناملى اثرىم عرب الفباسى اساسىدەگى يازوودە نىشر اېتىلىشىدن بەغايت مەنون مەن. اوشبو كىتاب عىشېر نوایى حىاتى و فعالىتىنى اۋرگنىشە كىتابخانلرگە ذرەچە فايدەلى تمام بۇلسە، اۋزىمنى بختىار حس قىلە مەن.

مىلادى ۲۰۲۳- يىل تاشكېنتدە كىرىل يازوويده نىشر اېتىلگن «امير عىشېر» كىتابىنى افغانستان اۋزبېكلرى نىنگ عرب الفباسى اساسىدەگى يازوويگە اۋگىرىب نىشركە تيارلەگن، عىشېر نوایى نامىدەگى تاشكېنت دولت اۋزبېك تىلى و ادبىياتى بىلىم يورتى دوكتور- مەصلى احسان الله قووانچگە، كىتابگە مەحررلىك قىلگن مەكور بىلىم يورتى ياردمچى پروفىسورى عزيزالله ارالگە و اوشبو كىتاب چاپدن چىقىشى اوچون مالىوي ياردم كۆرستگن مەنويت پۇرۇر انسان ماستر سەھراب تورانگە چىن يۇرەكدن مەنتدارچىلىك بىلدىرە مەن.

شەرت سراج الدىنوف

کتاب مندرجہ سی

سؤز باشی ۱

بیرینچی قسم: علیشپریننگ یاشلیگی

نواپی نینگ آتہ-بابالری حقیدہ ۱

میرزا بایقرا حقیدہ ۸

حسین و علیشپریننگ آتہلری حقیدہ ۱۲

بیگیت لیک دوری حقیدہ ۱۹

نواپی و ابو سعید میرزا مناسبتلری حقیدہ ۲۹

نواپی ننگہ اوپلنمہ گن؟ ۵۳

علیشپر نواپی نینگ استاذلری حقیدہ ۶۳

علیشپر نواپی نینگ دؤستلری حقیدہ ۶۹

امیر علیشپریننگ مال-ملکی حقیدہ ۸۴

بنیادکارلیک فعالیتی حقیدہ ۸۷

ایککینچی قسم: امیر علیشپر و سرای

سمرقنددن هراتگہ ۹۳

سلطان حسین بایقرا مکتوبی ۹۶

علیشېر - مېر دار	۱۰۱
امير ليککه تعيينلنیش	۱۰۸
استعفاء	۱۱۲
استرآباد حاکم ليگی	۱۲۱
نوايي و مجدالدين محمد	۱۳۴
مناسبت لرده گی اوزگريش لر	۱۳۷
نوايي و نظام الملک	۱۴۳
حياتی نينگ آخرگی پيل لری	۱۴۷
حج سفری آرزوسی	۱۵۷
آخرگی التماس	۱۶۲
وفاتی	۱۶۹
خلاصه	۱۷۲

علاوه

نوايي قوردیرگن مدرسه و انشآت لر	۱۷۵
نوايي حامی ليگی گه و تکلیفی بیلن یازیلگن اثر لر	۱۸۷

ادبیات لر

قؤلیازمه منبع لر	۱۹۱
کیریل الفباسیده نشر ایتیلگن منبع لر	۱۹۸
تؤپلم لر	۲۰۰
تدقیقات لر	۲۰۱
مقاله لر	۲۰۵

سۆز باشى

عليشېر نوايي - شرق اويغانيش-رنسانسى نىنگ يىرىك وكىلى صفتىدە جەھان مدنيتى تارىخىدە، اينىقسە، توركي تىللى خلقلر مدني و معنوي حياتى نىنگ رواجىدە علجىدە اۋرىن تۈتەدىگن يارقىن شىخى دىر.

اونىنگ ادبي ميراثى نهايتدە اولكن و سېرقىرە. شرق ادبياتى نىنگ دېبرىلى برچە ژانرلىدە ايجاد اېتگن، جمع شعري سطرلرى يوز مىنگدن آرتىق بوندە شاعر جەھان ادبياتىدە سناقلى دېسك، اصلا مبالغە بۆلمەيدى. انساننى هر تامانلمە يېتۈك، بركمال و بغرى كېنگ، يورتنى تىنچ و آباد كۆرىش، رعيت تىنچلىگى و فراوانلىگىنى تامينلش، تورلى خلقلرنى اۋز ارا دۈستلىك و هم جەھتلىككە، اېزگو مقصدلر يۈلئىدە همكارلىككە چقىرىش - متفكر ايجادى نىنگ اساسي رولىنى تشكىل اېتەدى. بو غايەلر، اينىقسە، نوايي «خمسە» سىگە كىرىتىلگن داستانلر توركومىدە بديعي-فلسفي جەھتدن بې نھايە تائىرچن، بې تكرر شعري پردەلردە افادەلنگن بۆلگنى اوچون هم او جەھان ادبياتى نىنگ ناياب آبدەلرىدن بىرىگە آيلندى. اونىنگ قلمىگە منسوب غزللر و قصىدەلر، علمي و دىدكتىك اثرلر عصرلر آشە بوگونگى كونلردە هم اۋز اهمىتىنى يۇقاتمىسدىن كېلماقەدە. ۴ دېۋاندن عبارت «خزاين المعانى» تۈپلىمى، فارسي دېۋانى و قصىدەلرى، دىني-معرفي منظومەلرى ھمدە تارىخي اهمىتگە اېگە خاطرە-«حالات» لرى اونىنگ بې قىياس سۆز صنعتكارى، بويوك فيلسوف و عالملىگىدن درك اېكن ليگىنى بوتون عالم تن آلدى. اونىنگ اثرلرىدە انسان

معنوي-اخلاقي كمالاتى غايەسى يېتكۈچى اۋرىنىنى اېڭللەدى. آدمىلىك، بىر كېڭلىك،
اېزگۈلىك نوايى فلسفەسى نىڭ اساسىنى تەشكىل اېتىدى.

غلىشېر نوايى نىڭ توركى تىل موقىيىنى كۆترىش يۆلىدە گى كورەشى «محاكمة اللغتين»
اثرىدە اۋز عكسىنى تاپدى. درحقيقت، غلىشېر نوايى تىللىمىزنىڭ باى امكانىتلىرىنى
كۆرسىتىپ بېرەلگن و عرب ھەمدە فارس تىللىرىدىن ھېچ قىسى جەھتدىن كىم بۆلمەگن گۆزل تىل
اېكىلىگىنى اثباتلاپ بېرگن بويۇك تىلشەناس عالم دىر. اۋشە دورلردە فارس تىلى شىعريت
تىلى، عرب تىلى اېسە علمى تىل دېپ قبول قىلىنگن اېدى. رىسمى يازىشمەلر ھەر ايككەلە
تىل آمىختەسىدىن عبارت اېدى. توركى تىلگە اېسە عوام تىلى صفتىدە قرەش استوار اېدى.
توركى خەلقلرنىڭ كۆپ مىڭ يىللىك دولتچىلىك تەجرىبەسى تارىخى و باى معنوي-ادىبى
مىراثى مۇغول باسقىنچىلىگى عاقىبتىدە يۇق قىلىپ يوبارىلگنلىگى طفىلى تېمورىلر دورىدە
توركى خەلقلرنىڭ شانلى تارىخى، تىلى و قدرىتلىرىنى تىكلش جودە قىيىن كېچگن. حتا
تېمور سرايىدە توركى تىل نىڭ دولت تىلى درجەسىگە آلىپ چىقىش ايشلىرى آخىرگە
يېتكىزىلمەى قالگن. شۇندەى بىر شرايطدە غلىشېر نوايى اۋز آلدېگە اۋزبېك تىلى مقامىنى
تىكلش مقصدىنى قۇيدى.

نوايى نىڭ ادبىياتشەناس صفتىدە گى تەدقىقاتلىرى توركى و فارسى ادبىياتنى رواجلىتىرىشە
فوق العادە ھەمىنگە اېگە بۇلدى. او «مىزان الاوزان» اثرىدە عروض تىزىمىنى تەرتىپگە سالگن
بۇلسە، شىر شىعريتى نىڭ معما، قصىدە كىبى ۱۵- عىرگە كېلىپ دېرىلى اونوتىلەيازگن
ژانرلىرىنى تىكلش گە غلىحدە اعتبار بېردى.

غلىشېر نوايى فقط شاعر اېمىس اېدى. او تېمورىلر دولتى تارىخىدە غلىحدە حرمت بىلن
اېسلەندىگن مشھور دولت اربابى اېدى. نوايى بوتون آنگلى حياتىنى توركى خەلقلرنىڭ
نەۋزىنى، مىلى غرور و مىلى اۋزىگە خاسلىگىنى قىتە تىكلش گە صرفلەگن بويۇك وطنپۇردىر.
نوايى طفىلى دنيا خەلقلرى توركانە مدنيت و معنويتگە غلىحدە احترام كۆرستە باشلەگنلر.

حضرت نوایی اؤزی نینگ حیاتی نی خلقیمیز علم-فنی و صنعتینی رواجلتیریشغه، مملکت رونقی، خلق و ملت نینگ تینچ-تاتوو یششی همده دولت قدرتی نی مستحکملشغه بغیشله دی. سلطان حسین باقرا اول ذاتنی «مملکت اوستونی، دولت ته ینجی» دېب بی چیز ناملمه گن. نواییده گی بغری کهنگیلک، عدالتلی لیک، دانالیک، سیاستدانلیک و فقرالرگه غمخؤرلیک فضیلتلری سلطانگه دولتنی عدالتلی باشقریشده یقیندن یاردم بېرگن. شونینگ اوچون هم سلطان نوایی نی دؤست صفتیده بی نهایی اولوغله دی و قدرله دی. هر قنده ی شرایطده هم اونی یانیدن اوزاقلشتیرمس لیککه حرکت قیلدی. اولرنینگ بیرگه بؤلیشی دولتنی مستحکم لاش، عدالت اؤرنه تیش، هر ساحه ده، تیل، مدنیت، صنعت، علم-فن ساحه لرینی رواجلتیریش بیلن بیرگه دولت نینگ مدافعه قدرتی، خلق ارا آبرو-اعتبارینی آشیریشگه خدمت قیلدی. حضرت نوایی گرچه حیاتی نینگ مضمونینی ایجاد قیلشده دېب بیلسه هم، دولت و خلق منفعتینی اؤیلب، خلق آسوده لیگی یؤلیده سلطان یانیده توریب مهم دولت ایشلرینی بجردی. نوایی امیر کبیر - باش وزیر صفتیده اوزاق بیلر دولت باشقرووی نینگ اېنگ مهم و نازک بؤغینلریده، محکمه-عدلیه، ایچکی ایشلر، سالیق تیزیمی، تشقی دیپلوماتیک علاقه لر، ایچکی نزاعلر، چېگره معمارلی، عموم خلق بیغینلری و تدبیرلریده دولت و خلق منفعتلرینی او یغونلشتیردی و حمایه قیلدی. حضرت نوایی دولت خدمتینی منصب و آبرو اوچون اېمس، بلکه ملت قدریتلرینی تیکلش و بوتون دنیاگه تن آلدیریش دېک اولکن وظیفه نی عملگه آشیریش اوچون بیر امکانت و واسطه دېب بیلدی.

مذکور کتابده علیشېر نوایی نینگ ترجمه حالی ایلک منبعلرده بېریلگن معلوماتلر اساسیده یاریتیلدی. مؤلف نینگ ایلگری اعلان قیلینگن موضوعگه دایر تدقیقاتلریده ۱۵- عصر نینگ ۲- یرمی ۱۶- عصر نینگ باشلریدن تا ۲۰- عصرگچه یره تیلگن قۇلیازمه منبعلریده گی علیشېر نوایی گه عاید ینگى منبع و معلوماتلر علمي تعاملگه کیرگیزیلیب، نوایی شناسلیککه معلوم معلوماتلر نینگ اصل حالتی اؤزگنیلگن، اولرنی قیاسی تیپالوگیک-تېکستالوگیک تحلیلدن

اۆتكزىش آرقەلى ۲۰- عصرگچە بۇلگن دورە يره تىلگن منبعلرەگى معلوماتلارنىڭ اىلك معلوماتلردن تفاوت قىلىش درجەسى انىقلىگن اېدى^۱.

نوايى دورى منبعلرىدەگى معلوماتلارنى قىياسى تىپالوگىك-تېكستالوگىك جەتدن اۆرگنىش بىر تاماندن، كېيىنگى دور معلوماتلارنىڭ بىرلەمچى منبعلرەگى معلوماتلارگە ماسلىگى ياكە عكسىنچە، تۇقىمە تامانلارنى انىقلىق بېرگن بۇلسە، اىككىنچى تاماندن، نوايى حياتى و فعالىتىنىڭ يارىتىلىش درجەسى، مۇلفلارنىڭ اسلوبى اۆزىگە خاسلىكلارنى كۆرسىتىپ بېردى. خودى شو جريانده اىلك معلوماتلارنى ۱۶ - ۱۹ عصرلرە يره تىلگن اىككىلەمچى منبعلرەگى معلوماتلار بىلن تىپالوگىك-تېكستالوگىك جەتدن قىاسلىق بارىش، اولارنىڭ عصرىمىزگچە اۆزگرىشگە اوچرىب كېلىش سببلرى و يۇللارنى انىقلىق بېرىشگە امكان يەتدى. كېيىنگى دورلر منبعلرى مۇلفلارنى نوايى حياتى و فعالىتىنىڭ قىسى جەتلرى كۆپراق قىزىقتىرگىلىگىنى و بو اېسە، اۆز نوبتىدە، اولارنىڭ نوايى شىخسىتىگە بۇلگن انفرادى و شىخسى قرەشلىرى ماھىتىنى اچىپ بېردى.

اوشبو كىتابدە مۇلفنىڭ آلدىن اعلان قىلگن ايشلىرىگە ايرىم سببلرگە كۆرە كىرىتىشنىڭ علاجى بۇلمەگن، شونىڭدېك، انىقلىشتىرىلىش نقتە نظرىدن قۇشىمچە ايزلىنىشنى طلب قىلگن ىنگى معلوماتلر قۇشىلىپ، اىخچم كۆرىنىشده تەقدىم اېتىلدى.

^۱ قرەنگ: سراجالدىنوف ۲۰۱۱.

بیرینچی قسم

علیشپرنینگ یاشلیگی

(۱۴۴۱-۱۴۶۹)

عليشېرنينگ ياشليگى

نوايى نينگ آتە-بابالرى حقيده

عليشېر نوايى ھجرى ۸۴۴ يىل رمضان آيى نينگ ۱۷- كونيده (۱۴۴۱- يىل ۹- فبرورى) امير تېمورنينگ اۋغلى شاھرخ ميرزا حڪمرانليگى دورىده ھراتده توغىلدى.^۲ اونينگ اجدادلىرى امير تېمورنينگ دانشمند مصلحتچى لريدن بۇلىپ، شھزادە عمرشېخ ميرزانينگ مربيىسى بۇلگن. چنانچە، تاريخچى عبدالرزاق سمرقندى «مطلع سعدين و مجمع بحرين» اثرىده شونەدى يازەدى: «... امير عليشېردير كيم، قديم زمانلردن اونينگ مكرم بابالرى و اجدادى عالي اميرلر قطاريدن جاي آلگن ابديلر. عمرشېخ ميرزا ابن امير تېمور دورىده اولر نينگ حياتى لوحىگە كۆكلداش ليك بختى اعتبار قلمى بيلن يازىپ قۇيىلگن ابدى^۳». اوشبو اثر ھجرى ۸۷۲ (مىلادى ۱۴۶۷-۱۴۶۸) ۸۷۴ - (۱۴۶۹-۱۴۷۰) يىللىرى آرهسىده يازىپ توگتىلگن و ھجرى ۸۷۵ (مىلادى ۱۴۷۰) يىلى مؤلف اونى يەنە دوام اېتتىرىپ، اۋشە يىل نينگ سفر آيىده (۱۴۷۰، اگوست) رۋى بېرگن واقعهلرنى ھم قۇشگن.^۴ اثر نينگ

^۲ ميرخاندنننگ «روضةالصفاء» اثرى نينگ آخرگى جلدى خاند امير تامانيدن يازىلگن بۇلىپ، اونينگ خاتمهسىده عليشېر نوايى نينگ

ھراتده توغىلگنى قيد اېتىلگن. بەتفصيل معلومات اوچون قرەلسين: سراجالدينوف ۱۹۹۷ (۲)، ۲۱.

^۳ مطلع سعدين (۱)، ۳۳۱. فارس تېلېدن مؤلف ترجمەسى. كىتابدە كېلىتىرىلگن برچە ترجمەلر مۇلفگە تېگىشلى دېر. باشقەگە تېگىشلى بۇلگندە ترجمان اسمى كۆرسىتەلەدى.

^۴ اۋشە منبع، ۳۳۱. آ.

نوابي شناسلیک اوچون ایککی اهمیتلی جهتی بار. بیرینچیدن، او علیشېر نوابي نامینی تاریخده بیرینچی بار یازمه قید اېتگن منبع حسابلنهدی. شونینگ اوچون اونده عکس اېتگن نوابي حیاتیگه علاقه‌دار معلوماتلر تاریخی حقیقت صفتیده مهم. معلوماتلر قیسقه‌چه اخبارات طرزیده کپلتیریلسه هم اولوغ متفکر حیاتینی اؤرگنیشده کتته اهمیت کسب اېته‌دی. ایککینچیدن، اثر نوابي نظارتی آستیده یکونلنگن. دېمک، نوابي اؤزی حقیقه‌گی قیدلرنی کؤرگن. معلومات‌نینگ نه‌ایتده قیسقه بېرلیشیکه قره‌گنده نوابي نینگ اؤزی شونی معقول کؤرگن بۆلیشی ممکن. تېکشیریشلر نتیجه‌سیده علیشېر نوابي دوریده یره‌تیلگن تورلی ژانرلرگه منسوب اثرلر نینگ بیرارته‌سیده هم اولوغ امیر نینگ آته-بابالری حقیقه‌ییترلی معلومات بېرلیمه‌گنیگه ایشانچ حاصل قیلدیک. دولتشاه سمرقندی اؤز تذکره‌سیده نوابي نینگ آته‌سی توغریسیده جوده قیسقه تۆخته‌له‌دی. «نوابي نینگ آته‌سی ابوالقاسم بابرنینگ ایشانچلی کیشیسی چیغتای اولوسی اولوغ‌لریدن اېدی» دېیش بیلن کفایه‌لنهدی. عینی پیتده او نوابي نینگ آته‌سی حربی بۆلگنینی تأکیدلر اؤته‌دی.^۵

شونیسى تعجبلى که، نوابي حیاتلیک پیتی و اونینگ حاملیلیگه یره‌تیلگن برچه اثرلرده نوابي نینگ آته-بابالری باره‌سیده یوقاریده‌گی معلوماتلرگه قوشیمچه بۆله‌دیگن حقیقت یوق. حتا نوابي بویورتمه‌سیگه اساساً یازیلگن تاریخی اثرلر - «روضه‌الصفا» و «خلاصة‌الخبار» ده هم اوچره‌مه‌یدی. بو، اؤز نوبتیده، امیر علیشېر اؤز زمانداشلیگه آته-بابالری حقیقه‌یازیشگه رخصت بېرمه‌گن دېگن فکرگه آلیب باره‌دی. علیشېر نوابي نینگ اؤزی هم آته-بابالری حقیقه‌ی دېیرلی معلومات قالدیرمه‌گن. بیر-ایککی عمومی معلوماتلرنی حسابگه آلمه‌گنده، البته. «بدايع‌البدایه» دېوانی نینگ مقدمه‌سیده «آته-آته‌دین یېتتی پشتغه دېگینچه بو رفیع دودمان نینگ (حسین بایقرا سلاله‌سی نینگ) بایری بنده‌سی (قدیمی قولی) و بو وسیع آستان نینگ (درگاه‌نینگ) موروثی توغمه‌سی (سالاه‌وي توغیشگنی)، یعنی بو خانه‌زادنینگ

^۵ دولتشاه سمرقندی، ۳۷۰.

(حسین باقرانینگ) خانوادەسى (ايچكىسى، عايله اعضاسى)، بو خانوادە نینگ (سالەنېنگ) خانەزادەسى (اويىدە توغىلگن قولى) «دېب اۈزى و آتە-بابالرى نېنگ تېمورىلر خاندانىگە قرىنداشلىك درجەسىدە يقين بۇلگىنىنى تۇكىدلىب اۈتگن^۶. شونېنگ دېك، «وقفىه» ائرىدە «بو خاكسارنېنگ آتە-آباسى اول حضرت نېنگ (سلطان حسين باقرانېنگ-ش.س.) آبا و اجدادى خدمتلىرىدە كېم هر بىرى سلطنت كانى نېنگ گوهرى و شجاعت بېشەسى نېنگ غضنفرى اېردىلر-اولوغ مراتبە سزاوار و بېيك مناسبە كامگار بۇلغان اېردىلر»،- دېيە^۷ اۈزى نېنگ نسل-نسبىگە اشاره اېتگن. آتەسى حقىدە اېسە موضوع طلب قىلگن جايدە بىراز گېپرىشكە مجبور بۇلگن جايلىرى موجود. مثلاً، «مجالس» دە مير شاهی ناملى شاعر جسدی استرآباددن وطنى سبزوارگە آلىب كېلىنگن پىندە اونېنگ آتەسى بو پېردە حكومت ايشلرىگە باشچىلىك قىلىپ تورگنلىگىنى آيتىپ اۈتەدى^۸. اونېنگ قنچە پىت حاكملىك قىلگنى و سبزوارده گى حياتى حقىدە باشقە معلومات كېلتىرمەگن. اما نېگە دىر بىران بىر ائرىدە آتە-آتەسى اسملرىنى تىلگە آلەمدى. فقط تاغەلرى مير سعيد كابلى و محمد على غرىبى ھمدە اوگەسى دروېش على حقىدە «مجالس النفايس» تذکرەسىدە بىر آز تۇختەلەدى، او ھم بۇلسە تذکرە طلبى نقطە نظرەن جودە قىسقە بېرىلگن^۹

شونى علېدە تۇكىدلىش اۈرىنلى كە، امير عليشېرنېنگ آتە-بابالرى بىلەن باغلىق معلوماتلر فقط شاعر وفاتىدن كېين يازىلگن ائىرلەدە اوچرەيدى. مثلاً، نوایى دورىدە گى منبعلەردە بىر آوازەن امير عليشېرنېنگ آتە-بابالرى عالي اميرلر قطارىدە بۇلگنلرى تۇكىدلىگن بۇلسە-دە، ميرزا حیدر دوغلات نېنگ ھجرى ۹۵۱ (مىلادى ۱۵۴۴-۱۵۴۵) يىل يازىلگن «تارىخ رشیدی» ائرىدە اونېنگ كېلىپ چىقىشى حقىدە باشقە چە معلومات بېرىلگن. جملەدن،

^۶ بدایع البدایه، ۵ ب.

^۷ کلیات، وقفیه، ۷۴۴ ب.

^۸ کلیات، مجالس، ۱۶۶۲.

^۹ اۈشە منبع، ۶۶۹ ب.

آونده «نوايي اصلی اويغور بخشيليريدن اېدی» دېب تأکيدلنگن^{۱۰}. اوشبو معلومات نوايي شناسليکده عليشېرينگ ملتي اويغور دېگن قره شلرگه هم سبب بولگن.

۱. سېمېنوف نوايي و حسين بايقرا مناسبتلريگه دایر مقاله سیده «بخشیلر-دېوان، محکمه خادملى» دېب قوروققىنه توشونتيريش بیلن چېکلنسه، ت.سلطانوف اؤز تدقیقاتیده باشقه بیر مناسبت بیلن ابوالغازی بهادر نینگ تعریفی و و.و. بارتولد نینگ خلاصه سیگه اساسلیب، بخشی-کاتبلر نینگ موقعی و وظیفه لری حقیقه انچه توشونتيريش بېرده دی: «...اويغور خلقی آره سیده سوادخان کیشیلر کؤپ بولگن. اولر یازوو-چیزوولرنی یخشی آلیب باریش و دېوان حساب-کتابلرینی یخشی بیلر اېدیلر. چینگیزخان سلاله سی دوریده ماوراءالنهر، خراسان و اېراندۀ دېوان و محکمه خادملى نینگ برچه سی اويغورلردن اېدی. اويغور حرفی بیلن حجت تولدیره دیگن تورکستان خانلری نینگ کاتبلری و عملدارلریگه نسبتن اصل معناسی بودا روحانیلرینی انگله تووچی "بخشی" (سانسکریته «بخیشو») اصطلاحی قوللر اېدی. و.و. بارتولد نینگ تخمینچه، «مذکور کاتبلر چیغتای خانلری درگاهیده مسلمان مدنیتی وکیلریدن کؤره تختگه یقینراق تورگنلر و تاریخی واقعه لرنی ذکر اېتیب باریش تامان اولر نینگ قوللریده بولگن»^{۱۱}. تاریخی عالم چینگیزخان دوریده بُت پرست اويغورلر دینی جهتیدن مۇغوللرگه، تیلی جهتیدن اېسه مرکزی آسیا خلقلریگه یقین بولگنلیکلری اوچون مۇغول خانلری اولردن اؤنوملی فایده لنگنلر و طبیعی کی، اويغورلر مسلمانلردن کؤره مۇغوللرگه یقینراق حسابلنگنلر، دېب خلاصه چیره دی. مۇغوللر اصطلاحی نینگ دستلبکی دورلریده بلکه شونده ی بولگندیر. جهانگیر امیر تیمور کؤره گان نینگ تاریخی یاریتیلگن «ظفرنامه» ده شرف الدین علی یزدی یازوو-چیزوو ایشلرینی آلیب بارووچی کیشیلرینی

^{۱۰} تاریخ رشیدی، ۱۲۱ ب.

^{۱۱} پمیتیکه... ۱۰۴-۱۰۵.

«بخشیان تورک» دېب اته گن^{۱۲}. بوندن معلوم بۆله دی کی، تېمور سرايیده یازوو-چیزوولرنی اساسن محلي ملتگه منسوب کاتبلر آلیب باریشگن. بیراق، کاتب اؤرنیده بخشی سۆزینی ایشله تیش مۇغول خانلریدن عنعنه بۆلیب قالگنی سببلی هر ایککی اتمه بیر معناده قۇللنگن. دېمک، تېمور دوریده کاتبلرنی بخشی نامی بیلن اته لیشیگه عنعنه دېب قره له دیگن بۆلسه، اوندە میرزا حیدر نوایی نی «اویغور بخشیلریدن» دېب اته یاتگنیده اونیگ ملتینی اېمس، بلکه اجدادی سرای کاتبلریدن بۆلگنلیگینی ایتماقچی بۆلگنلیگی معلوم بۆله دی^{۱۳}. شو نرسه گه اعتبار قیلیش کېرک که، بو معلومات میرزا حیدر اثریدن باشقه ۱۵- ۱۶ عصر باشیده یرە تیلگن بیرار-بیر منبعده اوچرە مەیدی. نوایی بیلن شخص تنیش بۆلگن تاریخچیلر و عالم و ایجادکارلرینگ بوندە معلومات بېرمە گنلیکلری طفیلی میرزا حیدر معلوماتیگه احتیاط بۆلیب یانده شیش طلب اېتیلەدی. ایککینچیدن، میرزا حیدر نوایی نینگ وفاتیدن سل ایلگریراق، یعنی هجری (۱۴۹۹/۹۰۵-۱۵۰۰ میلادی) ییلی تاشکېنتده توغیلگن. عمری نینگ اساسی قسمی کاشغردە و آخری هندوستانده اؤتگن. اوندە نوایی حقیدە گی معلوماتلرنی اولوغ شاعرنی شخص تنیگن کیشیلردن آلیش امکانیتی یوق اېدی. حتا عمری نینگ آخرینی بابریلر سرايیده اؤتکزگن خواندمیر هم میرزا حیدر نینگ هندگه کېلیشیدن تخمینن یېتتی ییلچە ایلگری وفات اېتیب کېتگن اېدی. شوندە ی بۆلگچ، میرزا حیدر بحث اېتیلە یاتگن موضوع بۆیچە اؤز معلوماتلرینی قیتە تېکشیریپ کۆریش امکانیگه اېگە اېمس اېدی. اوچینچیدن، تاریخی اثر یرە تیلیش جریانیده مۇلف بعضن یازمە منبعلرگه اېمس، بلکه اوزون قولاق گېلرگه تیه نیب، اولرنی فاکت صفتیده قید اېتگن لیگی فنگه معلوم.

^{۱۲} ظفرنامه، ۹۹ پ.

^{۱۳} سیمېنوف ۱۹۶، ۳۳۸؛ Subtenly (۲)، ۸۰۰.

تاریخچی عالم ت. سلطانونوف ۱۵-۱۹ عصرلرده یره تیلگن تاریخي اثرلر مضمونی گه بغیشلنگن تدقیقاتیده تأکیدلشیچه، میرزا حیدر هم کۆپ گینه اؤرینلرده شو یۆلدن بارگن^{۱۴}.

نوابی نینگ اؤزی آته-بابالری تېموریلر سلطنتیده "اولوغ مراتبغه سزاوار و بییک مناسبغه کامگار بؤلغان اېردیلر" دېگن اېکن، بیرینچی نوبتده اونینگ اؤزیگه ایشانماق کېره ک. میرزا حیدرنیکی گه اؤخشش خلاصه کبیینگی عصرلرده یره تیلگن آیریم منبعلرده هم اوچریدی. جمله دن، «بحرالاسرار فی مناقب الاخیار» (۱۷- عصر، بلخ)، «تام التواریخ» (۱۵۹۸ ییل، بخارا)، فهمی نینگ «تذکره الشعرا» (۱۹- عصر، سمرقند)، صدر ضیا تذکره سیده (۲۰- عصر، بخارا) هم قیسقه طرزده «امیر علیشېرنینگ اجدادلری اوغور بخشی لریدن» دېگن قید موجود^{۱۵}. اعتبار بېریلسه، اوشبو بیر خیل معلومات فقط اؤرته آسیاده یره تیلگن منبعلرده اوچرماقده. شونیس قیزیق که، «تاریخ رشیدی» اثرینی چوقور اؤرگنگن تاریخچی ت. سلطانونوف هم اونینگ نسخه لری اؤرته آسیا و شرقی تورکستاندن تشقریده، خصوصاً، یقین شرقده ترقلمه گن لیگینی علیحده تأکیدله گن. امیر علیشېرنینگ «بخشی» لردن اېکن لیگی حقیده گی کبیینگی دورلرده اوچرله گن معلوماتلر میرزا حیدر اثریدن آلینگن دېیش ممکن.

خواندمیرنینگ تاریخگه عاید «حبیب السیر» اثریده (۱۵۲۴ ییل توگتیلگن) بیرینچی جؤن نوابی آته سی نینگ اسمی ذکر ایتیلهدی. اونده قید ایتیلیشیچه، شهزاده میرزا سلطان ابراهیم ب. علاء دوله ب. بایسنغر ب. شاهرخ میرزا تامانیدن سمرقند حکمداری ابو سعید میرزا حضوریه گه اېلچیلر یوباریلگنده اولرگه همراه لیک قیلش امیر علیشېرنینگ آته سی

^{۱۴} پمیتیکه... ۱۹۲.

^{۱۵} بحرالاسرار، ۱۶۰؛ تذکره فهمی، ۳۶؛ ص. عینی، بیاض. ۲۰؛ «تام التواریخ» ده گی معلومات اهیتمتوف نینگ مقاله سیدن آلیندی. قرهنگ: هیتمتوف ۱۹۷۴ (۲)، ۱۸۴.

غیاث‌الدین کیچکینه‌گه تاپشیریلگن^{۱۶}. میرزا حیدر دوغلات هم «تاریخ رشیدی» اثریده اونینگ آتەسی نامینی امیر کیچکینه طرزیده کەلتیره‌دی^{۱۷}.

نوابی وفاتیدن کەیین ۱۵۲۱-۱۵۲۲ ییلده یازیلگن فخری هراتی‌نینگ «لطایف‌نامه» سیده شونده‌ی کەلتیریلە‌دی: «میرنینگ ترجمە حالیدن خبردار موی سفید تاریخچیلر و تۇغری سۆزلی دنیا کۆرگنلر اۆز اثرلریده شونده‌ی کەلتیره‌دی‌لر کیم، میرگه امیرلیک منصبی میراثی‌دور. اونینگ آتەسی امیر کیچکینه سلطان ابو سعیدنینگ خدمتیده ابدی) گپ ابو سعید میرزا خراسان تختینی اېگلله‌گن ۱۴۵۷ ییلدن کەیینگی دور حقیقه کەتماقده- ش.س.». گرچه مۇهر و منصبی بۆلمسه هم کتته حرمنگه اېگه ابدی. آتە تامانیدن باباسی امیر شیخ ابو سعید چنگ میرزا بايقرا خاندانیده امیرالامرا ابدی. میر اۆن یاشلیگیدن بابر میرزا خدمتیده بۆلیب، (سلطان) اونی فرزندى دېک کۆرددی. میر زمان سلطانی (حسین بايقرا) بیلن مکتبده همصحبت و هم‌سباق ابدی. اولر قچان باشلیگه بخت قوشی قۇنسه، بیر-بیرلرینی اونوتمسلیککه عهد و پیمان باغلشگن اېکن^{۱۸}. تذکره مقّدمه‌سیده‌گی اشاره‌گه قره‌گنده، او مذکور معلوماتلرده کیمگه‌دیر سوپه‌نگن. بلکه فخری بیزگه یېتیب کەلمه‌گن قنده‌ی‌دیر منبعگه اساسلنگن‌دیر. بو بیزگه قارانغی. شونده‌ی بۆلسه هم نېگه نوابی‌نینگ آتە تامانیدن باباسی اسمینی کۆرستیب، آتە تامانیگه اعتبار بېرمه‌گن لیگی تعجب‌لنرلی بۆلیب تورماقده. بو اېسه خوانده میر اثرلریده‌گی معلوماتلر روحیتیگه، شونینگدېک، نوابی اۆزی ایتگن «آتە-آتە‌دین» دېگن اعترافیگه منطقن باغلنمه‌یدی. ابو سعید چنگنی آتە تامانیدن دېب کۆرستیلیشی، احتمال، کاتب‌لر خطاسی بۆلیشی ممکن. چنانچه، یی.ای.بهرتېلس یازە‌دی: «علیشېرنینگ باباسی ابو سعید چنگ بايقرانینگ قنده‌ارده‌گی قیسقه دورلی

^{۱۶} حبیب‌السیر، ۵۸۰ ا.

^{۱۷} تاریخ رشیدی، ۱۲۱ ب.

^{۱۸} لطایف‌نامه، ۱۲۳.

حکومتی پیتیده اونینگ دېوانیده امیر اېدی^{۱۹}. قندهارده امیر بۆلگینى يې. بېرتېلس قەيېردن آلگینى انیقل بۆلمەدى. اما يې. بېرتېلس نینگ قندهار بیلن باغلیق تخمینیده جان بار. اگر بیز حسین نینگ باباسى بايقرا محمد تاریخیگه نظر تشلهسک، قیزیق معلوماتلرگه دوچ کېلمیز.

میرزا بايقرا حقیده

میرزا بايقرا امیر تېمورنینگ ایککینچى اؤغلى عمرشیخ میرزا^{۲۰} و اندیجان لیک زاده گان خضر اؤغلان نینگ قیزی ملکت آقادر توغیلگن بۆلیب، امیر تېمور وفات اېتگنده ۱۱-۱۲ یاشده، اکەسى اسکندر ۲۱ یاشده بۆلگن^{۲۱}. شونده ی قیلیب بايقرانینگ توغیلگن ییلینی تخمین ۱۳۹۱-۱۳۹۲ ییل لر قیلیب بېلگیلش ممکن. بیراق اونینگ اکەسى اسکندر میرزانینگ تولد سنەسى انیق قیلیب هجری ۷۸۶ (میلادی ۱۳۸۴) ییل اېکنى ایتیب اؤتیلگن. عمرشیخ، اساسن، اندیجانده یشب امپراتورلیک نینگ شمال-شرقی حدودلرینی باشقرگن. چونکی امیر تېمور هجری ۷۷۳ (میلادی ۱۳۷۱-۱۳۷۲) ییل اندیجاننى ضبط اېتگنده اونى ۱۷ یاشلى عمرشیخگه تاپشیرگن اېدی^{۲۲}. سمرقنده یشەگن دوریده یاق عمرشیخ اویلگن بۆلیب، بیرینچى خاتینیدن پیر محمد و رستم اسملى اؤغیللری بۆلگنى تاریخی منبعلرده قید اېتیلگن. هجری ۷۹۴ (میلادی ۱۳۹۲) ییلده امیر تېمور اېرانگه یوریش قیلەدى. عمرشیخ هم او بیلن بیرگه کېتەدى. تېمور هجری ۷۹۵ (میلادی ۱۳۹۲) ییلده مظفری لرنى مغلوب

^{۱۹} بېرتېلس، ۱۸۶۵، ۲۵.

^{۲۰} امیر تېمورنینگ ۴ نفر اؤغلى بۆلگن: محمد جهانگیر (۱۳۷۷-۱۳۷۸ ییللرده وفات اېتگن)، عمرشیخ میرزا (۱۳۵۴-۱۳۹۴)، میرانشاه میرزا (۱۳۶۶-۱۴۰۸) و شاهرخ میرزا (۱۳۷۷-۱۴۴۷). عمرشیخ امیر تېمورنینگ تۆلین آقا اسملى ایککینچى خاتینیدن توغیلیگن.

^{۲۱} ظفرنامه، ۴۹۱ ب.

^{۲۲} نتئزى، ۱۱۴. ۱۹۱-۱۹۲.

اېتېب، فارس (پايتختى اصفهان) مملكتىنى اېگللەيدى. فارس مملكتى شەھزادە عمرشېخ مىرزا باشقروويگە تاپشېرىلەدى^{۲۳}. شو پىتەن باشلې تېمورىلر حازرگى افغانستان و اېران حدودلرېدە مستحكم اۆرنشەدىلر. عمرشېخ شېرازىنى اۆزى نېنگ پايتختىگە ايلنتىرەدى. عمرشېخ شونەن سۆنگ عايلەسى و ياش بالەلرىنى آلىب كېلىش اوچون اۆز آدملىرىنى اندىجانگە يوبارەدى^{۲۴}. امير تېمورنىنگ يقين شرقەگى نوبتەگى ۵ يىل لىك اوروشى ۷۹۴ (مىلادى ۱۳۹۲) يىلدە باشلەنگن لىگى^{۲۵} انايتگە آلىنسە، عمرشېخ نېنگ عايلەسى حازرگى اۆزبېكىستان حدودىدن اېران يېرلىرىگە كۆچكەندە اسكندر مىرزا تخمىن ۹-۱۰ ياش لىگىدە، بايقرا مىرزا اېسە اېمىزىكلى ياشدە بۆلگەن، دېيىش مەكەن.

شرفالدين على يزدى نېنگ يازىشېچە، عمرشېخ شېرازە بىر يىل تورگەن و كېيىن امير تېمور تامانىدن سوريە يۆلىدەگى دياربەرگە كۆمك اوچون چقىرتىرىلگەن^{۲۶}. عمرشېخ تۇنغىچ اۋغلى پىر محمد بىلەن آتەسى نېنگ يانىگە جۆنەب كېتەدى، حاكىمىنى اېسە ايككىنچى خانىنى مەكت آقادن توغىلگەن اۋغلى اسكندر مىرزاگە تاپشېرىدەدى. بو پىتگە كېلىپ، ۴۰ ياشدە بۆلگەن عمرشېخ ۷۹۶ (مىلادى ۱۳۹۴) يىل نېنگ رېبىع الاول آيىدە تۈستەن كەردستاندەگى مختصرى قلەسى دېوارلىرى يانىدە منارەدن آتېلگەن اۋقدن اۆلەدى^{۲۷}. صاحبقران فرمانىگە بىنا شېرازەگى ارىتى قېرىستانىگە دفن قىلىنەدى، كېيىنچە لىك اېسە جەسدى اصل وطنى شەھر سېزگە كۆچىرىلەدى. يزدى نېنگ يازىشېچە، اونىنگ عياللىرى سېوينچ قوتلۇغ، مەكت آقا و بېكە مەك آقا ھەمدە اونىنگ فرزندلىرى، جەملەدن اسكندر شېرازە قالدېرىلەدى^{۲۸}.

^{۲۳} ظفرنامە، ۲۳۴ ب؛ ۲۳۹ ب.

^{۲۴} تەنزى، ۱۹۹.

^{۲۵} ظفرنامە، ۲۲۴ ب.

^{۲۶} اۋشە منبە، ۱۲۵۳.

^{۲۷} اۋشە منبە، ۲۵۳ ب.

^{۲۸} اۋشە منبە، ۲۵۴ ب.

فارس مملکتینی باشقیش عمرشیخ‌نینگ کنته اؤغلی ۲۴ یشر پیر محمدگه تاپشیریلهدی. اونینگ اوکەسی رستم میرزاگه عجم عراقی (پایتختی اصفهان) تاپشیریلهدی.^{۲۹} ملکت آقادر توغیلگن اسکندر همدان‌نینگ حکمداری ایتیب تعینلنهدی. طبعی که، اوشه بیللر قاعده‌سیگه کوره، ملکت آقا کیچیک اؤغلی باقرا بیلن اسکندر حامی‌لیگی آستیده یشه‌یدی. آره‌دن کۆپ اؤتمه‌ی، امیر تېمور کېلگوسیده کېلیب چیقیشی ممکن بؤلگن سیاسی پراکنده‌لیک‌نینگ آلدینی آیش مقصدیده بېوه ملکت آقانی کیچیک اؤغلی شاهرخ میرزاگه نکاح‌لشگه قرار قیله‌دی.^{۳۰} باقرا اسکندر‌نینگ یانیده قالهدی، آنەسی اېسه هراتگه کۆچیب اؤته‌دی. تېز آره‌ده، یعنی ۱۳۹۵ ییلده ملکت آغه اؤغیل توغهدی، اونگه سوپورغتمیش میرزا دېب نام قویله‌دی.

... امیر تېمور وفاتیدن سؤنگ شهزاده‌لرنینگ تخت اوچون کوره‌شلی باشلنپ کتهدی. امیر تېمور‌نینگ اؤغلی میرانشاه ۱۴۰۸ ییلده قاره قویونلو تورکمنلر بیلن تۆقنه‌شووده اؤله‌دی. آذربایجان و عجم عراقی یبرلری تورکمنلر قۆلیگه اؤته‌دی. ۱۴۱۰ ییلده سوء‌قصد نتیجه‌سیده عمرشیخ‌نینگ کنته اؤغلی پیرمحمد هم وفات اېته‌دی. شېراز اسکندر تصرفیگه اؤته‌دی. او اوکەسی باقرا بیلن بیرگه همدانن شېرازگه کۆچیب اؤته‌دی. سل اؤتمه‌ی، اسکندر آذربایجان و عراقنی قیترب آلیشگه موفق بۆله‌دی. اسکندر میرزا فارس و عجم عراقینی مستقل باشقره باشله‌یدی. شاهرخ میرزا فرمانی بیلن (احتمال ملکت آقا تشبثی بیلن‌دیر) ۱۴۱۲ ییلده باقرا عجم عراقیگه حکمدار ایتیب تعینلنهدی. اونگه همدان، وروجو، نهاوند و لرستان یبرلری تاپشیریلهدی. نوایی‌نینگ باباسی ابو سعید، باقرا میرزا خاندانیده امیرالامرا لوازمیده فعالیت کۆرستگن‌لیگی حقیده‌گی فخری هراتی معلوماتی شو

^{۲۹} اوشه منبع، ۱۲۵۴.

^{۳۰} مطلع سعدین (۲)، ۲-قسم، ۱۰۴.

دورگه تعلقلی بۆلسه کبرهک^{۳۱}. عینی معلوماتنی قالدیرگن سام میرزا نوایی نینگ باباسی اسمینی ابو سعید بیک دېب کېلتیره دی^{۳۲}. بوندن شونده ی خلاصه چیقهدی که، ابو سعید بیک میرزا بايقراگه جوده هم یقین انسان بولگن. حتا تخمینیمیزچه، عینی ابو سعید بايقرا میرزاگه اېمکداش-کۆکدداش بولگن بولیشی ممکن و شو جهتدن بايقرا قه پېرده یشمه سین، او بیلن بیرگه بولگن.

۱۴۱۳ ییلی اسکندر شېرازدن اصفهانگه اۆته دی و او یېرنی اۆز پایتختیگه ایلنتیره دی. هجری ۸۱۷ (میلادی ۱۴۱۴) ییلی اسکندر میرزا شاهرخ گه بؤیسونمه ی قۇبه دی، جهلی چیققن حکمدار لشکر جۇنه تیب اصفهاننی قمل قیله دی. اسکندر تسلیم بۆله دی. شاهرخ اسکندرنی حبسگه آلیب، اصفهاننی رستم میرزاگه، شېرازنی اېسه نېوره سی ابراهیم سلطانگه تاپشیره دی. اسکندر اوکەسی بايقرا میرزانی شاهرخ قراریگه قرشی چیقیشگه اوندە یدی. ۱۴۱۵ ییلی بايقرا ابراهیم سلطاننی شېرازدن قوویب چیقره دی. شاهرخ غضب بیلن شېرازگه باستیریپ باره دی و بايقرا میرزانی شهزاده قیدو میرزا باشقیره یاتگن قندهارگه سورگون قیله دی^{۳۳}. ایتیش کبرهک کی بو پېرده سورگون معناسینی زندان بند قیلیش اېمس، بلکی تېموری شهزاده نی چېککه اۆلکه لردە یششگه مجبور قیلیش بیلن جزالش دېب توشونیش کبرهک. بايقرا قیدو میرزا بیلن قندهارنی بیرگه باشقرگن. بايقرا قندهارده ایکیکی ییل، ۱۴۱۵ ییلدن ۱۴۱۷ ییلگچە یشە یدی. او پېرده ایکیکی تېموریزاده: قیدو میرزا و بايقرا میرزا اۆرتە سیده یوزەگه کېلگن کېلیشماوچیلیک استە-سېکین کتتە ماجراگه ایلنگنی طفیلی شاهرخ میرزا هجری ۸۲۰ (میلادی ۱۴۱۷) ییل بايقرا میرزانی قندهاردن سمرقندگه سورگون قیله دی^{۳۴}. بايقرا میرزانینگ کبیینگی تقدیری نامعلوم و هیچ بیر تاریخی منبعده قید

^{۳۱} لطایف نامه، ۱۳۳.

^{۳۲} تحفه سامی، ۱۱۶۷.

^{۳۳} مطلع سعدین (۲)، ۲۹۸.

^{۳۴} اۆشە منبع، ۳۲۷.

اېتېلمه گن. شو پېرده يې. بېرېتېلس نېنگ قندهارده نوایي نېنگ باباسی بايقرا امیری بؤلگن دېگن تخمینینی تصدیقلاشیمیز ممکن. او هم بايقرانېنگ اېنگ يقين کیشیسی و صداقتلی ملازمی صفتیده قندهارگه کېلگن بؤلشی ممکن.

امیرعلیشېر نزیدیه شاهرخ حکمدارلیگی دوریده عصیانکارلیگی اوچون قتتیق جزالنگن و نانکۆرلیکده عیبلنگن بايقرانی تاریخی اثرلرده آفلش و عینی چاغده اونېنگ يقين صفداشی بؤلگن اؤز باباسی بیلن فخرلنیش نېنگ علاجی یوق اېدی. تېموریلر تاریخیگه سایه توشیرمسلیک طرفداری بؤلگن میر علیشېرنېنگ بايقرا خاندانی و اؤز آتہ-بابالری اسملرینی تیلگه آلمه ی اؤتیشی نېنگ سببی شو بیلن ایضاحلنیشی ممکن.

حسین و علیشېرنېنگ آتہلری حقیده

میرزا بايقرانېنگ ایکی اؤغلی بؤلگن: غیاث الدین منصور و محمد. بايقرا میرزا خاندانی نېنگ قندهاردن کېینگی حیاتی منبعلرده قید اېتېلمه گن. شو باعث بايقرا قندهاردن چیقیریلگن ۱۴۱۷ ییلدن حسین توغیلگن ۱۴۳۸ ییلگچه بؤلگن آرهلیقده اولرنېنگ قه پېرده یشه گنی و علیشېرلرنېنگ عایله سی بیلن بیرگه کېچیرگن حیاتلری تفصیلاتی بیزگه معلوم اېمس. بیزینگچه، اونېنگ عایله سی سمرقندگه کېتمه گن بؤلسه کېرک. عکس حالده، اسکندر میرزا تاریخینی یازگن ننتزی بو حقدہ تۆخته لگن بۆلردی. بیراق آیریم معلوماتلرنی نظرده توتیش هم خطا بۆلمه یدی. خوددی شو ییل سوپورغتمیش میرزا سلطان شاهرخ تامانیدن کابل و غزنی پېرلریگه حاکم قیلیب تعینلنهدی. بايقرا میرزانېنگ آنه سی ملکت آقا اؤغلی سوپورغتمیش میرزا بیلن کابلگه کۆچیب کېلهدی.^{۳۵}

^{۳۵} اؤشه منبع، ۳۴۳. شو پېرده سوپورغتمیش اؤزی بیلن برچه عایله اعضالرنی و یقینلرنی آلیب کېتگن لیگی آیتله دی.

سویرغتمیش میرزا هجري ۸۳۰ ییل محرم آیی نینگ ۱۶-کونیده (میلادی ۱۴۲۶ ییل ۱۷ نوامبر) وفات اېتهدی.^{۳۶} ملکت آقانیگ هجري ۸۴۴ (میلادی ۱۴۴۰) ییلگچه حیات بولگینی حسابگه آلهدیگن بولسک^{۳۷}، بايقرا میرزا سمرقندگه جۇنه تیلگندن سۇنگ ملکت آقا اۆز نبیره لر یینگ یگانه تیه نچیگه ایلنگنی انیق. بايقرا خاندانی اعضالری کابلگه کلتیریلگن بولیشی احتمالگه یقین. بووی تیریک لیگیده غیاث الدین منصور امیر تېمورینگ قیزیدن توغیلگن سلطان حسین ابن امیر محمد ابن امیر موسی نینگ قیزی فېروزه بېگیمنی اۆز نکاحیگه آلهدی. فېروزه بېگیمدن بايقرا (۱۴۳۰-۱۴۸۷)، آگه بېگیم و حسین (۱۴۳۸-۱۵۰۶) دنیاگه کبلهدی.

ملکت آقا کابلده وفات اېتگن. اونینگ جسدی بلخگه کلتیریلیپ، اۆزی بنا اېتگن مدرسه صحنیده دفن اېتیلگن^{۳۸}. ملکه عمری نینگ آخرگی ییللری هراتده یشه گنمی، یوقمی، نامعلوم، اما حسین ۸۴۲ ییل نینگ محرم آییده (میلادی ۱۴۳۸ ییل جولای) هرات نینگ شمال-شرقي تامانیده گی ملکت آقاگه تېگیشلی دولتخانه ناملی قۇرغانده توغیلگنی^{۳۹} حقیده گی معلومات بو سلاله نینگ هرات بیلن باردی-کېلیدیسی اوزیلمه گنینی بیلدیره دی.

علیشبر و حسین باله لیکدن بیرگه تربیه لنگنلر. بونی زمانداشلری هم، اولر نینگ اۆزلری هم تصدیقله یدیلر. اوشبو فاكت اولر نینگ آته-بابالریدن دوام اېتیپ کبله یاتگن سلاله و یقین-لیک هیچ قچان اوزیلمه گنینی بیلدیره دی. غیاث الدین منصور هجري ۸۴۹ (۱۴۴۵-۱۴۴۶) ییل وفات اېتهدی^{۴۰}. شوندن تصور قیلیش ممکن کی، شاهرخ وفات اېتگن ۱۴۴۷ ییلدن کبېینگى دورده سلاله باشیده فیروزه بېگیم یککه قالگن. اونینگ یقین سویه نچیگی

^{۳۶} اۆشه منبع، ۴۸۰.

^{۳۷} اۆشه منبع، ۱۰۴.

^{۳۸} فیضی یوف، ۳۰۱.

^{۳۹} حبیب السیر، ۶۷۰؛ لباتواریخ، ۱۴۵. ا.

^{۴۰} مطلع سعدین (۲) ۳۷۲؛ لباتواریخ، ۱۴۵. ا.

عليشېرلر عايلهسى بۇلگن. فيروزه بېگيم اوزاق عمر كوردى و اوز جگر بندى حسين تختگه چيقتىدىن سۇنگ بير نېچە آى اۆتېب، هجري ۸۷۴ محرم آيى نېنگ ۱۴-كونيده (ميلادي ۱۴۶۹ يىل ۲۵ جولايى) وفات اېتدى^{۴۱}.

منبعلرده حسين نېنگ آتەسى غياثالدين منصور، عليشېرنېنگ آتەسى غياثالدين كيچكىنه طرزىده قيد اېتىلگن. ايريم زمانهوي تدقيقاتلرده اونېنگ بۇيى پست بۇلگن دېگن ناتوغرى فكرگه هم بارىلگن.

فخري نېنگ غياثالدين كيچكىنه حقيده گى معلوماتلريدن ايكيكي مهم خلاصه چيقرىش ممكن. بيرينچىسى، فخري بيزگه معلوم منبع لرنېنگ ايجيده بيرينچى بۇلىب، امير كيچكىنه سلطان ابوسعيد ميرزا سراييده خدمت قىلگننى يازىب قالدېرگن. بو گېلرده جان بار. ابوالقاسم بابر وفات اېتېب، خراسانده تۇس-تۇپالان باشلنگنده شهزاده لر بيرين-كېتىن تختگه اۆتېرىش و سل اۆتمەى بيرى ايكيكىنچىسى نېنگ سيقوويگه برداش بېره آلمەسدىن هراتنى تشلب قاچر اېدى. شوندهى شرايطده تختنى هجري ۸۶۱ يىل رجب آيى نېنگ يېتتيسيده (۱۴۵۷ يىل ۳۱ مى) شاهرخ ميرزانېنگ نبورهسى ميرزا علاءدوله نېنگ اۇغلى ميرزا سلطان ابراهيم اېگللەيدى. او هرات تختىنى سقلب قالالمةيدى. چونكه هجري ۸۶۱ يىل شعبان آيى نېنگ يىگيرمه بېشىنچى كوني (۱۴۵۷ يىل ۱۸ جولاي) سمرقند حكمدارى سلطان ابو سعيد ابن سلطان محمد ابن ميرزا ميرانشاه هراتنى اېگللەيدى، اما ماوراءالنهردن كېلەياتگن خواطرلى وضعيت خبرى اونى آرقه گه قيتيشگه مجبور قىلەيدى. خراسان تختيگه قيته اۆتيرگن سلطان ابراهيم سمرقند حكمدارى سلطان ابو سعيددن ياردم سؤرهيدى و اونگه تابع بۇليشگه وعده بېرهيدى. بونى هرات سلطنتى نېنگ آبرولى اربابلريدن بير نېچە سىنى سلطان ابو سعيد قاشيگه يوباريشيده كۆرهميز. اېلچيلر شېخ نورالدين ابن بهاءالدين عمر،

^{۴۱} مطلع سعدين (۲)، ۶۴۴؛ لب التواريخ، ۱۴۵. ا.

شیخ شمس الدین جامی و امیر برهان الدین بۆلیب، اولرنی کوزه تیپ باروویچی همراه صفتیده علیشبرنینگ آتەسی غیاث الدین کیچکینه تعینلنەدی. ابو سعید اولرنی عزت-اکرام بیلن قبول قیلەدی و کوزه تیپ قویهدی^{۴۲}. دېمک، ابو سعید میرزا غیاث الدین کیچکینه بیلن ملاقاتده بۆلگن.

سلطان ابو سعید غیاث الدین کیچکینه و او کوزه تیپ کهلگن خراسان اولوغلرینی ایلیق کوتیب آلهدی و شهزاده گه یاردم بېریشگه وعده بېرهدی. سلطان همان خراسانده گی بیقرارلیکدن فایده لنیب اونی اؤز ملکگه قوشیب آلیش مقصیده ایدی. سلطان ابو سعید هجری ۸۶۳ ییل صفر آیینینگ اؤن تۆرتینچی کونی (۱۴۵۸ ییل ۲۱ دسمبر) هراتگه کیریپ کلهدی. خراسان و ماوراءالنهر امیر تمور و شاهرخ میرزا دوریده گی کبی بیر امپراتورلیککه بیرلشهدی. سلطان ابو سعید ابوالقاسم بابر عملدارلریدن بیر قنچه سینی اؤز سراپیده قالديرهدی. غیاث الدین کیچکینه هم خراسان نینگ اولوغلری قطاریده سلطان نینگ همصحبترلری صفیدن اۆرین آلهدی. سلطان غیاث الدین کیچکینه سمرقنده بۆلگنده دانشمند انسان صفتیده سلطانده یخشی تأثیرات قالديرگن ایدی و شونینگ اوجون هم اونگه شاهرخ میرزانینگ نهپوره سی میرزا علاءالدوله نینگ قیزیدن توغیلگن میرزا شاهرخ اسملی کیچیک اؤغلی نینگ تربیه سینی تاپشیرهدی.

غیاث الدین کیچکینه نینگ ابو سعید دوریده تیریک اېکن لیگی زمانه وی نوایی شناسلیکده گی "نوایی نینگ آتەسی شاعر یاشلیگیده (۱۱-۱۲ یاشلرده) وفات اېتگن" دېگن عقیدنینگ ناتوغری اېکن لیگینی کۆرستهدی^{۴۳}. ایککینچیسى، "حبیب السیر" ده غیاث الدین نینگ امیرلیک دوری حقیده گپریله توریب، رسمی آهنگده غیاث الدین کیچکینه دهب کۆرستیلیشی فخری معلوماتلری بیلن بیرلشتیریلگنده بو لقب نینگ

^{۴۲} حبیب السیر، ۵۷۰ ا.

^{۴۳} امیر علیشبر ۱۲ یاشده لیگیده آتەسی وفات اېتگن دهب حسابلهیدی. قرهنگ: عینی، ۱۱۹.

اولوغلاوچى صفتگه اېگه بۇلگن ليگىنى كۆرستەدى. شو اۋرىندە كيچكىنە لقى نىنگ كېلىپ چىقىشى حقيده منطقي فرض قىلىپ كۆرىش ممكن. بو لقب بايقرانىنگ اوغلى غياثالدين منصور بىلن ابو سعيدينىنگ اوغلى غياثالدين نىنگ بىرگه اۋسىب-اولغەيگىنى انىقلاشتىرەدى. سراى اهلى اېسە اولرنىنگ اسملىرى بىر خىل بۇلگنلىگىدن، اميرنىنگ اوغلىنى فرقلش اوچون غياثالدين كيچكىنە دېب اتەگن بۇلىشلىرى احتمالگه يقين. مذکور لقب كۇكلاشلىك بېلگىسى كى تېمورلەرگه يقينلىگىنى ايضاحلپ تورگنى اوچون بىر عمر اونىنگ نامىگه قۇشىب ايتىلگن بۇلىشى ممكن.^{۴۴}

سام ميرزا صفوي نىنگ "تحفة سامى" تذکره سیده فخري معلوماتلىرى دېبرلى تکرارلنگن.^{۴۵} بىراق اوندىن فرقلی روشده نوایي نىنگ آتەسى كيچكىنە بهادر طرزیده تنيشتيريلگن. تذکره يازيلگن دور نوایي دوریگه نسبتن يقين بۇلگنى اوچون بو اۋزگرتيريشده بىرار معلوماتگه تيه نیلگن دېب اۋىلشگه اساس بار. "تېمور توزوكلرى" ده ايتىلىشىچە، قيسى امير مملكت يا بىر قۇشىنى بېنگسە، اونگه بىرىنچى نوبتده توغ بېرىپ، بهادرلىك لقى رسمى روشده اونىنگ نامىگه قۇشىب يازيلگن. سۇنگ چېگره ولايتلريدن بىرىگه حاكم اېتىپ تعيىنلنگن.^{۴۶} غياثالدين كيچكىنە نىنگ بىزگه معلوم فعاليتىگه نظر تشلەيدىگن بۇلسك، سام ميرزانىنگ معلوماتى اساسلى دېك كۆرىنەدى.

^{۴۴} يې.بېرتېلس نوایي نىنگ آتەسى غياثالدين كيچكىنە منصورنىنگ كۇكلاشى ابدى دېب تخمين قىلەدى (قرەنگ: بېرتېلس ۱۹۶۵، ۲۵). اوشبو خلاصه بىرار بىر منبع بىلن تصديقلمەگن. م.سېتىلى خنس رابرد ريامېر كۇلگه كىرىتگن بىر حجتده سلطان حسين نىنگ عليشېر حقيده «او حياتى ابتداسيدن، بلكى بېشىكدن كۇكلاشلىك ارقەلى بىزىنىنگ خاندانيمىزگه تعلقلى» بۇلگنى حقيده يازگن قىديگه سويەنيب عليشېر حسين بايقرانىنگ كۇكلاشى دېگن فرگه كېلەدى (قرەنگ: سوبتېنلى (۲) ۸۰۱. تاكيدلش لازم كە، حسين عليشېردن اوچ ياش كىتە بۇلگن.

^{۴۵} تحفة سامى، ۱۶۷. ۱.

^{۴۶} تېمور توزوكلرى، ۷۸.

علیشېرنینگ باله لیگی حقیده

شاهرخ میرزا هجري ۸۵۰ ییل ذوالحجه آیی نینگ بیگیمره بهشینچی کونی (میلادی ۱۴۴۷ ییل ۳ مارچ) وفات اېتهدی. او پیتده علیشېر ۶ یاشده بولگن. میر علیشېرنینگ اۆزی سۆزلهگن بیر خاطرهده ایتیلیشیچه، شاهرخ وفاتیدن کبیین پایتختده صادر بؤلشی ممکن بولگن ترتیبسیزلیک و غلوهلردن اوزاقراق بؤلش مقصیده اونینگ عایلهسی خراساندن عجم عراقیگه یول آلگن^{۴۷}. یۆلده اولر شرف الدین علی یزدی یشهگن تفت شهریده تۆختب اۆته دیلر^{۴۸}. خواندمیر «مکارم الاخلاق» ده شاهرخ سلطان وفاتیدن کبیین امیر علیشېرنینگ آتهسی باله-چقه لرینی آلیب شېراز تامانگه جۆنب کېتدی. او مملکتده بیر نېچه ییل توردی» دېدی^{۴۹}. شېرازده بایسنغر میرزانینگ ایککینچی اؤغلی میرزا سلطان محمد حکمرانلیک قیلر اېدی. او شاهرخ میرزانینگ قهریگه اوچره ب هجري ۸۴۶ (میلادی ۱۴۴۲-۱۴۴۳) ییل اۆزیگه بهریلگن فارس و عجم عراقیدن محروم بولگن و سلطان نینگ وفاتیدن کبیین اېسه قیته ضبط اېتیب آلگن اېدی. شېراز پایتخت بؤلېب، هنوز فن و مدنیت مرکزی صفتیده اۆز موقعینی یۆقاتمگن اېدی. علیشېرنینگ آتهسی حکمدارنینگ علیحده اعتباریگه سزاوار بۆلهدی و اونینگ عملدارلریدن بیریگه ایلنهدی.

هجري ۸۵۵ (میلادی ۱۴۵۱) ییلده ابوالقاسم بابر خراسان تختینی اېگللهیدی و سل اۆتمه ی عراقده تینچلیک اؤرتیش اوچون شېرازگه کېلهدی. عبدالرزاق سمرقندی نینگ یازیشیچه، او کۆپ وقتینی محلی فاضل انسانلر، علمالر و شاعرلر بیلن صحبتده اۆتکزگن^{۵۰}.

^{۴۷} کلیات. مجالس، ۶۶۳ ب. بونی خواندمیر هم تصدیقلهیدی. قرهنگ: مکارم الاخلاق، ۱۱۷.

^{۴۸} اۆشه دورلده امپریه نینگ اوزاق غربی حدودلری فارس و عجم عراقی (حاضرگی غربی عراق) دېب آتلیگن. اونگه اېلتوؤچی یول تفت (یزد)، ابرکوک، شېراز، کشک زرد، اصفهان، ری، قم شهرلری ارقهلی اۆتگن. شونینگدېک، لرستان، شولستان، یزد، کرمان، کاشان، آبه، سمنانی دامغان هم فارس و عجم عراقی نینگ مشهور جایلری سیره سیگه کیرهدی.

^{۴۹} مکارم، ۱۱۷.

^{۵۰} مطلع سعدین، ۲- جلد، ۳۳۴.

بابر کبتیش آلدیدن شېراز باشقرووینی شهزاده سلطان سنجرگه تاپشیره‌دی. عینی زمانده و شو یبرده ابوالقاسم بابریننگ آق فاتحه‌سی بیلن حسین و سلطان سنجر قیزی بېکه سلطان بېگیم اونشتیریلده‌دی.^{۵۱} دېمک، بو دورده حسین بايقرالر خاندانی شېرازده استقامت قیلیب تورگن و طبعی، که، کؤکلداشلیک رشته‌لری بیلن باغلنگن غیاث‌الدین کیچکینه عایله‌سی هم اولر بیلن بیرگه اېکنلیگیگه شبهه یوق. ابوالقاسم بابر غیاث‌الدین کیچکینه‌نی سبزوارگه حاکم اېتیب تعیینله‌یدی. منبع‌لرده کبلیتیربلیشیچه امیر شاه سبزواری ابوالقاسم بابر دوریده استرآباد شهریده هجری ۸۵۷ (میلادی ۱۴۵۳) ییلده وفات اېته‌دی.^{۵۲} نوایی‌نینگ اوزی هم استرآبادده وفات اېتگن میر شاه‌نینگ خاکی سبزوارگه آلیب کبلینگنده آته‌سی وقتینچه شهرنی باشقرگینی اعتراف اېتگن.^{۵۳}

بو پیتده حسین ۱۳ یاشده، علیشیر ۱۰ یاشده اېدی. منبع‌لریننگ دلالت بېریشیچه، علیشیر ۱۰ یاشیده ابوالقاسم بابر نظریگه توشگن بؤلیب، سلطان اقتدارلی یاش علیشیرگه علیحده مهر بیلن قره‌گن.^{۵۴} بوندن شونده‌ی خلاصه قیلیش ممکن که، علیشیریننگ ابوالقاسم بابر بیلن تنیشووی عینن شېرازده یوز بېرگن.

ابوالقاسم شېرازده ۴ آی بؤلگچ، هراتده اوز اکه‌سی علاء‌الدوله‌نینگ قوزغالان کؤتریش رېجە‌سیدن واقف بؤلیب، پایتختگه قیته‌دی. ابوالقاسم بابر بیلن بیرگه حسین میرزا و علیشیر عایله‌لری هم شېرازدن هراتگه قیته‌دی. بو ناتینج وضعیتده حسین و علیشیرلر عایله‌سی اوچون شېرازده قالیش جوده خوفلی اېدی، زیرا، تاریخی‌لریننگ معلوماتلریگه قره‌گنده، اؤشه پیتلرده قاره‌قویونلی تورکمنلریننگ فارس، عجم عراقی، آذربایجان و کسپین

^{۵۱} اؤشه یبرده.

^{۵۲} تاریخ نام، ۴۲.

^{۵۳} کلیات. مجالس، ۶۶۲ ب.

^{۵۴} لطایف‌نامه، ۱۳۳؛ دولتشاه، ۳۶۸.

بؤی بېرلریگه اویوشتیږگن هجوملری هجري ۸۵۸ (میلادي ۱۴۵۴) ییلده تورکمنلرنینگ تولید غلبه‌سی بیلن توگه‌یدی. طبیعی که، ابوالقاسم بابر تختگه چیقېب، تینچ حیاتدن درک بېرگن هرات علیشېرنینگ عایله‌سی اوچون یگانه باش‌پناه اېدی. شو دوردن اعتبارن، عینن ۱۴۵۲-۱۴۵۳ ییلدن هرات علیشېرنینگ اوزی و آته-آنه‌سی اوچون دایمي یشش جایگه ایلندی.

یېگیتلیک دوری حقیده

سلطان ابوالقاسم بابر هجري ۸۶۱ (میلادي ۱۴۵۶) ییلی قیشلش اوچون مشهدگه کوچه‌دی. حکمدار اوزی بیلن بیرگه علیشېر و حسین‌نی هم آلیب کېته‌دی. اوشه قیش، ربیع‌الثانی آیی نینگ ییگیرمه بهشینچی کونی (میلادي ۱۴۵۷ ییل ۲۱ مارت) ابوالقاسم بابر وفات اېته‌دی.^{۵۵} خواندمیر "حبیب‌السیر" ده انیق کورستیشیچه، علیشېر ابوالقاسم بابر وفاتیدن کبېن مشهدده قالب، علم تکاملی بیلن شغلندی.^{۵۶} شاعرینگ اوزی هم "مجالس‌النفایس" اثریده خواجه حسن خضرشاه استرآبادی‌نینگ ابوالقاسم بابر وفاتیدن سونگ مشهدده آغیر کسل بولیب قالگنی و اونینگ کومگی بیلن صحت تاپگینی قید اېتگن.^{۵۷} بو هم علیشېرنینگ ابوالقاسم بابر وفاتیدن سونگ مشهدده قالگن لیگینی تصدیقله‌یدی.

شو آرده، یوقاریده کبلیتریلگنی دېک، یعنی هجري ۸۶۱ ییل رجب آیی نینگ یېتتی سیده (۱۴۵۷ ییل ۳۱ می) شاهرخ میرزانینگ ابوره‌سی میرزا سلطان ابراهیم هرات تختینی قولگه

^{۵۵} حبیب‌السیر (۱)، ۵۶۳ الف.

^{۵۶} حبیب‌السیر (۲)، ۲۱۷؛ سام میرزا هم شو معلوماتی تصدیقله‌یدی. قره‌نگ: تحفه سامی، ۱۶۷ الف.

^{۵۷} کلیات. مجالس، ۶۶۶ ب.

کیرتهدی. میرزا سلطان ابراهیم میرزا علاءالدوله نینگ اۋغلی بۆلیب غیاث الدین کیچکینه نی جوده حرمت قیلردی. غیاث الدین کیچکینه اونینگ یقین مصلحتگوئیگه ایلنه دی. یخشی خبرلردن روح لنگن علیشېر هراتگه قیته دی.

سلطان ابو سعید هجری ۸۶۳ ییل صفر آیی نینگ اۋن تۆرتینچی کونی (۱۴۵۸) ییل ۲۱ دسمبر) ایککینچی جۋن خراسانی اۋزیگه بویسوندیریپ، خراسان و ماوراءالنهر امیر تېمور و شاهرخ میرزا دوریده گی کبی بیر امپراتورلیککه بیرلشتیرگچ، علیشېر ابو سعید میرزا خدمتیگه کیره دی. سرایده تېنگقور شاعرلر بیلن، خصوصن، سلطان خدمتیده بۆلگن شیخیم بېک سهیلی بیلن دۋستلشه دی. ابو سعید میرزا تاریخینی یازه یاتگن مولانا ابو صمد بدخشی بیلن یقین مناسبتلر اۋرنته دی^{۵۸}. یاش کوره شچی پهلوان محمد اونینگ یقین سرداشیگه ایلنه دی. علیشېر ایجاد بیلن متصل شغلنیش ائناسیده دورنینگ بیتوک علمالیردن درس آلیشگه هم اشتیاقی بلند ایدی. زمانه نینگ اولوغی، «وحدت الوجود» تعلیماتی نینگ ذکا بیلیمدانی بۆلگن شیخ صدرالدین رواسی قۆلیده ابن العربی نینگ «فسوس الحکم» اثرینی اۋرگنه دی^{۵۹}. اونینگ ینه بیر آرزوسی عبدالرحمان جامی گه یقینلشیش ایدی. جامی سلطان ابو سعید زمانیده خراسان نقشبندیه طریقتی نینگ عظیم پیر کاملی بۆلیب، خلق آره سیده کتته اعتبارگه اېگه ایدی. شو بیلن بیرگه، او بیتوک شاعر و ادبیات نظریه سی بیلیمدانی ایدی. نوایی «خمسة المتحیرین» اثریده اونینگ اۋشه دوره گی مقامینی و ایلک تنیشووینی شونده ی تصویرله دیدی: «...شاهرخ سلطان زمانی اواسطیدین سلطان ابو سعید زمانی نینگ اوایللی غچه شهرده ساکن اېریدیلر. اندین سۋنگره خیابان باشیده حضرت پیر مخدوم مولانا سعدالملت والدین سعدالدین کاشغری مزاری باشیده اقامت رسمین ظاهر اېتدیلر. شهرنینگ جمیع علما و اکابر و اشرافی الرغه ملازمت و تردد بنیاد

^{۵۸} کلیات. مجالس، ۶۶۵ الف.

^{۵۹} اۋشه اثر، ۶۶۴ ب.

ابتدیلر... سائر نیازمندلر و عامه‌ی بی‌خویش و پیوندلر هم کۆزلرین اول ایشیک توفراغیدین یاروتورلر ابردی. بو فقیر حقیر بو سۆنگگی جماعت زمره‌سیده خیابان باشیده کۆرگن زمانیده مختصر بیتیلگن رساله سبقی گه ممتاز بۆلدوم..^{۶۰} علیشبیر نوایی تیلگه آلگن بو رساله «قافیه» رساله‌سی ابدی.

نوایی مشهده یورگنده شاعر صفتیده انچه تنیلگن بۆلیب، آوازه‌سی چار اطرافگه ترقلگن ابدی. هرات ادبی محیطی اونى ایلیق قرشیلیدی. یاش بۆلیشیگه قرهمه‌ی، دورنینگ اولوغ تورکی گوی شاعرلری نظریگه توشه‌دی. خواندمیر یازه‌دی:

«حضرت (نوایی) یاشلری ابدی گینه تۆلیب، بیگیت لیک دوری باشلنگن پیت لرده بیر کونی لطفی نینگ یانیگه باردی. مولانا لطفی:

- بیرار غزل اوقیب بېریش آرقه‌لی اۆز تفکرینگیز محصوللری نینگ ینگى نمونه‌لریدن مېنى بهره‌مند اېتىنگ، - دېب التماس قیلدی.

اول حضرت مطلع‌سی قوییده گیچه بۆلگن بیر غزلنى اوقیب بېردی.

شعر:

عارضین یاقچاچ کۆزومدین ساچیلور هر لحظه یاش،
بۆیله کیم پیدا بۆلور یولدوز، نهان بۆلغاچ قویاش.

جناب مولوی بو غزلنى اېشیتیپ، حیرت دېنگیزیگه چۆمدی و شونده‌ی دېدی:

^{۶۰} کلیات. خمسة‌المتحیرین، ۷۶۰ الف.

- ولله، اگر میسر بۆلسه اېدی، اۆزیم نینگ اؤن-اؤن ایکی مینگ بیتدن عبارت بۆلگن تورکی و فارسی بیتیمى بیرگینه اوشبو غزلگه المشتیرگن و بونی کتته موفقیت دېب حسابله گن بۆلردیم»^{۶۱}.

سید حسن ارده شیر علیشېرنینگ ایلک استاذلریدن بیرى اېدی. نوایی نینگ یازیشیچه، او بیلن هجری ۸۶۱ (میلادی ۱۴۵۷) ییل تنیشگن. بو پیتده علیشېر ۱۵-۱۶ یاشده بۆلیب شعرلری خراسانده انچه مشهور بۆلگن اېدی^{۶۲}. علیشېر سید حسن ارده شیرگه اۆز شعرلرینی اؤقیب بېر و فقر طریقى حقیده گی ایلک سبق لرینی اوندن آلگن اېدی.

علیشېر هراتگه قیتگچ، کۆپینچه، استاذی سید حسن ارده شیر حضوریده بۆلردی. نوایی «حالات سید حسن ارده شیر» اثریده شونده ی خاطرله ییدی: «دایما زمانه نینگ مشهور اولوغلری و عالمر بیلن صحبت قوروردی. چیغتای اولوسى نینگ یوقاری مرتبه لی بېک لری، یاش لری و مرتبه لری اولوغ یاکه تېنگ بۆلیشیگه قره مه ی، اونی اۆزلریدن یوقاری توتیب، تعظیم قیلر اېدیله ر. سلطان حسین تختنى آگنده اونینگ همصحبتي گه ایلندی»^{۶۳}.

علیشېر نوایی ابو سعید دوریده هراتده بیر نېچه ییل یشیدى. «مجالس» ده کېلتیریلگن بیر خاطره بونگه دلیل بۆله آله دی. نوایی مولانا ایازی حقیده گپیره توریب یازهدی: «...فقیر پول مالانده بۆلگن بیر مجلسده انی کۆردوم، قصیده اؤقور اېردی. هر بیت بنیاد قیلسه، سۆز اسلوبیدین، قافیه سین ایته بېرور اېردیم. به غایت حیرت قیلدی. اوچ ییلدن سۆنگ باغ سفیدده ینه بیر مجلسده بعینه اوشمونداق واقعه بۆلدى. اول ذات ینه حیرت بنیاد قیلدی. بورونغى مجلس اهلیدن بو مجلسده هم نېچه کیشی بار اېدی. اندین سۆردیلر کیم، هرگز بو

^{۶۱} مکرم، ۴۵.

^{۶۲} کلیات. حالات سید حسن ارده شیر، ۷۳۰ الف.

^{۶۳} اؤشه اثر، ۷۳۶ الف.

نوع کیشی کۆروبو موسېن، چون کۆزیده ضعف (سستلیک) بار اېردی، دېدی که، کۆرمېمېن، مگر اوچ ییل موندین بورونراق پول مالانده بیر بیگیگ کۆردوم، اول نوع هم بو نوع شعبده بازلیق (نیرنگ) قیلدی. مجلس اهلی کولوشتیلر.^{۶۴}

علیشېر اۆز شاعرلیک اقتدارى درجه سینی یخشی بیلر و سلطان سرائی ادبی محیطیده اۆز یگه مناسب اعتبار قره تیلیشینی ایستردی. تېموری سلطانلرگه اولکن احترام روحیده تربیه لنگن و بو اولوغ خاندانگه یقین لیک حسّیدن مغرور و اېنگ اساسی، ایجادی غیرتی موج اورگن یاش شاعرینگ سلطان حمایه سیدن امیدوار بۆلیشی منطق نقطه نظردن طبیعی. تېموریلر سلاله سیگه کۆکلداشلیک رشته لری بیلن باغلنگن یاش شاعر هراتگه کتته آرزولر بیلن قیتگندی. بیراق حیات اونى کۆپ سینا ولرگه رۆپه ره قیلدی. او هراتدن کېتیشگه قرار قیلدهدی. خواندمیر «حبیب السیر» اثریده «امیر علیشېر» سلطان ابو سعید زمانیده (مشهددن) هرات دارالسلطنتیگه قیتیب، بیر مدت اول اقبال آشیان لیک آستانه خدمتیده بۆلدى. اما اۆز حالیکه یره شه درجه و رعایت تاپمه گچ، خراساندن سمرقندگه کېتدی»^{۶۵} دېب کېلتیره دی. ظهیرالدین محمد بابر هم کېیینچه لیک «بابرنامه» ده اونینگ سمرقندگه کېتگنینی قید اېتگن.

یاش شاعر، حقیقتدن هم، تۆغری سمرقندگه یۆل آگنمی؟

نوابی «حالات پهلوان محمد» اثریده شونده ی خاطرله دى: «سلطان ابو سعید میرزا زمانیده کیم، خراسان اهلی سمرقند اهلیگه اسیر اېردیلر... بو فقیرنی عین افلاس و فلاکت و سرنوشت و رنجوریش مشهد ساری تارتیب اېردی و انده بیتگندن سۆنگره مفاصل مرضی یۆلیقیب، بیر گوشه ده یاتیب قالدیم. اتفاقن، پهلوان هم مشهدده خدمت قیلردی.

^{۶۴} کلیات. مجالس، ۶۶۷ ب.

^{۶۵} حبیب السیر، ۲۱۷.

توزه لگونیمچه هر کون کېلیب دؤست لیک، شفقت و محبت یوزه سیدن غمخوړلیک
قیلردی»^{۶۶}.

اعتبار بېرگن بؤلسنگیز، او اؤزی نینگ مشهدگه کېلیش سببینی انیق ایضاحلب اؤتگن و
«عین افلاس و فلاکت و سرنوشت و رنجوریش» ییتکلب کېلگنی (!) و بو زمانده خراسان ابو
سعید میرزا قؤلیده بؤلیب، هرات اهلی سمرقند اهلیگه اسیر و مطیع اېدی» دېب
کوړسته دی. نوایې ایتماقچی، اونی مشهدگه تارتگن سببلر، بو افلاس لیک، یعنی اؤرته
عصرلرده بو کلمه چاره سیزلیک معناسیده ایشله تیلگن؛ ایککینچیسې - فلاکت، اوچینچیسې
اېسه سرنوشت، یعنی تقدیر، پېشانه همدۀ تۆرتینچیسې - رنجوریش. مذکور آخرگی کلمه هم
فارسي بؤلیب، خفه چیلیک معناسینی بیلدیره دی.

نوایې نینگ حیاتی نی الغاو-دولغاو قیلگن و شو درجده عذابله نیشیگه نیمه سبب بؤلگن
بؤلیشی ممکن؟ یوقاریده گی پرچهدن ایککی فاکتنی انگلشیمیز ممکن. بیرینچیسې،
علیشېر هراتدن خفه چیلیک و چاره سیزلیک طفیلی مشهدگه کېتگن.

ایککینچیسې، شاعر نینگ چوقور ندامت بیلن هرات نینگ «سمرقند اهلیگه اسیر و مطیع»
اېکنلیگینی تأکیدلشیدن اونیگ عین ابو سعید و اونیگ ملازملریدن قتتیق خفه لیگینی
سېزیش ممکن. بونی علیشېر پایتختنی ترک اېتیش آلدیدن استاذی سید حسن اردشیرگه
یازیب یوبارگن شعري مکتوبی مضمونیدن هم بیلسه بؤله دی^{۶۷}. اونده شونده ی دېپيله دی:

غمی بیتتی چرخ جفا پېشه دین،

همول انجم خارج اندیشه دین.

^{۶۶} کلیات. حالات پهلوان محمد، ۷۴۰ الف.

^{۶۷} اوشو مکتوب-مثنوي شاعر نینگ «غریب الصغر» دېوانیگه کیریتیلگن. قرهنگ: غریب الصغر، مثنوي، ۴۷۶ ب.

که، بۆلماق وطن ایچره دشوار^{۶۸} ابدی،
کونگیلگه جلا^{۶۹} دفعی آزار^{۷۰} ابدی.

سفر توشتی آلیمغه بی اختیار،
قضا امریده ابلغه نی اختیار؟!

شاعر اوز قراریگه تورت سببنی اساس قیلیب کپلتیره دی:

بیرینچی سبب:

اگر خاصه معنا گر ایهام ابرور.
انینگ کونده یوز بیتی حلوام ابرور.
ولی ایت دېب، کیم منگه توتتی یوز،
که مېن یوز اوچون دېمه دیم ایکیکی یوز...
بیراو بۆلسه بیر ایشده بو نوع فرد،
ولی کۆرمسه بهره جز رنج و درد...
نېچوک میل آواره لیغ اېتمه گهی،
باشین آلیبان بیر طرف کېتمه گهی؟!

ایککینچی سبب:

^{۶۸} دشوار: آغیر.

^{۶۹} جلا: ترک ایتماق، چیقپ کېتیش.

^{۷۰} دفع آزار: بېریلگن آزارنی اونوتیش یا که خفه چیلگینی ترقیتیش معناسیده.

ینه بیر بو کیم، ظاهر اۆلمیش منگا
که، چیقمیش خراسان ایلیدین وفا.

وفا عزم ایلردە بۆلمیش مگر،
سَخا و مروّت انگه همسفر.

بو اوچ فعل چیققچ ارادین تمام،
ینه بۆلمیش اوچ فعل قایم مقام.

وفا یېریده ظاهر اۆلمیش نفاق،
سَخا اؤرنیده بخل توتمیش وثاق.

مروّته بۆلمیش حسد جایگیر،
زهی هوش ابل و ملکتی دلپزیر.

اوچینچی سبب:

اوچینچ اول که، چون خالق ذوالجلال
که، هم لم یزل کېلدی، هم لایزال...

خیالیمده انداغ مصور بۆلور،
که اول ایککی ایشدین میسر بۆلور.

بیری بو که، بیر جزیه حقّدین یېتیب،
کؤنگولنی یقین جامیدین مست اېتیب.

حقیقت سری ترکتاز ایله گهی،
جهان شغلیدین بی نیاز ایله گهی ...

تورتینچی سبب:

ینه بیر بودور کیم، گدا گر ملوک
طلب یولیده قیلغه ی آنچه سلوک.

بورون مرشد کامل ایسته ی یوروب،
انی تاپقاچ اوزین انکه تاپشوروب.

سلوک امریده اورمه بین بېش و کم،
انینگ امریدین آبرو دم یا قدم.

چو اولغی ایش بؤلمه دی دستگیر،
ایککینچیسیدین خوب اېمستور گزیر.

دېمک، او شو دورده جدی روحی اضطرابلرنی باشدن کېچیرگن. بلکی بو اونینگ سېوگی
ماجرالری بیلن باغلیقدیر. بو خصوصده اوز اورنی بیلن سؤز یوریتهمیز. خواندمیرنینگ
یازیشیچه، علیشېر ییگیت لیک دوری نینگ گلب-یشنه گن چاغلریده (شو دور نظرده
توتیلماقده-ش.س.) بیر نېچه وقت ترک دنیا قیلیب، درویشلر مکانی بؤلگن رباط سهیلده
ریاضت و عبادت بیلن شغللندی^{۷۱}. بو معلومات شاعرنینگ هراتدن چیقیب کتیش
عرفه سیده گی کیفیت و روحیتینی ینه-ده انیقلشتیره دی.

^{۷۱} مکارم، ۶۳.

نوايي شناس لر خواندمير همده بابرنيگ سؤزلريدن كېليپ چيقيب، شاعر سمرقندگه هراتدن جؤنه گن دېب خلاصه قيلديلر. بيراق هيچ كيم بيز يوقاريده تيلگه آلگن تفصيلاتنى حسابگه آلمه دى. تۇغرى، يې.اې. بېرتېلس اؤزى نينگ "نوايي" مونوگرافيده مذكور مسأله ده انيق فكر بيلديرمه گن: بير جايدة « عليشېر ۱۴۶۴ يىلى مشهددن هراتگه قيتدى. ۱۴۶۶- ۱۴۶۷ يىلى بدخشانده نوايي نينگ دؤستلرى تامانيدن كؤتريلگن قؤزغالان ابو سعيد تامانيدن باستيريلگچ، او قاچيب، سمرقندگه كېتدى»^{۷۲} دېسه، باشقه بير جايدة اېسه نوايي نينگ اؤز خاطره سيده اعتراف اېتگن مشهد سفرى سببيگه دقتىنى قره تگن شېكىللى، "او ۱۴۶۷ يىلى ابو سعيد تامانيدن مشهدگه سورگون قيليندى" دېب كؤرسته دى.^{۷۳} عالم نېگه دير بو ايكي خيل قره شنى منطقن دليلمه گن.

توشكون و خفه حالته مشهدگه كېتگن شاعر سمرقندگه كېتيشدن آلدين ينه هراتگه قيتدى ميكن؟ شونده ي بؤلگنده نوايي نينگ و اونينگ زمانداش لرى اثرلريده بو حقه بير سطر بؤلسه هم معلومات بېريلگن بۇلردى. اگر خواندمير معلوماتيگه اعتبار بېرلسه، او شاعر نينگ سمرقندگه كېتيشىنى هراتدن دېب اېمس، بلكه خراساندىن دېب تآكيدله يدى. مشهد خراسان تركيبيده بؤلگننى حسابگه آلەديگن بؤلسك، عليشېر سمرقندگه هراتدن اېمس، بلكه مشهددن بارگن دېييشگه اساس بار.

^{۷۲} بېرتېلس ۱۹۶۵، ۷۷.

^{۷۳} اؤشه اثر، ۹۹.

نوايي و ابو سعید میرزا مناسبت لری حقیده

شو اۆرینده بو ایکیکی شخص آرسیده گی مناسبتلرگه نوايي شناس عالمترینگ ناتؤغری یاندشوولری حقیده تۆختلمس لیک نینگ علاجی یوق.

نوايي حقیده گی زمانهوي ادبیات لرده علیشیر سمرقندگه سلطان ابو سعید تامانیدن سورگون قیلینگن دبیله دی. دستلب شونده ی فکر و. بارتولد تامانیدن ایلگری سوریلگن و کببینگی نوايي شناسلر تامانیدن رواجلتیریلگن^{۷۴}.

و. بارتولد یازده دی: «بابر سۆزلریگه قره گنده، میر علیشیر سمرقندگه ابو سعید تامانیدن قنده یدیر خطا اوچون سورگون ایتیلگن. میر علیشیرنینگ اۆزی تحصیل اوچون بارگن- لیگینی ایتده دی. او پیتلرده تحصیل اوچون هراتدن سمرقندگه بارس ایدیلر. دېمک، اونینگ هراتدن سمرقندگه کببتیشی سورگون صفتیده قره لیشی لازم»^{۷۵}.

و. بارتولد اۆزی نینگ فرضی ایشانلری چیقیشی اوچون بعضی معلوماتلرنی قصدن ناتؤغری شرحله گنیدن هم کۆز یومیب بۆلمه یدی. جمله دن، او شونده ی یازده دی: «نوايي حیاتی نینگ بو دورینی یاریتیشده بلکه اونینگ گۆزل و فصیح تیللی، "قلبینی اسیر ایتگن" (کۆنگلومنی بسی صید قیلدی) شیخ صدرالدین رواسی حقیده گی حکایه سی بعضی اهمیتگه اېگه بۆلیشی ممکن. اونگه حتا عالی درجه ده گی شخصلر هم، جمله دن، اونینگ مریدیگه ایلنیب، درس آلگن بدخشان شاهی و حتا زمان پادشاهی، یعنی سلطان ابو سعید جزمین

^{۷۴} قره نگ: بارتولد، ۲۲۳؛ بېرتېلس ۱۹۶۵، ۷۷. ص. عینی، ۲۸۴-۲۸۵. آیبېک ۱۵-۱۶؛ شرف الدین اوف، ۵۱-۵۲؛ سلطان، ۱۵۷. اۆز پیتیده بونده ی قره شگه آیریم شرف شناسلر قرشی چیقیشگن. قره نگ: سېمېنوف، ۲۴۱-۲۴۳. بیراق ب. بارتولد تامانیدن تاریخی-سیاسی فاکتورلر نینگ نوايي شخصیتی اطرافیده باغلنیشی شو قدر طبیعی چیقن که، عالم نینگ فکرلش طرزى کببینگی نوايي شناسلیک تدقیقاتلری رواجگه تأثیر قیلمه ی قالده دی. شو طریقه نوايي شناسلیکده علیشیر سمرقندگه سورگون قیلینگن دېگن خلاقه محکم اۆرینلشېب قالگن.

^{۷۵} بارتولد، ۲۲۳-۲۲۴.

ابدیلر... میر علیشېرنینگ بدخشان لیکلر بیلن یقین علاقه سی هجري ۸۷۱ (میلادي ۱۴۶۶-۱۴۶۷) ییل واقعه سیدن سؤنگ اونینگ حیاتیگه تأثیر قیلگن بولیشی ممکن. بونگه سلطان نینگ گؤزل شیخنی اونینگ دؤست لریدن رشک قیلگنی هم قوشیلگن بولیشی ممکن»^{۷۶}. کبیینگی سطرده اوز ملاحظه سیننی ینه-ده بؤرتیره دی: «عمری نینگ آخریگچه نه عایله سی و نه اولادی بؤلگن میر علیشېر، کورینیشیدن، چیرایلی یاش ییگیت لرنی سېوگن». شو طریقہ و. بارتولد نوایي نینگ سمرقندگه کبیشینی بدخشان لیکلر نینگ قوزغالانیگه علاقه دارلیک بیلن باغلهیدی و سلطان ابو سعید همده نوایي اختلافینی مرکزی اؤرینگه آلیب چیقهدی.

تاریخی منبعلرده قید ایتیلیشیچه، ۱۴۶۴ ییلی سلطان ابو سعید بدخشاننی قؤلگه کیریتیب، بدخشان شاهی و اونینگ یقین لرینی هراتگه کؤچیریب آلیب کبلهدی و اونینگ قیزیگه اوپلنهدی. بدخشان شاهی نینگ ابن لعل اسملی اوغلی سلطان ابو سعید بدخشاننی آگنده قاشغر ولایتیگه قاچیب کپتهدی. شهزاده ۱۴۶۷ ییل قوشین تۆپلبد بدخشانگه باستیریب کیره دی و اونی اېگللهیدی. ابو سعید میرزا بدخشانگه قوشین تارته دی و مملکتنی ویران قیلهدی. ابن لعل اسیر آلینهدی و آته سی بیلن بیرگه قتل قیلنهدی. بارتولد شونگه اشاره قیلهدی.

صدرالدین عینی بارتولد فکرلریدن فایده لنیب، علیشېر نوایي و ابو سعید اؤرته سیده گی اختلاف حسین باقرا، میر سعید کابلی و محمد علی غریبی نینگ همده بدخشان

^{۷۶} اؤشه اثر، ۲۲۵.

شاھلارنىڭ شاعرگە يېقىن آدملىرى ئېكەنلىكى ۋەھىدىن پىدا بۇلگەن دېيىپ كۆرسەتەدى.^{۷۷}
 آيىپىك ھەم شۇندەي ھاسابلەيدى.^{۷۸}

ظھىرالدىن محمد بابىر اصلىدە «ابو سەيدى نوايىنى سىمىقندىگە نېگە سورىگەن قىلدى؟» دېيىپ
 اېمىس، بىلكە «بىلمەيمەن، قىسى گناھى اوچون ھىراتدىن چىقىرىپ يوباردى؟» دېگەن مەزمۇنىدە
 گېيىرىگەن^{۷۹} (بىلمان، نى جىرىمە بىلە سىلطان ابو سەيدى مىرزا ھىراتدىن اخراج قىلدى. سىمىقندىگە
 باردى، نېچە يىل كىم، سىمىقندە اېدى). بابىر سىمىقندىنى نېگە تىلگە آلگەننى ھىقىدە
 ايتەدىگەن بۇلىسك، مەشھەدگە بارگەننى ھىقىدە بىلمەگەن ھەم بۇلىشى مەمكىن. اما اونىڭ
 سىمىقندە يەشەگەندىن خەبەر بار بۇلگەن. قالەۋېرسە، بابىر مىرەلىشپىرىنىڭ تەرجىمە ھالىنى
 بەتفەسىل بىيان قىلىشىنى اۋز آلدىگە مەقسەد قىلىپ قۇيمەگەن، بىلكە خەتەرەسىدە قالگەن
 اخباراتنى تەقدىم اېتگەن. شۇ نەرسە عىيان كە، بابىر نوايىنىڭ ھىراتدىن چىقىپ كېتىشى ابو
 سەيدى بىلەن باغلىق دېيىپ قەرەگەن ۋە شاھىنىڭ بو ايشىدىن تەجبەلگەن. چۈنكە شاعىرلار ۋە عىلم
 اھلىگە ھامىلىك قىلىش شاھىر عادتى بۇلگەن. شاعىرلار ۋە عىلم اھلى سىياسەتدە بىر تەرەپ
 بۇلگەنلەر. اولر بىر پادىشاھدىن قەچەلىك مەۋت كۆرسەلەر، اونىڭ ۋەفاتىدىن كېيىن اونگە مەخالف
 (ھەتتا قاتلى) بۇلگەن كېيىنگى پادىشاھلاردىن ھەم شۇنچەلىك مەۋت كۆرگەنلەر. شاعىرلار قەدىم-
 قەدىمدىن سىلئەت بەزەگى ھاسابلەنگەنلەر، سىلطان نامىنى دىئاگە تەرەتگەنلەر، اولوغوارلىگىنى
 تارىخ ھىقىفەلەرگە نەقش اېتگەنلەر. شاعىرلار ۋە عىلم اھلىگە ھامىلىك قىلىش بىرچە سىلطانلەرگە
 آبرو كېلتىرگەن. عەكس ھالەدە، شاعىرلارنىڭ اۋتكىر ھەجۈلىرى سىلطاننى يېتتى اقلەمگە كۈلگۈ
 ھەم قىلىشگە قادىر اېدى. نوايى اۋزى اعتراف اېتگەنچە، ھىراتنى تەرك اېتىشىگە «چارەسىزلىك،
 فلاكت، تەقدىر ۋە خەفەگىرچىلىك» سەبەب بۇلگەن بۇلسە، بو اونىڭ اۋزىگە گەيە مەلۇم بۇلگەن

^{۷۷} عىنى، كىلىات، ۲۸۴-۲۸۵.

^{۷۸} آيىپىك، ۱۵-۱۶.

^{۷۹} بارنامە، ۱۳۲.

سبیلرگه کۆره روی بېرگن. نوایي ابو سعید میرزا زمانیده سیاست بیلن شغللنمه‌گن بیر شاعر اېدی. حسین اېسه ابوالقاسم بابر وفاتیدن سؤنگ نوایي بیلن کۆریشمه‌گن، نوایي اېسه بو دورد هراتده هم مشهده یورگنی کبی شاعرلر محیطیده، جوشقین ایجاد بیلن بند، سیاستدن انچه ییراق شاعر صفتیده تصور او یغاته‌دی. اگر ابو سعیدنینگ نوایي‌گه حسین باقرا طفیلی خصومتی بؤلگنده، اونینگ اؤغلی میرزا سلطان احمد حسین باقراگه قرشی قوشین تارتگنده نوایي‌نی اؤزی بیلن آلیب کېتمه‌گن بۆلردی. بو حقه «روضة الصفا» ده قوییده‌گیچه معلومات موجود: «... تا در این ایام که، میرزا سلطان احمد بنابر توجه خاقان منصور (حسین باقرا) به سوب خراسان از آب امویه گذشت امیر علیشیر نیز همراه اردو روان شده بود. بعد از تحقیق خبر واقعه (یعنی فوت) سلطان ابو سعید و اصطلاح خاقان منصور مظفر لوا (یعنی حسین باقرا) بر بلده فخره هرات، از امیر حاجی بیک رخصت طلبیده اجازه حاصل نموده و روی به هرات آورد»^{۸۰}. (...بو حیات شونگچه دوام اېتدی که، میرزا سلطان احمد حسین میرزاگه قرشی آمودن کېچیب، خراسانگه یوریش قیلگنده امیر علیشیر هم اونینگ اوردوسیده اېدی. ابو سعید میرزا اولیمی واقعه‌سی و حسین باقرانینگ هراتنی اصطلاح اېتگن‌لیگی حقیقه‌گی خبر انیق‌لنگدن سؤنگ احمد حاجی بیکدن رخصت آلیب هراتگه یوزلندی).

اوشبو معلومات ابو سعید و اونینگ اؤغلی نوایي‌دن مطلقا خوف‌سیره‌مه‌گینی بیلدیره‌دی. اگر سلطان نوایي‌نینگ حسین باقراگه یقین علاقه‌سی بارلیگی اوچون دشمنانه کیفیتده بؤلگنده اېدی، ونده ابوالقاسم بابرنینگ امیرلرینی اؤز خدمتیگه آگنینی قنده‌ی ایضاح‌لش ممکن؟ اولرنینگ کۆپچیلیگی حسین‌نینگ استاذلری و یقین‌لری بؤلگنلر (خودّی شونده‌ی سلطان حسین باقرا هم ابو سعیدنینگ امیرلرینی اؤز خدمتیگه آلگن). تېموری سلطان‌لر نزدیده کؤکلداش‌لر و امیرلر قیسی بیر تېموری سلطانگه خدمت قیلگنی‌گه قره‌ب اېمس، بلکه

^{۸۰} روضة الصفا (۳)، ۱۵.

عموم، تېموریلر سلالهسى سلطان لریگه صادقلیک لریگه قره ب قدرلنگن. شونینگ اوچون هم سلطانلر اؤزگه وېرسه لر-ده، کۆپچیلیک امیرلر عزت-حرمتده قاله وېرگنلر. کؤکلداش لر تېموریلرگه یقین کیشیلر صفتیده شو دولت حدودیده خاص اعتبارگه اېگه بؤلگنلر. تېمور توزوک لریگه بنان، غنیم طرفیدن کیم که اؤز دولتیدن امیدینی اوزیب، بیر پادشاه قاشیگه کلبیب، خدمت قیلسه، بو پادشاه اونى عزیز توتیشی، اونینگ مخالف پادشاهگه وفادارلیگینی اونوتیب، مرتبه سینی اولوغ قیلیشى لازم بؤلگن. بو جهتدن هم تدقیقات لرده ایتیلگن ابو سعیدنینگ نوایی گه حسین بیلن بیرگه اؤسگن لیگی اوچون یامان مناسبتده بولیشی حقیقتگه تۇغرى کېلمه یدی. ظهیرالدین بابر نوایی سیماسیده مدھش جنایتچینی کؤرمه گنی اوچون هم شاهنینگ بو ایشیدن تعجب لنگن. اچینرلیسی شونده که، یی. بېرتېلس هم «نوایی» مونوگرافیده نوایی نینگ سمرقندگه بارگن لیگینی سورگون حسابل، بو پیتلرده سمرقند علم-فن مرکزی اېمس اېدی، دېب فکر بیلدیره دی. او بارتولد سینگری صدرالدین رواسی مسأله سینی کؤرستمسه ده، اما تاغهلری و بدخشانی لر فاجعه سیدن کبیین شاعر قاچیشگه مجبور بؤلدى، دېب تآکیدله یدی.^{۸۱}

اونینگ هراتدن چیقیب کېتیشیگه سورگون توسینی بېریش و. بارتولد اوچون نېگه ضرور بؤلگنی توشینرلی. او بابر معلوماتی اطرافیده منبعلرده گی برچه فاکتورنی اؤز مقصدیگه ماسلشتیردی. جمله دن، نوایی نینگ بدخشان شاه لریگه حرمتی، حسین بیلن دؤست لیگی حالتلرینی بؤرتتیریش آرقه لی ابو سعیدنینگ اویوشگن مخالفلرینی «تشکیل» اېتدی. شیخ صدرالدین رواسی شخصییتی بیلن باغلیق تخمینلر مطلقا اساس سیز. شیخ صدرالدین رواسی یاشی اولوغ کیشی بؤلیب، اساسی عمری مدینه، مصر و سوریه اؤلکه لریده اؤتگن. یاشی اؤتیب وطنی اسفراينده صوفیلر جماعه سیگه پېشوالیک قیلیب تورگنده سلطان ابوسعیدنینگ قیستانوی بیلن هراتگه کؤچیب اؤته دی و عینن هجری ۸۷۱ ییل رمضان

^{۸۱} بېرتېلس، ۷۷.

آبي نينگ اۋنينچى كوني (ميلادي ۱۴۶۷ يىل ۱۰ اپرېل) ھراتدە وفات اېتەدى. عليشېر نوايي اونينگ قۇلىدە «وحدة الوجود» تعليماتى بۇيىچە سېقىلر آلگن و «كۈنگلومنى بسي صيد قيلدى» دېگنى اولوغ استاذگە بۇلگن مېر-مېتېنى افادە لەيدى. نوايي نينگ تاغەلرى ياكى بدخشان شاھى نينگ ابوسعيد بوپروغى بىلن قتل اېتتيرىلىشى سلطان و نوايي نينگ بىر-بىرىگە ساووق مناسبتدە بۇلىشلىرىگە اساس بۇلە آلەمەيدى (نوايي نينگ جىيەنى اميرحيدر نينگ حسين بايقرا تامانيدن قتل اېتتيرىلىشى كې). عكس حالده ابو سعيد ميرزا عليشېر نينگ سمرقنددە حڪمران دايرەلردە عزت-اكرام كۈرىشىگە يۇل قۇمەگن بۇلردى. عليشېر نينگ تاغەلرىگە بىز شاعر صفتيدە قرەسك-دە، اولر اصليدە حربى بۇلىشگن. اولر نينگ ابوسعيد لشكرى بىلن قوراللى تۇقنەشۇولر چاغيدە شھيد بۇلىشى اوروش قانۇنيتلىرىگە تعلقلى. ميرسعيد كابلي ابو سعيد و استرآباددە مستقلىك اعلان قىلگن حسين بايقرا اۋرتەسىدە ھجري ۸۶۴ يىل شەبان آيى (ميلادي ۱۴۶۰ يىل جون) آيىدە كېچگن سرخس تۇقنەشۇويدە^{۸۲} قربان بۇلگن. ايكيىنچى تاغەسى محمد على غريبى نينگ وفاتى انچە ايلگرى صادر بۇلگن. او حسين بايقرا بىلن بىرگە ابوالقاسم بابرينىگ ۱۴۵۳ يىل سمرقندگە ابوسعيد ميرزاگە قرشى يوريشيدە قتنشگن. ايكيى پادشاه اۋرتەسىدە صلح تۈزىلگچ، حسين اكەسى بايقرا، پاچەسى سلطان احمد و اونينگ اۋغلى ميرزا كيچىك بىلن سمرقنددە قالىپ، ابو سعيد خدەمتىگە كىرەدى. اما سل اۋتمەى حسين عمكى بچەسى سلطان اويس نينگ ابوسعيددن تاختنى تارتىپ آلىش حركىتىنى قۇلب-قۇلشەدە عيىلنپ، حبسگە آلىنەدى. گرچە فېروزەبېگىم نينگ التماسىگە بنان، حسين حبسدىن آزاد اېتلىپ، ھراتگە جۇنەتيلگن بۇلسە-دە، سلطان اويس و اونينگ طرفدارلرى قتل قىلىنگن^{۸۳}. نوايي

^{۸۲} مطلع سەيدىن، ۴۹۴-۴۹۷؛ كليات: مجالس، ۶۷۰ الف.

^{۸۳} مطلع سەيدىن، ۳۷۲-۳۷۳.

یازیشیچە، تاغەسى محمد ەلى غرىبى شو تەلەتۇپلار چاغىدە سمرقەنددە قتل ەبتىلگن^{۸۴}.
بدخشان شاھى تەقدىرى ھەم خەددى شەندەى.

تۇغرى، حەسەن بايقرا ھەمىشە ابوسەيدنىڭ غەسبىنى قۇزغەتەپ يۈرگەن. او ابوالقاسم بابەر ۋەتەندە سۇنگ اۋز دولتىنى تۈزۈش رەجەسىنى ەملگە ەشەرە باشلەيدى: مەرگە چىقىپ از ۋەتەن ەيدە بىر قەچە يەرلەرنى سبط ەتەدى. قەناتەسى سۇلتان سەنجرىنىڭ مەرگە حەكم ەتەپ تەيىنلەنگەن ھەم اۋنى بو يۇلدەن قەترە ەلمەيدى. اولر اۋرەسەيدە كەلەشماۋچىلىك باشلەندەى. شو جەرياندا ەيرەم لەشكەر باشلىرىنىڭ ۋەسەسزلىگى تەفەلى ەپللەگەن يەرلەرنى باى بېرەپ، سحرەى و بىبانلەردە سەرگەردەن بۇلەپ يۈرەشەگە تۇغرى كەلگەن. اما او شەندە ھەم اۋز رەجەلەردەن ەزكەچمەيدى. اۋز اطرافىگە سادق جەنگەرلەرنى تۇپلەپ ەنە كەتتە باسقىنلەرنى رەجەلەشتەردەى. حەسەن بايقرا ۸۶۲ يەل ذوالجە ەيەدە (مەلادى ۱۴۵۸ يەل ۱۰ ەكتەبر - ۸ نەمبەر) ەستەبادەنى قارەقۇيونلە جەھانشاھ تۈركمەننىڭ قەندەشى حەسەن سەدەلدەن تەرتەپ ەلەدى و سۇلتان ابو سەيد مەرزە نامىگە خەتە اۋقەتتەپ، تەنگە سرب قەلەدى. بىراق كەينەچەلىك سەستەللىك ەلان قەلگەنە اۋچەن سۇلتان ابو سەيد ەستەبادەگە قۇشەن تەرتەپ، حەسەنە قەچەشگە مەجبۇر قەلەدى. شەندەن بېرى حەسەن خراسەننىڭ چەگەرلەرى قەينلەردە، خەرزەم يەرلەردەن باسقىنلەر اۋوشتەپ، كەتتە-كەچەق قوراللى تۇقنەشۈرلەرگە سەبەبى بۇلر و ابو سەيدنىڭ خەلەتەنى بوزەپ كەلەدى. ماۋرە ەنەر و خراسەننىڭ مەلق حەكمەدارى بۇلەش تەجرەلە سۇلتان ابو سەيد اۋچەن حەسەن كەتتە خەف تۇغەرمەس ەدى. اۋنىڭ دولتەگە جەدى خەف سەلەياتگەن مەملەتنىڭ غەربەدە جەلەشگەن قەدرتلى تۈركمەنلەر سەلتەنتى بۇلگەنەنى اۋنەتەس لىگەمەز كەرەك.

علیشېرنينگ سمرقنده گي حياتي حقيده

«روضه الصفا» ده کېلتير بليشېچه، هجري ۸۶۹ (ميلادي ۱۴۶۴-۱۴۶۵) ييل احمد حاجي بېک ابو سعيد ميرزا فرمانی بيلن شهزاده سلطان احمد ميرزانيڼگ آته ليغی صفتيده سمرقندگه يول آله دی^{۸۵}. او بونگچه هرات حاکمی وظيفه سیده فعالیت کورستگن اېدی. علیشېر هراته يشب يورگنیده احمد حاجي بېک اونی اوزيگه يقين توتگن. چونکی او هم يخشی گينه شاعر بولیب وفايي تخلصی بيلن ايجاد اېتردی. نوایي او حقيده "مجالس النفایس" ده يازه دی: "...وفايي تخلص قيلور. صورتی خوش و سیرتی دلکش، اخلاقی حمیده و اطواری پسندیده ييگيتدور. خراسانده تربيت تاپدی. هرات دارالسلطنه سیده اون ييلغه يقين حکومت قيلدی. سمرقند محفوظه سیده هم مدتي حاکم اېردی..."^{۸۶}.

شو واقعه دن ۱-۲ ييل اوتیب علیشېرنی هم سمرقنده کوره ميز. علیشېرنينگ يقين دوستی شيخيم بېک سهيلي هم سمرقنده^{۸۷}. خواندمير «مکارم الاخلاق» ده نوایي تيلیدن ايتيشېچه، شيخيم سهيلي سلطان احمد ميرزا ناميگه قصیده يازگنده اونی علیشېر تحرير قيلیب بېرگن اېکن^{۸۸}. بلکی علیشېر سمرقندگه دوستی شيخيم بيلن بيرگه کېلگندير؟! چونکی تاريخدن بيله ميز کی، حکمدار حضوريگه بيرينچی بار بار يلگنده شاعرلر اېنگ يخشی ساوغة صفتيده قصیده يازيب بارگنلر.

^{۸۵} روضة الصفا، ...، ۲۹۰.

^{۸۶} کلیات. مجالس، ۶۸۳ ب.

^{۸۷} قرهنگ: واحدوف ۱۹۷۶، ۷.

^{۸۸} مکارم، ۱۱۹.

احمد حاجی بېک کبی قلم و ملک صاحبی نینگ سمرقندده بۇلیشی یاش شاعر اوچون عین مدعا بۇلگن بۇلیشی ممکن. بو اونگه شعر قدریگه یبتووچی انسان حامیلیگی آستیده عمر کچیریشگه امید اویغاتگن بۇلسه نې عجب.

بوندن تشقری اۋشه دورلرده سمرقند نقشبنديه طریقتی مرکزی بۇلیب، ماوراءالنهرنینگ زبردست پیر کاملی خواجه احرار اطرافیده مینگل مریدلر ییغیلگن ایدی. شو نقطه نظرده سمرقند صوفیلری بیلن تنیشیش، استاذی سید حسن اردشیرگه یازگنی دېک، پیر کامل خدمتیگه کیریش، کپینگی حیاتیینی نقشبنديه طریقتی بیلن بیلن باغلسه ایستگیده یانیب تورگن یاش طالب علم اوچون اوشبو سفر قولی امکانات ایدی. عبدالرزاق سمرقندی معلوماتیگه قره گنده، علیشېر سمرقندده خواجه احرار صحبتیده بۇلگن^{۸۹}. اما نېگه دیر اونگه مرید توشمه گن.

بو دورده سمرقند آباد دیار بۇلیب، میرزا اولوغ بېک تامانیدن اساس سالینگن جهانی علم-فن مرکزی عنعنه لری حلی سؤنمه گن، اسلامی علملرنینگ علامه لری هنوز حنفی لیک تعلیماتینی مکمل اوقیتیش بیلن بند ایدی. علیشېر فضل الله ابو لیثی مدرسه سیده ایککی ییل تحصیل آله دی^{۹۰}. «روضة الصفا» مؤلفی علیشېرنینگ سمرقندده گی حیاتی حقیده شونده یازهدی: «... در خانقاه خواجه جلال الدین فضل الله ساکن گشت و اکثر اوقات را به مطالعه مصروف داشت»^{۹۱} (... خواجه جلال الدین فضل الله (ابو لیثی) خانقاهیده یشهدی و اساسی وقتینی مطالعه بیلن اؤتکزدی). عبدالرزاق سمرقندی هم علیشېرنینگ سمرقندده تحصیل آگنیگه اشاره قیلهدی^{۹۲}. تحصیل توگه گندن سؤنگ علیشېر بیر مدت سمرقندده

^{۸۹} مطلع سعدین، ۳۳۱ الف؛ روضة الصفا (۳)، ۱۵.

^{۹۰} کلیات. مجالس، ۶۶۴ الف.

^{۹۱} روضة الصفا (۳)، ۱۵.

^{۹۲} مطلع سعدین، ۳۳۱ الف.

قاله‌دی. بو دوردی نیمه ایش بیلن شغللنگنی معلوم اېمس. نوایی «وقفیه» ده شونده‌ی یازیب قالدیگن: «... بو حقیر هیچ نوع خدمتغه اؤز قابلیتیمنی چنه‌مه‌گن جهتدین و هیچ تورلوک مشقتغه اؤز قوتیمنی انگلمه‌غان سببدین بارچه تمنا اېشیگین یوزومگه مدروس و جمیع مدعالر ابوابین ایله‌ییمغه مسدود قیلیب اېردیم»^{۹۳}. «روضة الصفا» مؤلفی‌نینگ یازیشیچه، او کؤینچه ماوراءالنهر باشقرووچیلری امیر درویش محمد ترخان و امیر احمد حاجی‌بک بیلن صحبت قورردی (... گاهی با امیر درویش محمد ترخان و امیر احمد حاجی‌بک کی، صاحب اختیار سر کار ماوراءالنهر بودند، اختلاط می‌نمود)^{۹۴}.

«مکارم‌الاخلاق» ده کبلیتیریلگن «حسین بایقرانینگ بلخ اطرافلریگه باستیریپ کیریش واقعه‌لری بیانی» ده علیشهر نوایی نامی ایککی جایده اېسله‌تیلهدی. بیرینچیسیده سلطان احمد حسین بایقرا هجومینی دفع اېتیش اوچون احمد حاجی‌بک قوماندانلیگی آستیده قوشین یوبارگنده قوماندان قرارگاه‌یده علیشهر نوایی هم بارلیگینی کؤره‌میز. ایککینچیسیده اؤشه پیتلرده علیشهر لشکرباشی سلطان حسن ارهنگی نوکری بولیب تورگنی ایتیلهدی^{۹۵}.

عینن شو واقعه‌لر حسین بایقرانینگ هرات تختینی اېگللشی عرفه‌سیده‌گی واقعه‌لرگه تعلقلی. سل اؤتمه‌ی خراسان تختیگه اؤتیرگن حسین بایقرا سلطان احمد میرزاگه مکتوب یؤللب علیشهرنی هراتگه چقیریپ آله‌دی. بوندن معلوم بؤله‌دی کی، مدرسه تحصیلیدن سؤنگ علیشهر سمرقندده کؤپ یشمه‌گن. شو نقطه‌ نظرندن اونینگ سمرقندده‌گی حیاتی‌نی ۱۴۶۷-۱۴۶۹ ییللر بیلن چېگره‌لسه بؤله‌دی.

^{۹۳} کلیات. وقفیه، ۷۴۴ ب.

^{۹۴} روضة الصفا (۳)، ۱۵.

^{۹۵} مکارم، ۹۷.

علیشېر نوایي اۆزى نینگ سمرقندده گى حیاتى حقیده کم معلومات قالديرگن بۆلسه-ده، «مجالس» اثریده گى قیدلر اساسیده اونینگ سمرقند ادبي محیطیده فعال اشتراك اېتگىنى بېلیش ممکن. خصوصن، سمرقندلیک ایجادکارلر بیلن دایمي صحبتلىرى، میرزابېک، مولانا میر قرشي، صفایي، مولانا جوهری، مولانا خاوری، حلوايي، اولای شاشي، مولانا یوسفلر بیلن تیشووی، یوسف بدیعی بیلن آشنا کیریشیشی اونینگ سمرقند ادبي محیطیده اۆزىگه خاص اۆرنى بۆلگىنى بیلدیره دی. مولانا میر قرشي نینگ صحافلیک دکانیده اۆتكزيب توريله دیگن مشاعره لرده قتنه شیب تورگنلیگی^{۹۶}، مولانا ریاضی بیلن شعر اوستیده بحث یوریتیشی اونینگ سمرقند فاضللىرى بیلن یقین علاقه ده بۆلگنلیگى تصدیقله دیدی. ینه بعضی خاطره لر بار که، مخصوص کۆرستيلمه گن بۆلسه-ده، اولر سمرقندده گى دوریگه تعلقی، دېگن فکیده میز. مثلاً، نوایي مولانا ریاضی فقره سیده قوییده گى واقعه نى اېسله دیدی: «بو غراً مطلع انینگدور کیم:

ستاره یی ست دُر گوش آن هلال ابرو،
ز روی حسن به خورشید می زند پهلوی.

ایککی مصرع آره سیده ربط جهتیدن بیر "کی" لفظی کبره ک. فقیر انکه دېدیم کی، بو نوع یخشیراق بۆلعه ی کی:

ز روی حسن دُر گوش آن هلال ابرو،
ستاره یی ست که با ماه می زند پهلوی.

^{۹۶} کلیات. مجالس، ۶۶۳ الف، ۶۶۸ الف-ب.

انصاف یوزیدین کبره ک کی، مسلم توتسه اېردی، جدل بنیاد قیلدی، فقیر ساکت بۆلدیم. اوز یارانلری تلاشتیلر هم قبول قیلمه دی. سمرقندده فوت بۆلدی»^{۹۷}.

نوابی نینگ اۆزینلی تنقیدیه ریاضی نینگ اعتراض بیلدی رگنی بو واقعه اونینگ بیگیت لیک دوریده روی بېرگنلیگینی کۆرسته دی. زیرا، نوابی اۆرته یاشلرده شونچه لیک مشهورلیک توتگن اېدی کی اونینگ مصلحتلریگه حتا عبدالرحمان جامی قولاق آسر اېدی. دېمک، نوابی نینگ شاعرلیک مهارتی یوکسک اېسه ده، حلی یاش بیگیت اېکن لیگی سبزیله دی. واقعه نینگ سمرقندده صادر بۆلگنیه ریاضی نینگ "سمرقندلیغ دور و سمرقندده وفات اېتدی" دېیشی دلیل بۆلیشی ممکن. چونکه مجالسده قۆلنگن قوریلمه بۆیچه ذکر اېتیلگن واقعه توصیف اېتیلیمیش نینگ اوز وطنیده صادر بۆلگن بۆلسه نوابی شاعر وطنینی تیلهگه آلیش بیلن کفایه لنگن. اگر شاعر باشقه جایگه کۆچیب بارگن بۆلسه، عین اثر یازیله یاتگن دورده مقیم تورگن جایى تأکیدلنگن (مثلن، اندیجان دین دور، سۆنگره سمرقندغه باردی). شونگه قره گنده، ریاضی نی سمرقندلیک دېیش اثناسیده نوابی واقعه سمرقندده بۆلگن لیگیگه هم اشاره اېتگن.

«مکارم الاخلاق» ده کپلتیریلگن بعضی معلوماتلردن احمد حاجی بېک علیشېرگه کتته حرمت بیلن قره گنینی سبزیش ممکن^{۹۸}. سمرقند حاکمی احمد حاجی بېک دېک صنعت سېور و شاعر کیشی نینگ نوابی مادّی تأمیناتیگه بې فرق بۆلیشی ایشانچ اویغاتمه یدی. ظهیرالدین بابر علیشېر بېککه سمرقندده احمد حاجی بېک مربی و مقوی (حامي) بۆلدی^{۹۹} دېیشیدن اونینگ حاکم تامانیدن مادّی قۆللب-قۆتلىگن لیگینی بیلش ممکن.

^{۹۷} اۆشه اثر، ۶۶۷ ب.

^{۹۸} مکارم، ۹۳.

^{۹۹} بابرنامه، ۱۳۲.

بیراق فخری هراتي نوایي نینگ اؤز آغزیدن اېشیتگنلری اساسیده «ساووق کېچەلر نینگ بیریدە علیشېرنینگ حمّامگە باریش ضرورتی توغیلگنی و حمّامچیگە یانیدەگی جزوہ دانینی گروگە قۇیماقچی بۇلسە هم، او قبول قیلمە گنلیگی» واقەسینی اؤز تذکرە سیدە کەلتیرر اېکن اونینگ بایلیگی کېیینچەلیک حسین بايقرا دوریدە تۇپلنگن لیگیگە اشاره اېتەدی.^{۱۰۰}

عین شۇ معلومات نوایي شناسلیکدە علیشېر یاشلیغیدە ناچار عمر کېچیرگنی حقیدەگی خلاصەلرگە اساس بۇلدى. تدقیقاتلردە بو واقە بیر قېچە تخمینى قوشیمچەلر بیلن ینە-دە رواجلنتیریلگن. یې.اې.بېرتېلس "حیرتالابرار" داستانیدەگی اۇن بیرینچی مقالئدە کەلتیریلگن یاش طالب علم نینگ کتتە شەردەگی احوالی بیانگە سوبە نیب نوایي نینگ سمرقنددەگی حیاتیینی قیین چیلیکدە اۇتگن دېب حسابلەیدی.^{۱۰۱} خودی شۇ مثال و ب.عبداللہ ییف تامانیدن هم، عزت سلطان تامانیدن هم کەلتیریلەدی. و ب.عبداللہ ییف اونی قشاقلیک و محتاجلیککە ایضاح صفتیدە کەلتیرسە.^{۱۰۲} عزت سلطان محتاجلیک و مغرورلیک تصدیقى صفتیدە کۆرستگن.^{۱۰۳} بیزنینچە، فخری نینگ معلوماتیگە تنقیدی قرەش لازمگە اۇخشەیدی. بو هر بیر انسان حیاتییدە اوچرە دیدیگن تصادفی حالت. اگر علیشېر سمرقنددە قشاق بۇلگندە شخصی خدمتکار سقلمە گن بۇلردی. «مکارم الاخلاک» اثریدە علیشېرنینگ پیر احمد ناملی خدمتکاری بۇلگنی حقیدە معلومات بار.^{۱۰۴}

^{۱۰۰} لطایفنامە، ۱۳۴.

^{۱۰۱} بېرتېلس، ۸۰.

^{۱۰۲} عبداللہ یوف، ۳۵-۳۲.

^{۱۰۳} سلطانوف، ۱۷۹-۱۷۴.

^{۱۰۴} مکارم، ۱۳۵.

علیشېر نوایي نینگ فعل-اطواری حقیده

علیشېر نوایي تاریخ زر ورقلریده منگو نقش لیشیگه سبب بؤلگن اوچ اساس موجودلیگینی یخشی بیلیمیز. بو - اونینگ بی نظیر استعدادیدن درک بېرووچی بویوک اثرلری، مشهور دولت اربابی بؤلگنی و نهایت، اونی اولوغ پیر مقامیگه کؤترگن خلق-اطواری دیر.

نوایي زمانه سیده و کبیینگی عصرلرده علیشېر نوایي حقیده معلومات بېرووچی یازمه منبعلرینینگ دېیرلی برچه سیده اونینگ خلق-اطواری حقیده مخصوص تۇختب اؤتیلگن. بونده هم ایکیکی یانده شوو کؤزگه تشلنه دی: بیرینچیسیده امیر علیشېرینینگ فضیلتلریدن حکایه قیلووچی نقللر آرقه لی انسان کمالاتی میزانلری ترغیب ایتیلسه، ایکیکینچیسیده اوشبو مشهور تاریخی شخص نینگ عادی انسانلرگه خاص خلق-اطوارینی کؤرستیش استوارلیک قیله دی. هر ایککله یانده شوو تأثیرینی ۱۶-۱۹ عصرلرده یره تیلگن برچه منبعلرده بیردېک سبزیش ممکن.

نوایي نینگ یوکسک انسانی فضیلتلری و فعل-اطواری حقیده قالدیریلگن معلوماتلر اونینگ زمانداشلری میرخواند، خاند امیر، دولت شاه، دین الدین واصفی و ظهیرالدین بابر قلمیگه منسوب.

دولت شاه اونینگ کمالات درجه سینی شونده ی توصیف اېته دی: «بو کونده اولوغ امیر دین و دولت حامیسی، ملت و شریعت نینگ پشت و پناه ی دیر. زمان خسروی (سلطان حسین) اونینگ فایده لی مصلحتلریدن بهره مند، اولوغ نسبی زمانداشلر و بلند مرتبه لی اربابلر اونینگ یاقیملی صحبتیدن منتدار همده راضی دیرلر. اونینگ همتلی مجلسلریده قتنشیش فاضللر تیلگی، عالی درگاهی فقرانینگ مراجعتگاهی، دسترخوانی درویشلر اوچون تورلی ناز و نعمتلرگه توله، ایشیگی محتاجلرگه همه وقت آچیق دیر... بو اولوغ امیرینینگ مقبول

طبیعتی و ملایم فعلی سلطان جنابلریگه یقین لیک، مسلمانلرنینگ مهم ایشلریگه کفیل- لیک، شریعت و سنت، ملک و ملت ایشلرینی رونق تاپتیریش بیلن بند بولسه هم همیشه فضیلت آرتتیریش و علم بیلن مشغوللیککه مایل»^{۱۰۵}.

نوایی همیشه شریعت قانون-قاعده لری و پیغمبر سنتیگه موافق ایش کورر، دولت و خلق منفعتینی کوزلب ایش توتردی. هر بیر ایشیده عدالت نقطه نظردن ستمدیده لرنینگ معمارلرینی حل قیلردی. "روضة الصفا" ده کپلتیریشیچه، ۱۴۷۰ ییل نینگ باشلریده سلطان حسین امام رضا مزارینی زیارت قیلیش اوچون مشهد شهریکه بارگن وقتده عبدالله خطیب هراتده قالگن دېوان مشرفی قطب الدین طاووس سمنانی اوستیدن پادشاهگه شکایت آمیز گپلرنی یپتکریز، اونینگ لوازمینی اېگللشگه اېریشهدی. سونگ خواجه نظام الدین بختیار بیلن تیل بیریکتیریب، حاکمیتینی اوز بیلگنلریچه باشقرب، خلققه بی نهپایه جبر و ظلم کورسته باشلیدی. بو اېسه، اوز نوبتیده، خلق نینگ بېزاوته لنیشیگه آلیب کېله دی. سلطان حسین بوندن خبر تاپگن زمان یاق امیر علیشېرنی هراتگه جۇننه دی^{۱۰۶}. نوایی هراتگه کېلیب، نظام الدین بختیارنی حبسگه آله دی و قطب الدین طاووسنی ینه اوز لوازمیگه تعینله دیدی. اوشبو واقعه "مطلع سعدین" ده قیسقه و قوروق بیان شکلیده بېریلگن^{۱۰۷}. "روضة الصفا" ده او یاکه بو مناسبت بیلن امیر علیشېر اشتراکی روی بېریاتگن بولسه، البته، امیر علیشېرگه خاص بولگن ایجابی فضیلتلر واقعه لر سلسله سیده اجره تیباراق کورستیشگه حرکت قیلینه دی. عین مثالده مؤلف نوایی کرکتریده مهربانلیک و مظلوملرگه همدردلیک حسی کوچلی اېکن لیگینی کورستیشگه حرکت قیلگن: «امیر علیشېر اول، شهرگه باریب، اوزی نینگ طبیعی عادتیگه کوره (!) بی فایده کونلردن اولرنینگ (خلق نینگ) کونگیلرلیگه

^{۱۰۵} دولت شاه سمرقندی، ۱۹۰.

^{۱۰۶} روضة الصفا (۴)، ۳۷ الف.

^{۱۰۷} مطلع سعدین، ۳۴۱ الف.

یېتګن زخملرګه مرهم قویدی. ستمدیده مظلوملر کونګلینی اولش بابیده توله اهتمام کورستدی و ظالمرنینګ ظلمی دفعیګه کیریشدی و بووردی که، اول عالی یارلیقنی جمعه کونی منبردن توریب اوقیب اېشیتتیرسینلر... شو سبدن خلق نینگ کونګلی تینچ و آسوده بولیب، پادشاه نینگ دولت و اقبالی دوام اېتیشی نینگ حمد و ثناسی و امیر علیشېرنینگ اولوغلیګی و شهرتی آرتیشی دعاسیګه قول آجدیلر»^{۱۰۸}.

نوابی نینگ معنوی قیافه سینی توله عکس اېتتیرووچی اثر، سؤزسیز، خواندمیرنینګ «مکارم الاخلاق» حسابلنده دی. خواندمیر اولوغ مربی نینگ علم اهلیګه بولګن مناسبتینی، اونینگ تربیه سی آستیده یېتیشیب چیققن عالم و فاضللر، یره تیګن مهم اثرلر همده قوردیرګن معرفت مسکنلری حقیده یېترلی معلومات بېرر اېکن، نوابی نینگ خلق-اطوارینی علاجی باریچه کېنګراق کورستیپ بېریشګه حرکت قیلګن. اونینگ اکثر وقتی شاعر حضوریده اوتګن. شونینگ اوچون «مکارم الاخلاق» ده گی معلوماتلر شاعر نینگ کونده لیک حیاتی، تورموش طرزی و اطرافده ګیلرګه مناسبتینی انیقلاشده مهم منبع دیر. کتاب اوز نامیدن کورینیپ تورګنیدېک، علیشېر نوابی نینگ تحسینګه سزاوار فضیلتلری حقیده یازیلګن. خواندمیر امیر علیشېرنی باله لیکدن الله نظریده بولګن شخص دېب بیلده دی. اونینگ یازیشیچه، شاهرخ سلطان وفاتیدن سونګ شېرازګه کؤچیب کېتګن علیشېرلر عایله سی بیر نېچه ییلدن سونګ یزد چولی آرقه لی هراتګه قیته دیلر. یولده علیشېر اوخلب قالب آدنن ییقیلیپ توشه دی. تون بولګنی اوچون هیچ کیم بونی سېزمهیدی. علیشېر هم قتتیق چرچه ګنیدن ییقیلګن جاییده اوخلب قاله وېره دی. تانګ آتګچ، علیشېر کیمسه سیز چولده بیر اوزی قالب کېتګنینی کوریب قورقیب کېته دی. اېس-هوشینی ییغیب آلیب، یانیده تورګن آتګه مینیپ کاروان ایزیدن یولګه توشه دی. یولده جوده چنقهیدی و حالسیرلنه باشلهدی. شو پیتده، چول نینگ قاق اورتھ سیده، بیر قاره نرسه ګه کؤزی توشه دی. یقین

^{۱۰۸} روضة الصفا (۳)، ۱۹.

بارسه، چوچوک سوو تۆله ایدیش اېکن. چنقاغینی باستیرگچ، ینه یۆلگه توشه‌دی. سل اۆتمه‌ی اونى ایزلب چۆلنى کهبزب یورگن آته‌سی نینگ ملازملریگه دوچ کبله‌دی. باله‌گه سوو یېتکزگن الله‌نینگ عنایتیدن برچه حیران قاله‌دی.

خواندمیر علیشېر نوایی نینگ ولیلرگه خاص سیرتینی کۆرستیشگه علیحه‌ده اعتبار قره‌ته‌دی. اونینگ خاکسار و کمترینلیگی، مال-دنیاگه حرص قویمه‌گنی، سخاوت‌پیشه‌لیگی، کرامتلىرى هم شاعر حیاتیدن آلینگن نقل و حکایتلرده آچیب بېریله‌دی.

علیشېر نوایی حقیقه‌گی منبعلرده اونینگ نازک طبع کرکترگه اېگه‌لیگی حقیقه‌ده قیدلر موجود. ظهیرالدین بابر شونده‌ی کبلیتیه‌دی: «علیشېر بېک‌نینگ مزاجی نازک (نازک طبع) بیله مشهوردور. اېل نزاکتینی دولتی‌نینگ غروریدین تصور قیلور ایدیلر. انداغ اېمس اېرکن‌دور، بو صفت انگه جېلی اېکن‌دور. سمرقنده یورغانده هم اوشمونداغ نازک‌مجاز اېکن‌دور»^{۱۰۹}. «بدایع‌الوقایع»، «تاریخ رشیدی» و باشقه اثرلرده اوچراوچی فاکتور نوایی‌نینگ نازک‌لیگی اونینگ تېز خفه بۆلیشی بیلن ایضاح‌لنیشینی تأکیدله‌یدیلر. شو سبب ۲۰ عصرده هم شاعر حیاتی حقیقه‌ده فکر یوریتیلگنده تورلی تلقینلرگه دوچ کبله‌میز. مثلاً، و.و. بارتولد بابر کبلیتیرگن "نزاكت" سۆزینی "نازک دیدلی" دېب ترجمه قیله‌دی^{۱۱۰}. ا.ن. بالدیریف ذین‌الدین واصفی کبلیتیرگن نقللرگه اساسلنېب، «اۆته طبعی نازک‌لیک، تېز و سېسبیز عصبی لشوو» دېب، ا. سېمېناو اونى «مغرورلیک»، «کلان دماغلیک» دېب توشونه‌دی^{۱۱۱}.

ذین‌الدین واصفی بو مسأله‌نى یاریتیشگه مخصوص اینتیلیب مذکور موضوعگه علیحه‌ده باب (امیر علیشېر مزاج نزاکتی و لطافتی‌نینگ ذکرى) بگیشله‌گن. اونده کبلیتیریلیشیچه،

^{۱۰۹} بایرنامه، ۱۵۳.

^{۱۱۰} بارتولد، ۲۲۶.

^{۱۱۱} بالدېرو (۲)، ۱۲۳؛ سېمېنوف، ۲۴۰.

ميرنينگ استاذلريدن بيرى مولانا فصیح‌الدين بېمار بۇلىپ، تۇشككه ميخلنگن اېكن. مير عليشېر اوز دۇستلرينى كېچكى طعامكه تكليف اېتهدى و طعام سوزيلر حدديده استاذى نينگ بېمارليگى يادىگه توشيب، خدمتكارى صاحبداراگه طعام بېرىپ، اونى كۇريب كېلىشگه جۇننهدى. طعامدن سۇنگ الفتلر غمگين تارتگن عليشېر بېك نينگ كۇنگلى يالغيزلىك ايستب قالدى، دېگن انديشهده بيرين-كېيتين توريب تشقريگه چيقهديلر. «بو اېسه ميرنينگ كۇنگليگه آغير باتدى و شو پيت بېمار يانيدن قيتيب كېلىپ، خانهگه كيرگن صاحبداراگه قتتيق آهنگده: «عليشېر نينگ اويى طعامخانه و، عليشېر آشپز اېكن-ده، الفتلر كېلهديلر و آش يېب كېته وېرهديلر»، -دېدى. صاحبدارا درحال اۇزىنى آقلىشگه اۇتيب، اونينگ عيىي يۇقلىگى و ميرنينگ اۇزى اونى بېمار حضورىگه يوبارگن ليگىنى اېسلندى»^{۱۱۲}.

مير ايكي كون صاحبدارا بيلن گېلشمهيدى. صاحبدارا بو احوالدىن راسه تنگ بۇلىپ تورگن محلهده مير اونى چقيريب، «اي مولانا صاحب، خطاگه يۇل قۇيمس ليك فقط پروردگارگه گينه خاصدير. مېن غضبم طفيلي سېنى استادنى كۇرىشگه جۇنتگنيمنى ياددن چيقرگن ديرمن، سېنگه اعتراض بيلديرديم. سېن اېسه همهگه اېشيتتيريب اۇزىنگى آقلىشىنگ و عليشېرگه نيمه بۇلدى، قريپ عقلدن آزىيدىمى دېگندهى همه نينگ كۇز آلدیده مېنى شرمنده و خجل قيليشينگ لازميدى؟ دۇست ليك عالمى نيمه بۇلدى؟ ايندهمەى قۇيسنگ و مېنينگ خطايىمنى بېركيتسنگ و مېنى آدملىر حيرت يگه سېچى بۇلىشدىن سقلىه سنگ بۇلمس ميدى؟» دېيه دشنام بېرهدى.

دين‌الدين واصفي مير عليشېر نينگ نزاكتىنى «تېز خفه بۇلىش» معناسيده توشونيش كېرەك ليگىنى ينه بير معلومات بيلن اثباتلەيدى. اونده ايتىلىشچى، وزير مجدالدين محمد عليشېر نوايي بيلن يره شيش مقصديده اونينگ شرفيگه ضيافت اويوشتيرهدى. ضيافته

^{۱۱۲} بدايع الوقاي، ۴۰۱.

هزل-هوزول بۆلۈشىنى حسابگە آلیب، شوندهی دورهلرده هزل کشلیگی بیلن نام چیقیرگن ابوالواسیع نظامیگه تشبثنی قۇلگه آلیش و دورهدە شوخ کیفیتی یرەتیشنی التماس قیلەدی: «(مجدالدین) ابوالواسیع گه دېدی: «مخدوم، یاردم بهرینگو لېکن اؤز وقتینگیز و حالینگیزگه واقف بۆلینگ... انشاالله، یخشی لیک بیلن اؤتسین». مولانا عبدالواسیع دېدی: «... اېرتە گه مېنینگ مجلسگه کېلمە گنیم بۆلسین... شو طفیلی کی، انچه دن بهری سیز بیلن علیشېر اؤرتەلرینگده گی صمیمی لیک هواسینی کېلیشماوچیلیک غباری قاپلە گن اېدی. الحمدلله، الله تعالی عنایتی طفیلی بو غبار ترقلەدیگن بۆلدى. بو مجلس و محفل بناسی سؤزسيز ضعيف هزل و یره مس مطائبه اساسیگه قوریلشی کبره ک. میر علیشېر عالم سؤزە ماللری نینگ پېشواسی دیر. هیچ بیر امکانی یوق کی، بو مجلسده مېنى عسکيه قيلمسه لر. مېن او کیشینی ملاحظه قیلیب، قرشی جواب ایتمس لیگیم مشکل. اونینگ نازک مزاج اېکن لیگی سیزگه معلوم-کو! نتیجه ده مېن طفیلی اؤرتەده گی یره شیش (مدعاسی) برهم یددی»^{۱۱۳}.

میرزا حیدر هم اونى تېز رنجش عادتی بارلیگینی قید اېتگن. او «تاریخ رشیدی» اثریده شوندهی واقعه نی کېلتیره دی: «... بنایي میر علیشېرگه کۆپ قاچیریم قیلر اېکن و میر هم عسکيه قیلیب: «مولانا بنایي جئنی بۆلیب قالیددی، اونى «دارالشفاء» گه اېلتیب نخود آنله و تاوانیگه اوریش بیلن دوالنگلر»، -دېگن اېکن. شونده او قاچیب، عراققه کېتگن اېکن. او یېرده سلطان یعقوب مروّتیدن بهره مند بۆلیب، بیر نېچه مدت اؤتگندن سۇنگ هراتگه قیتیددی. میر علیشېر بیر کیشی آرقه لی اونى چقیرتیریب و لطف و آشنالیک کورستیب، عزت-اکرام بیلن کوتیب آلیبدی-ده، اؤتگن واقعه لردن عذرخواه لیک قیلیبدی. بنایي هم اؤز عسکيه لری اوچون عذر سؤره بدی و اولر یره شییدیلر. مجلسده میر بنایي دن عراقلیکلر قندهی

^{۱۱۳} اؤشه اثر، ۴۰۷.

تأثيرات قالدیرگن لیکلرینی سۆره-گنده، بنایي عراقلیکلرینینگ هیچ هم تورکي شعر یازمه دیدیگلری زور تأثیرات قالدیرگن لیگینی ایتیبدی. شونده میر:

- سېن حلی هم اوزینگه کېلمبسن-کو، قوی بونده ی قاجیریملرنی! دۆست لیک، اهللیک و راست لیک یوزه سیدن گیر-چی، بیزینگ دېوانلرده گی قیسی مطلع یخشی دیر؟- دېب سۆره بدی. بنایي قوییده گی مطلع خلققه یاقه دی، دېدی:

کؤکره گیمدور صبح نینگ پیراهنیدین چاکراک،
کیر پیگیم شبنم تۆکولغان سبزه دین نمناکراک.

میر دېدی:

عجب کنایه گوی آدم اېکنسن-ده، بو مطلع مولانا صاحبنی کی-کو! بیز اونی ساتیب آلگن ابدیک^{۱۱۴}.

بنایي دېدی:

- نیمه دېه پسیز، سیزگه پیچیق قیلیشگه قنده ی حد دیم سیغه دی. مېن بو مطلع سیزنیکی اېمس لیگینی بیلمس اېدیم. سیزده جوده کۆپ یخشی مطلع لر بار و منه بونیسی اوندن یخشی چیققن:

باشیمیزدین سایه سرو قدینگ کم بۆلمه سون،
ذات پاکینگ بۆلمسه، عالمده آدم بۆلمه سون.

میر دېدی:

^{۱۱۴} معلوم که، شرق ادبیاتیده گی نظیره گوئییک عننه سیگه موافق، شاعر لر اوزلریگه یاقیب قالگن بیرار بیتنی مؤلفدن ساتیب آلیشی و دوام اېتدیریشی ممکن بولگن.

- هه، بو اوندن یخشی، بیراق بو مطلع مولانا لطفی نیکی دور. اما، انیق بۆلدی که، «سپن هیچ قچان پیچیق-کنایه نی ترک ایتمس اپکنسن!»^{۱۱۵}

عینی شو مثال قوییده گی طرزده «بدایع الوقایع» ده هم اوچره یدی: «ایتیشلریچه، مولانا بنایی عراقدن کبلیب، میرنینگ فاضلر بیلن تۆله مجلسیده اؤتیرگنده، میر (بنایی دن) یعقوب بېک نینگ (آق قویونلی لر سلطانی-ش.س) فضیلتلری حقیده سؤزل بېریشنی سؤره دی. بنایی دېدی:

- یعقوب بېک نینگ لطافتی و ظرافتیدن هم مقته گولیک فضیلتی شو اپکن که، او تورکی تیلده (سؤز) ایتمس اپکن.

میر (اچچققلیب) دېدی:

- ای، بنایی! دغلیک و احماقلیکنی حدیدن آشیریب یوباردینگ!»^{۱۱۶}

سلطان یعقوب بېک تورکمن بۆلیب تورکیده گپیرمس لیگی حقیده گی تأکید علیشېر نوایی نینگ تورکی تیلنی رواجلتیره یاتگنیگه قرشی نفرت بېلگیسی صفتیده ینگره گن شېکیلی، میر علیشېر اؤزیگه قره ته فراصت سیزلرچه ایتیلگن اؤتکیر هجونی یوقاریده مذکور بؤلگن فعلی باعث هضم قیله آلمه گن.

منبعلرده گی معلوماتلردن شونده ی تصور حاصل بۆله دی کی، کمال الدین بنایی نوایی نی خفه قیله دیگن سؤزلرنی ایتیشدن هییقمه گن یگانه انسان بؤلگن و ذین الدین واصفی نینگ تأکیدیه، اونینگ هراتدن اوزافده یوریشگه مجبور بؤلگن لیگی نینگ سببی هم شونده. واصفی بنایی نینگ اؤز تیلیدن «امیر علیشېر نینگ طبعی نازک لیگی و (مېندن) کؤنگلی

^{۱۱۵} تاریخ رشیدی، ۱۲۲ ب. بنایی اوشبو مثاللر آرقلی نوایی استعدادینی کم سیتیب، اونینگ جیفیگه تېککن.

^{۱۱۶} بدایع الوقایع، ۶۱۴.

قالگنی طفیلی خراسان مملکتیده یشش امکانتی بۆلمه‌ی قالدی. دماغیم تختگاهیده عراق ملکی سیری هواسی گه جزم قیلدیم...» دهب کبلیترگن^{۱۱۷}.

امیر علیشهر، بنایینی شاعر صفتیده انچه قدرله‌گن. بنایینیگ عراقدن قیتیپ کبلیگندن سؤنگ هم میر علیشهر مجلسی گه تکلیف ایتیلیشی شوندن دلالت بهره‌دی^{۱۱۸}. نوایی بنایی بیلن اؤرتله‌ریده بۆلیپ اؤتگن عسکیه‌لرده اونینگ قویوشقاندن چیققن سؤزلرینی کؤتریشگه حرکت قیلگن. بیراق، عزت-نفسیگه تپگه‌دیگن غرضلی کنایه‌نی عمومن اؤزیگه سینگدیره-آلمه‌گن. اینیقسه، اونینگ بویداقلیک سببیریگه اشاره قیلینگن بنایی عسکیه‌لری میرعلیشهرنی غایت غضبلنتیرگن. مثلن، بنایینیگ سمرقندگه کبتیش آلدیدن خلق آرسیده ترقه‌تگن بیر قطعه‌سی حقیده سام میرزا شونده‌ی کبلیتره‌دی: «(بنایی) عراقدن کبلیگچ، (امیر علیشهرگه) قصیده یازدی. بیراق مکافات آلامه‌گچ، اونی سمرقند حکمداری سلطان احمد میرزاگه بغیشله‌دی. کبتیش آلدیدن میرگه (نوایی) گه قوییده‌گی قطعه‌نی یازیپ جؤنتگن اېکن:

دختران باکر فکر منند،

هر یکی را به شوهری دادم.

آنکه کابین نداد و عنین بود،

زود گرفتم به دیگری دادم.

(فکریم‌نینگ باکره قیزلرینی

هر بیرینی تورموشگه بېردیم.

^{۱۱۷} اوشه اثر، ۶۰۵.

^{۱۱۸} اوشه اثر، ۶۱۶-۶۱۷.

کیم قلین بېرمسە و جنسی ضعیف بۇلسە،
شرت قیترب، باشقەسیگە اوزەتدیم^{۱۱۹}.

امین احمد رازی نینگ «هفت اقلیم» تذکرەسیدە اوشبو قطعەدە گى «عنین» سۆزى «غنى»،
یعنى باى معناسیدە گى سۆز بیلن المشتیریلگن^{۱۲۰}. بو ایکی سۆز عرب یازوویدە
نقطەلرنینگ اۆرنى بیلن فرقلىنەدى. قطعەدە باى بۇلە توریب، قلىن بېرمەگن آدم نظردە
توتیلگنى منطقن تۇغرى. كۆپىنچە قۇلیازمە نسخەلردە نقطەلر سوریلیب كېتىشى یاكە
توشیب قالیشى عادتي حالدير. كاتبلر سۆزنى قندەى توشونسەلر شوندەى كۆچیریب
كېتەوپرىشگن. اوشبو قطعەدە اصلیدە قىسى بیرى ایشلەتیلگنى نامعلوم. بیراق سلبى
معنادە گىسى كېنگ ترقلگن. شو وریانت كېیىنگى دور تذکرەلریدە هم اوچرەیدى^{۱۲۱}. اوشبو
شعر قىسى وریانتدە امیر علیشېرگە یتیب بارگنى نامعلوم. بنایى اقتدارلى فارسی زبان شاعر
بۇلگن. احتمال توركي شعریت نینگ رونقى اونینگ یوکسلیشینى چېگرەلب قۇییشیدن
خواطرلنیش بنایىدە نوایىگە نسبتن عداوت پیدا قیلگندیر. بنایى عسکیەلریدە گاه نوایى
تیشى آغریگندە باغلەگن رومالنى «ناز علیشېرى» دېب خاتینلر عرف قیلگنى، اۆز اېشگىگە
ناعادتي تۇقیم یسەتیب اونى «علیشېرنینگ تۇقىمى» دېب كولگو قیلگنى علیشېرنى جدى
عصبى لشتیرگن.

بنایى سمرقندە یشر اېکن، اۆز قیلیمیشلریدن پشیمان بۇلیب، نوایىگە قصیدە یازیب
یوبارەدى. اوشبو قصیدە اونینگ «مجمع الغرائب» اثرى نینگ خاتمەسیدە كېلتیریلگن.
واصفى اونینگ ۱۱۶ بیتینى «بدايع الوقایع» اثریدە كېلتیریب اۆتگن^{۱۲۲}. قصیدە كۆپراق

^{۱۱۹} تحفة سامی، ۹۷ الف.

^{۱۲۰} هفت اقلیم، ۲۸۳ ب.

^{۱۲۱} نشر عشق، ۱۳۱ الف: آتشکده، ۱۵۳.

^{۱۲۲} بدايع الوقایع، ۴۵۲-۴۶۳.

نوايي دن عذرخواه ليک قلیب یازیلگن «حسب حال» گه اوڅشب کېته دی. اونینگ نوايي گه یېتیب بارگن لیگی معلوم اېمس. تاریخدن معلوم کی، سمرقندگه کېتگن بنایي سلطان حسین دوریده هراتگه قیتمه گن و بو قصیده حقیده نوايي زمانداش لریدن بیرارته سی معلومات قالدیرمه گن. حتا بابر هم «بابرنامه» ده بو حقه لام-میم دېمه یدی. نوايي نینگ اؤزی مذکور قصیده یازیلگن ییلی قیته تحریردن چیرگن «مجالس النفايس» تذکره سیده بو حقه اېستلمه گن لیگیدن قصیدنینگ نوايي گه یېتیب کېلمه گن لیگی سېزیده دی. نوايي تذکره سیده بنایي حقیده سلبی فکر بیلدیریلمه گنی گه قره گنده، او بنايیگه نسبتن کېک سقلمه گن.

خلق آره سیده نوايي نینگ اوپلنمس لیك سببی حقیده گی گپ-سؤزلرنینگ ترقه لیشی، بونینگ اوستی گه بنایي نینگ شو موضوعگه تعلقی عسکیره لری کېنچه لیك هم انچه وقتگچه کېنگ دوره لرده موضوع محاکمه سیگه ایلگن کورینه دی. ذین الدین واصفی «بدایع الوقایع» اثریده شونده ی بحثلرگه چېک قویش و نوايي نینگ نزاکتینی عیال مجازلیک دېب توشونمس لیك کېره ک لیگی حقیده مخصوص باب اجره تگن^{۱۳۳}. «بدایع الوقایع» ده کېلتیریلیشیچه، بیر کونی سلطان حسین خدیجه بېگیم گه امیر علیشېرنینگ اؤز پاکدامن-لیگینی سقلش اوچون خاتین لر بیلن علاقه قیلیشدن انگلی روشده وازکېچگن پارسا شخص اېکن لیگینی تعریفله یدی. خدیجه بېگیم بو گپ گه ایشانمه یدی. اؤرتده بحث باشلنده دی. خدیجه بېگیم نینگ دولت بخت اسملی کنیزه گی بولیب، اونینگ چیرایی گه امیر علیشېر همیشه مهلیا بولردی. خدیجه بېگیم کنیزه گی گه اؤز رېجه سینی توشونتیریب، اونی کېچ بولگنده میرنینگ اوی گه یوباره دی. کنیزک اؤرگتیلگنی دېک، صحبتنی چوزیب، بی محل بولگنی سببی تونب قالیشگه رخصت سؤره یدی. میرنینگ یانیده گی خانه ده جایلشگن کنیزک، یریم تونده میرنینگ یاتاگی گه کیریب، یانیگه چوزیله دی. میر مقصد نیمه اېکن-

لیگینی سبزیب، اونینگ قۇلىنى تیزهسىگه قۇیهدى و دېدى: «بو كلىت بىلن سىزىنىڭ مرادىنىڭ قىلىسى قىلىنى آچە بىلىشىمگە ايشانچىنىڭىز كامىل بۇلگن بۇلسە كېرەك. بىزده اېركك لىك خصلتى بار، اما بو ايشنى قىلمەگنمىز و قىلمەگەيمىز ھم». بو گېلر خدىجەبېگىم و مىرزا قولايىگە يېتگچ، اولرنىڭ مىرگە اعتقادى يوز، بلكە مىنگ چندان آشدى، دېب كېلتىرەدى محمود تاييادى تىلىدن واصفى^{۱۲۴}.

واصفى نىڭ مىر عىشېرنىڭ بچەلر بىلن باغلىق اجتماعى علتدن پاك انسان لىگى حقىده كېلتىرگن ايككىنچى حكايەسى ھم اعتبارگە مالك دىر. واصفى يازەدى: «مولانا محمد پىر شمس مقدس على موسى بىلن جعفر محمد باقر مزاراتىنى زيارت قىلىشگە بارماقچى بۇلگىدە اۋزى نىڭ قوياش يوزلىك فرزندىنى كىمگە تاپشېرىپ كېتىشنى بىلمەى اۋىلنەدى. امىر عىشېر اۋزى نىڭ فرشتەلرگە خاص خصلت لرى بىلن مشهور بۇلگنى و اول ذات نىڭ توغىلگن پىتىدن بويان اېتگىگە گناھ گردلرى تېگمەگنلىگى برچەگە معلوم بۇلگىدىن اۋز آھوسىنى اونىڭ اوپىدە قالدېرىشگە جزم اېتدى...»^{۱۲۵}. مە شو ايككى حكايە نىڭ اۋزى امىر عىشېرنى جنسى ضعيف ياكە «باش بىگىت لرنى سېوگن» (بارتولد خلاصەسى) دېگن ادعا اساس سىز اېكنىگە دىل دىر.

نوايى نېگە اويلنمەگن؟

خواندمىر ھم امىر عىشېرنىڭ اويلنمىسدىن اۋتىشى اونىڭ بويوك زاھدلر يۇلىنى توتىش اىستگىدىن كېلىپ چىققن لىگىنى تاكىدلەگن. او يازەدى: «... نفسانى شھوت و جسمانى اىستكلردن اوزىلمىسدىن ھمدە بو دنيا نعمتلرېدن يوز اۋگىرمىسدىن تورىب الله و اونىڭ

^{۱۲۴} اۋشە يېردە.

^{۱۲۵} اۋشە اثر، ۵۶۲.

صفتلرينى بېليپ بۆلمەيدى. شو سببدن هم ولي لر هميشه بۇيسونمس و اۇجر شهوتنى جلولب، بو دنيانينگ اۆتكينچى نرسەلرگه قرەمە گنلر. امير عليشېر هم «دنيا - آخرت اھليگه حرام، آخرت اېسە - دنيا اھليگه حرام» دېگن حديثگه عمل قىليپ قبا كيگن ولي لر قاتاريدن جاي آلدیلر. اول ذاتنينگ مبارک خلق-اطوارلری دايماً منە شو طرزده بالەليک يىللريدن و اېندى گينه اۋسيپ-اولغەيە باشلەگن اۋسپيرين ليک چاغلريدن باشلە بو دنيا و اوندەگى نرسەلرگه اعتبارسىزليک يېنگينى سىلکەدى ھمدە ھيچ قچان اۆتكينچى مال-دنياگە محبت قۇيمەيدى. دايماً نفسىنينگ اۇجر جلويىنى اۋزىنى قىيىنش بىلن ايستک و ھوس ميدانيدن قىترردى^{۱۲۶}. «البته، شونى هم حسابگە آليش کېرەک که، امير عليشېر ييگيتليک دوريدە برچە تېنگقورلری کبی سېوگی درديدن قاجيب قوتولمەگن. «جالسالعشاق» تذکرهسىنينگ ۷۴- مجلسيده حسين بايقرا تيليدن ميرعليشېرنينگ اويلنمىسدن اۋتیش سببلری حقيده شوندهى کەلتيريلهدى: «سۆز اقليمىنينگ سلطانى نوایي تخلصلى امير نظام الدين عليشېر... عشق بابيده بو کويگن عاشق (حسين بايقرا) بيلن همسباق بۇليپ... هر بير ايشيميزده مونى و همدم، سرداش و محرم اېدى... سلطنت امرى اول چقناق عشق آتشيگه (نوایي گه) تاپشیريلگن ايامده و روز افزون دولت آفتابی اقبال مطلعيدن بو کويگن عاشقنينگ (حسين بايقرانينگ) استعدادى آينه سيني يرقيره تگن پيئته ميرنينگ نيمه کى کۈنگلى تيلسه اللهنينگ التفاتلى اذنى ايله غيب پرده سيدن کۈرينر اېدى. اونينگ مجلسى ھيچ قچان گلعدار سرو قامتلر و داوودي نغمەچيلر، عود، چنگ و ميزمار نغمەلری و شعرخوانليکدن خالى بۆلمەگن». دېمک، بو اقتباسده نوایي نينگ اميرليک يىللری ايلک دورلری حقيده سۆز بارماقده. اېندى يوقاريدەگى پرچەدن کيىن کېلگن جملەلرگە اعتبار قرەتسک: «اونينگ کۈنگيل قوشى قانخۇر اوچى توزاغىگە ايلينگن اېدى. خلص، اونينگ بويداقليگى گه کېلسک، او يخسى خلقلی بير جواننى اوچرەتيب قالدی و عمر

خرمىنىگە عجىب چوغل توشدى». تىزىم مۇللى اۋشە قىز ھىم اۋنى سېۋىگىنى و آتە-آنەسى نىنىگ قىشلىلىگىگە قرەمسىن مىرنىنىگ اۋىىگە كېلىگىنى حقىدە گىپىرەدى. بىراق مىر وىعىتىنى توشۇنىپ، اۋنى اۋز اۋىىگە قىترىپ يوبارەدى. مۇلف نۋايى جودە پرىشان بۇلگىن مىللرىدە اۋنگە اتى كۇپلىب غىزللر يازگىنى و باشقىگە اۋىلىنمىسىن اۋنگە يىتتىشىش آرزۋسىنى تۈپراققە آلىپ كېتىگىنىنى تەكىدلەيدى^{۱۲۷}. اكر حسىن علىشېرنىنىگ يىقىن دۋستى و سىرداشى اېكىنىنى حسابگە آلىسك، بو حكايەدە اساس بۇلىشى مىمكن.

شرقىشئاس عالم يى.اې.بېرتېلىس نىنىگ «نۋايى» مونوگرافسىدە خلق آغزەكى اىجادى ماترىاللرى اساسىدە نۋايى بىلىن گۇلى اسملى قىز آرهسىدەگى سېۋىگى، اۋرتەدە واقەدىن خىرسىز سىلطان حسىن نىنىگ ھىم اۋنى سېۋىپ قالىشى و نۋايىنى اۋنىنىگ اۋىىگە ساۋچى-لىككە يوبارىشى حقىدە سۆزلەندى. نۋايى سېۋىلى سېگە قۇلىدىن ھىچ نرسە كېلە آلمىس-لىگىنىنى ايتىگچ، قىز استە-سېكىن تەئىر اېتۈۋچى اكل دارۋسىنى اىچەدى و نۋايىگە اېرلىك قۇتىنى يۇقاتۋوچى دارۋنى اىچىرەدى. يى.اې.بېرتېلىس يازىشىچە، «بو افسانە شېھەسىز، نۋايىنىنىگ بۇيداق اۋتىگىلىگى سىبلىرىنى توشۋىتىرىش مقصدىدە تۇقىلىگىن دىر. اولر اساسىدە بىرار فاكت ياتەدى، دېپ اۋىلىش، البتە، مىمكن اېمىس. بو افسانە يىقىن و اۋرتە شرققە خاص بۇلگىن عشقى قىسەدىر»^{۱۲۸}. ۱۹۵۹ يىلى ۴ فېرۋرىدە اۋتىزىلىگىن نۋايى شئاسلر عنىنەۋى كانفرانسىدە غفور غلام شاعرنىنىگ:

ياردىن ھىچ كىم مىنىگدىك زار و مېجور اۋلمەسون،
جملە عالمە رسوالىققە مشهور اۋلمەسون.

^{۱۲۷} مىجالىس النفاىس، ۱۴۸ ب-۱۵۲ ب.

^{۱۲۸} يى.اې.بېرتېلىس، ۲۰۱.

مطلعلی غزلیگه اساس لښ، نوایي نینگ اتیلې هیچ بیر یېرده اۆز سېوگیلیسی نینگ نامینی تیلگه آلمه گن لیگینی، اونی یاریدن جدا قیلگن لرینی، یارینی تارتیب آلگن آدم نینگ دولتمند اېکینینی، لېکن دایما مست حالتده بۆلشینی اوقتیریب، او آدم - حسین بایقرا اېکن لیگینی اثباتلشگه حرکت قیلگن^{۱۲۹}.

نیمه بۆلگنده هم، شو روایتده بیر حقیقت بار: نوایي کیمینی دیر قتتیق سېوگن و اما اونگه یېتیشیش نصیب قیلمه گن. سلطان حسین نینگ اونی اۆزی بیلن عشق مکتبیده هم سبق دېیشیگه کۆره، اولر یاشلیک چاغلریده قیسی دیر بیر گۆزهل قیزنی بیرگه سېویشگن بۆلسه عجب اېمس^{۱۳۰}.

بو گۆزهل کیم بۆلشی ممکن؟ روایتده اوچ سیما بار: علیشېر، گُلی و سلطان. بلکه بو سلطان غفور غلام تخمین قیلگنچه سلطان حسین بۆلمسه-چی؟ بلکه روایتده ایتیلگنچه، گُلی زهر ایچمه گن بۆلسه-چی؟ اما سلطان اونی تارتیب آلگنی راست بۆلسه-چی؟

علیشېر نینگ اۆز سېوگیلیسیگه یېتیشمه گنی اونینگ شعرلریده هم عکس اېتگن:

بار اېدی، اول هم کی، بیر چاغ، بیزگه یار اېدی،
گُلی ار یار اۆلمسه، فی الجملة باری یار اېدی.

وصلیدین بوتکرمسه، تسکین بېرور اېردی سؤروب،
خسته کۆنگلوم دردینی کیم، هجریدین افکار اېدی.

مېن اگر محروم اېدیم، محرم هم اېمس اېردی اول،
کۆنگلوم ار آزرده اېردی، لېک متتدار اېدی.

^{۱۲۹} بیز بو معلوماتنی ا.هیتیمتوف نینگ «نوایي لېریکه سی» کتابیدن عینن کېلتیردیک. قرهنگ: هییتیمتوف، ۱۶۷.
^{۱۳۰} بو حقدہ تخمینلریمنی «نوایي کیمنی سېوگن؟» ناملی مقاله مده بیان اېتگنم. قرهنگ: ش.سراج الدین اوف ۱۹۹۱ (۱)، ۳۳-۳۶.

شمع اگر یار و تمسه، کویدورمسه هم یخشی دور،
نې اولوسقه الفت آندین، نې مېنگه آزار اېدی.

گوښیا شکر اېتمه دیم کیم، آنسیز اولمیشمن بو دم،
اول قویاشیمنی یاشورگن چرخ کجرفتار اېدی.

عزیز اوځووچی! اېسله سنگیز، آلدینگی صحیفه لرده نوایی نینگ «چاره سیزلیک و خفه چیلیک» عاقبتیده هراتدن مشهدگه کېلیب تۆشککه میخلنېب قالگنی حقیده قیسقه معلومات بېرگن اېدیک. «حالات پهلوان محمد» اثریده کېلتیریلگن شو معلومات نینگ دوامیگه اعتبار قره تسک. پهلوان محمد بېمار دؤستینی کۆریشگه کېلگنیده اونینگ چؤنتگیدن کۆرینېب تورگن ینگى یازیلگن شعر قاره له مسینی سېکین آلیب، اؤشه زهاتی یادلب آله دی. سل اؤتیب شعر حقیده بحث باشلنده دی-یو، پهلوان سید نسیمی دن مثال صفتیده نوایی نینگ حلیگی شعرینی یاددن اؤقیددی. علیشېر حیران قالدی. بیز نینگ اعتباریمیزنی تارتگن نرسه نوایی یازگن شعر بیلن اؤرتهده کۆتریلگن بحث نینگ ماهیتی بؤلدى. بحث نینگ ماهیتی شونده کی، پهلوان علیشېردن قیسی تورکی گوی شاعرنی تن آله سن، دېگندېک سوال تشلهیدی. نوایی لطفینی کۆرسته دی. شونده پهلوان، نېگه سید نسیمی نی کۆرستمه گنینی سؤره گنده، نوایی: «سید نسیمی نینگ شعریتی اؤزگچه دیر. ظاهري معناده اېمس، تصوف یؤلیده شعر یازهدی»، دېیدی^{۱۳۱}.

بو پرچه دن علیشېر نوایی یاشلیک ایامیده ظاهري معناده گی شعرلرنی یاقیتیرگنی و اؤزی نینگ شو دورلرده گی ایجادیده لطفی نی استاذ دېب بیلگن لیگینی توشونیش ممکن. دېمک، «ایلك دېوان» ده دنیاوي سېوگی ترنمیگه بغیشلنگن، حیاتي محبوبه، کانکرېت قیز

^{۱۳۱} کلیات. حالات پهلوان محمد، ۷۴۰ الف.

نظرده توتیلگن غزلر یوق دېب بۆلمهیدی. ایندی بحثده اؤقیلگن نوایی شعری مطلعیه نظر تشلنگ:

هر قهیان باقسم یوزومگه اول قویاشدین نور ابرور،
هر ساری قیلسم نظر اول آی منگه منظور ابرور.

اوشبو مطلع سېوگیلیسی عشقیده یانیب، هجران عذابلریده اؤزینی قؤیرگه جای تاپه
آلمه یاتگن عاشق نینگ حالتی و قلبی توريدن آتیلیب چیقہ یاتگن ناله اظهاری اېمسمی؟
ایندی مقطعه گه قرهنگ:

گر نوایی سیمبرلر وصلین ایستب کؤرسه رنج،
یوق عجب، نهوچون کی خام اېتگن طمع رنجور ابرور.

اوشبو شعرینگ نوایی ایندی گینه هراتدن مشهدگه کبلیب، خسته بؤلیب یاتگنیده یازیلگنی
شاعرینگ اؤشه و قتلرده گی آغیر حالتی و توشکون کیفیتیدن درک بېرمه یپتیمی؟ نوایی
«سلطان ابو سعید میرزا زمانیده کیم، هرات اهلی سمرقند اهلیغه اسیر اېردیلر و هر نوع ظلم
و تعدی کی، الردین واقع بؤلسه بو اسیرلر مطیع و فرمان پزیر. بو فقیرنی عین افلاس و
فلاکت و سرنوشت و رنجوریش مشهد سری تارتیب اېلتتی» دېب توریب یازگن شعریده
پایمال قیلینگن محبتینی نظرده توتمه یپتیمی؟ سېوگیلیسی اونی رد اېتگن میکن؟ بو
پرچه ده هراتده اؤشه پیتده حکم سورگن سلطان ابو سعید آدملریدن قنتیق ناراضی لیک
افاده لنگن. اؤشه «سمرقندلیکلر» نینگ بیرارته سی اونیگ یارینی تارتیب آلمه گن میکن؟
اؤشه گؤزل نینگ تېنگسیز جمالی عجب اېمس کیم، سرای اعیانلری اؤرته سیده آوازه بؤلگن
بؤلسه. بلکی سلطان ابو سعید تارتیب آلگندیر؟ بلکی شونینگ اوچون او همیشه سلطان ابو
سعیدگه نفرت بیلن قره گن دیر؟ شیرین آرزو-امیدلر نینگ سراپگه ایلنیشی نوایی ده سلطان

ابو سعیدگه نسبتن غضب کار رشک توغولری و ایچکی عداوت نینگ پیدا بولیشیگه آلیب کهلگن بولیشی ممکن. در غضب بؤلگن مجنون نوایی تېلبه لرچه رفتاری باشیگه بلالر کهلتیریشیدن چۆچیب، مشهدگه جۆنب کبتگن دیر. علیشېرنینگ سید حسن اردشیرگه یازگن شعری مکتوبیده گی بعضی اشاره لردن هراندن چیقیب کبتیشی نینگ اصل سببی سېوگیلیسیدن اجره لیشی بیلن باغلیق اپکن لیگی هم سېزیله دی. نوایی بو مسأله ده سید حسن اردشیرنی چلغی تیشگه حرکت قیله دی:

بو عزمیمنی شاید که تفتیش اپتیب،
فراقیم ضمیرینگه تشویش اپتیب.

مېنی یۆقله بان بارچه احباب ارا،
تیلب تاپمه یین خیلی اصحاب ارا.

دېگه یسېن کیم، اول زار آواره وش،
که، هجران مئیدین بۆلیب جرعه کش.

نې قیلدی اپکین چرخ نابختیار،
کی، سرگشته لیک ایله دی اختیار؟

خیالیگه حدیث نې بۆلدی اپکین؟
بو عزمیگه باعث نې بۆلدی اپکین؟

چو خالیمدین احباب آگاه اېمس،
دېگه یلر حدیثی کی دلخواه اېمس^{۱۳۲}.

^{۱۳۲} کلیات. غراب الصغر، مثنوی، ۴۷۶ ب.

آخرگی بیتیدن کۆرینیپ توریدی کی، دۆستلر مېنینگ کۆنگلیم ایستمه‌یدیگن سبیلرنی کۆرستیشلری ممکن، دېگن خواطر مکتوب یازیشگه مجبور قیلگن. شو سبیلی نوایی بیر نهچه کیشیگه آشکار بۆلگن سرنینگ خلق آره‌سیده یاییلیپ کېتیشیگه یۆل قۆیمسلیک اوچون سید حسن اردشیردن اولرگه ایشانمس‌لیکنی سۆره‌یدی. شاعرنینگ «فوایدالکبر» کتابیگه کیرگن بیر ساقینامه - اوتوبیوگرافیک مضمونده‌گی شعریدن هم شاعرنینگ سېوگی فاجعه‌سی حقیده تصور آلیش ممکن^{۱۳۳}. اونده آچیق‌دن-آچیق عشقی آشکار بۆلگنی طفیلی تورلی ندامتلرگه قالگنینی یازهدی:

کیم، نی لر قیلدی مېن زارغه عشق،
جانى زار و تنى بېمارغه عشق،

کۆنگلوم آلیب بت شۆخي ناگاه،
قالمه‌دی عشقیده اوزدین آگاه.

اول پری وصلی چو بۆلدى مطلوب،
تېلبه‌لیک قیلدی کۆنگولنى مغلوب.

چون جنون عشق ایله بۆلدى دمساز،
اسره‌ی آغهمو کیشی کۆنگلیده راز؟

انى کیم محرم اسرار دېدیم،
درددین کۆنگلی خبردار دېدیم.

^{۱۳۳} کلیات. فوایدالکبر، ۶۵۵ ب- ۶۵۶ الف.

ایندەى آلمەى قتتىق احوالىمدىن،

آلىدە شمە اۆز حالىمدىن.

دېدىم و، وه، دېمەگەى اېردىم كاش،

كىم، دېمس سۆزنى اۆزىم قىلدىم فاش.

زار جىسمىغە عنالر كېلدى،

تېلە باشىمغە بلالر كېلدى.

چرخ ياغدوردى منگە تىغ ستم،

بلكە دوران هم و دوران اپلى هم.

شاعر برچە اونگە ملامت قىلگىنىنى الم بىلن اېسلەيدى:

اۆز و يات نېش ملامت اوردى،

يېر و كۆك باشىمە تاش ياغدوردى.

اقربا تنغە اوروب تىغ جفا،

كۆزومە ايگنەلر اوردى ضعفا.

عاشق اوچون قاچىشدن باشقە علاج قالمايدى. تورلى كسل ليكلرگە چلىنىپ، اۋلىمىگە

راضى بۇلر حالتگە يېتەدى:

كېچىيان باشتىن، آياغدىن توشتم،

اۋلگەلى ضعف ايچىدە ياووشتتىم.

درد و رنجیم حد و غایتدین کوپ،
مرضیم بۆلدى نہایتدین کوپ.

تندە یوز درد و صعوبت کۆردوم،
جانندە یوز آنچه عقوبت کۆردیم.

تا ایشیم اۆلمک ایله توتتی قرار،
بۆلدى باشیمدین اطباغه فرار.

نوابی بو زارلیکده ایککی بیلنی اۆتکزگن لیگینی ایتەدی که، بیزنینگچه، او مشهدنی نظرده
توتگن بۆلسه کبرهک:

اۆتدی بو زارلیغیم گه ایککی بیل،
هر زمانین ایککی بیل چاغلیک بیل.

شعرنینگ آخریده قیزیق بیر فاکت بار که، او نوابی نینگ قریلیک ایامیگه تعلقلی:

ایمدی کیم یوزیده خط باش اورمیش،
گلی گه سبزه سپه کپلتورمیش.

گه-گهی حالیمه پروا ایلر،
صعب حالیمنی تماشا ایلر.

توشونرسیز حالت. نېگه نوابی ساقینامه‌نی دېوانگه کیریتە یاتگنده بونی قۇشېب قۇیدی؟
دېمک، اۇشه گۇزەل نوابی دن اوزاقده اېمس. او بیراونینگ تن محرمی. نوابی بیر غزلبده
«سېنگه شونده یقینمن و اما جوده اوزاقمن» دېگن بیر مصرع اوچرەیدی. بیز اونی تصوفگه
یویه میز. اصلیده او کیمنی دیر نظرده توتگن بۆلسه-چی؟ بو شعر تگ معناسینی فقط اۇشه

گۈزەل توشونگن بۇلەسە كېرەك. سېۋگىلىسى نىنگ قىلىكە نوايى گە لطف كۆرسىتىشى او بىلەن ھەمزمان اپكىنىنى، اولر بىر-بىرلەردىن اوزاقدە بۇلمەگن لىكلەرنى انگلەتەدى.

دېمەك، نوايى ياشلىكە يۇقانگن اۋشل گۈزەلنىنى قومسب ىشەگن و بوتون عمرى دوامىدە اونى سېۋىب اۋتگن. اوندن باشقەگە اۋىلنىشنى خواھلمەگن و ھەر كۆرگنىدە دردى ىنگى-لنگن بۇلەسە نې عجب. ھەر حالە:

طعن قىلمىگ كىم، نوايى بې كس و بې بار اېمىش،
كىم انگە عالمە عاشق لىك ايش اۋلمىش، عشق اېش^{۱۳۴} -

دېب بې چىز اعتراف اېتمەگن.

علىشېر نوايى نىنگ استادلىرى حقىدە

علىشېر نوايى نىنگ بدىيى مھارتى بىلەن دىناقەرەشى و بىلىم دايرەسى نىنگ كېنگلىگى اونىنگ سېرقىرە ايجادىدە براعلى كۆرىنىپ تورەدى. او نەققۇ اۋزىگچە موجود برچە ادبى عنعنەلەر، تور و ژانرلردن مھارت بىلەن فايدهلەندى، بلكى اولرنى تىكامللشتىرىشكە ھەركەت قىلدى. شونىنگدېك، اثرلىرى نىنگ يۈكسەك فىلسەفى مەنا-ماھىتىدن اونىنگ فىقۇت اسلامى علملەر اېمىس، بلكى تورلى شەرق دىنى-فىلسەفى تەلىماتلەردىن چوقۇر خەردارلىگى، اولرنىنگ اساسلىرىنى يەكشى بىلگەن مەفكەر اېكەنى انگلەشەلەدى. داستانلىرى نىنگ ھەمد و نەتەرلەدە يەتەتۈۋچى ذات و كائىنات قانۇنلىرى، عالم و آدم نىنگ يەتەلەش تەرقىياتى حقىدە گېپىرىش، قرآن كرىم آيتلىرى نىنگ چوقۇر علمگە اساسلەنگەن شەرى تەفسىرى علىشېر نوايى نىنگ فىقۇت العادە بۈيۈك ادراك صاحىبى اېكەندىن دالەتدەر. اونىنگ شەرىتىنى تەلىل قىلىش انساندىن

^{۱۳۴} غرايب الصغر، ۲۴۸-غزل.

کنته و هر تامانلمه کېنگ بېلیملرگه اېگه بولیشنی تقاضا اېته دی. البته، هر بیر تدقیقاتچی اونینگ شعریتینی اؤز بیلیم دایره سی درجه سیده تحلیل و تلقین قیله دی. کیمدیر دینی، کیمدیر دنیاوی، ینه کیمدیر شاعر تفکری نینگ چوقور معنا قتلملرگه کیریشگه، متفکر دهاسی نینگ الهیات بیلن باغلیق اسلوبی انگلشگه اورینه دی. هیچ بیر تلقیننی رد اېتیب بولمهیدی. فقط یانده شوولر تورلیچه و بو طبعی. علیشېر نوایی شعریتی تحلیلی و تلقینی اؤز دوریده هم کېنگ بحثلرگه سبب بولگن. اؤتگن آلتی عصر دن شو کونلرگه هم اونینگ دنیاقره شی حقیقه خیلمه-خیل قره شلر یشب کېلماقده. شاعر نینگ اؤته اسلامي عقیده لرگه صادق بولگن حالده باشقه دینی تعلیماتلرگه ایجابی مناسبتی، صوفیه طریقت لریگه اؤزیگه خاص یانده شووی حلی-هنوز کوپ گینه عالمترینگ اؤز ارا تارتیشوویگه سبب بولیب کېلماقده. بو همه سی، ینه بیر کرره علیشېر نوایی ولي ذات اېکنی، زمانداش لری اعتراف اېتگنیدېک، یره تووچی ذات اونی لْدن علمی بیلن سیله گینگه ایشانچ توغدیره دی. بو علم اؤز-اؤزیدن کشف بولمهیدی. اونینگ کلیدی استادلر سباغی آرقه لی قؤلگه کیریتیلیشی معلوم. اگر بیز نوایی نینگ حیات یولیگه دقت قیله دیگن بولسک و اونینگ اؤزی اؤز خاطره لریده تیلهگه آلیب اؤتگن استادلری سبقلریگه اعتبار بهرسک، علیشېر نوایی نی یاش-لیکدن قندهی سوالر قیینه گنی و اولرگه جواب ایزلب قیسی استادلردن تعلیم آلگنی حقیقه بیر مونچه تصور آلیشیمیز ممکن.

علیشېر جوده یاش چاغیدن شعریت شیداسی اېدی. ۳-۴ یاش لیگیده قاسم انوار نینگ «رندیم و عاشقم و جهانسوز و جامه چاک، با دولت غم توز فکر جهان چه باک» بیتینی ایتیب مهمان لرنی لال قالدی رگنی تاریخدن معلوم. حتا فریدالدین عطار نینگ «منطق الطیر» اثرینی یادلب آلگنی هم اونینگ اؤز خاطره لریده کېلتیریلگن. او ایلک شعرلرینی کیمگه کؤرسنگنینی یازیب قالدیرمه گن بولسه-ده، اؤسپیرین لیک پیتیده سېویملی مربی سی سید حسن اردشیر اونی شعر یازیشگه همیشه رغبت قیلگنینی ایتیب اؤتگن. شونینگدېک، او

سیدحسن اردشیرنی فقر و فنا طریقی و امام غزالی تعلیماتیده استادى دېب بیلهدى: «...سلطنت تختى سلطان ابراهيم میرزاگه قرار توتگنده کیم تاریخ سېکیز یوز آلتیمیش بیر اېردى (میلادی ۱۴۵۷) بو فقیر الر صحبتیغه مشرف بۆلدوم..الر طریقی و روشی بو فقیرنی انداق شیفته قیلدى کیم، بیر کون الر ملازمتیغه یېتمسم اېردى، صبر و طاقتیم قالمس اېردى... و بو فقیرنی فقر طریقیغه دلالت و ارشاد قیلورلر اېردى و نظم ایتورغه ترغیب کۆرگوزورلر اېردى... فارسی اشعاردین حضرت خواجه حافظ شېرازی دېوانیغه کۆپ عقیده لری بار اېردى... حضرت شیخ فریدالدین عطارنینگ «منطق الطیر» ینینگ کۆپره گینی یاد بیلور اېردیلر... حجت الاسلام امام محمد غزالی مصنفاتیغه معتقد اېردیلر و کۆپ اؤقور اېردیلر... به تخصیص، «کیمیای سعادت» دین و شیخ عزیز نسفی رساییلین هم تعریف قیلورلر اېردى و اندین سۆزلر نقل قیلورلر اېردى... بو فقیر فقرا اهلی، درویشلر و اهل الله ملازمتیغه کۆپ یېتیممېن، فنا طریقیده الر دېک آز کۆرؤمېن...»^{۱۳۵}.

نوابی «مجالس النفايس» اثریده اؤز استادلرینی حرمت بیلن اېسلهدى. جمله دن، اؤز دورى نینگ ملک الکلامى مولانا لطفی یاش شاعر نینگ بویوک اقتدار صاحبی اېکنینی تن آلگن و اونینگ شعرلریگه استاد مقامیده دستلبکی بهانى بېرگن. علیشېر عروض علمى بۆیچیچ ایلک سېفلرنی درویش منصور سبزواریدن آلگن (فقیر عروضنى درویش قاشیده اؤقوبمېن). قرآن کریمنى قرائت بیلن اؤقیش صنعتینی حافظ علی جامی قاشیده اؤزلشتیره دى (...قرائت علمیده جمیع قرآن نینگ شاگردلیگیگه مباحات قیلورلر اېردى. و فقیر هم نېچه سبق اؤقوبمېن). یاش علیشېرنینگ دنیاقره شیگه قتیق تأثیر کۆرستگن «وحدت الوجود» تعلیماتى حقیده گى دستلبکی تصورلرنى شیخ صدرالدین رواسی اویغاتهدى (...شکلى دلپسند و حقایق و معارف ایتماغى دلفریب اېردى. شریف صحبتیغه فقیر مشرف بۆلدوم... «فسوس» درس ایتور اېردى، کۆنگلومنى بسی صید قیلدى...).

^{۱۳۵} کلیات. حالات سید حسن اردشیر، ۷۳۵ الف.

نوايي سمرقندگه کېتگونگه قدر قهېېرده مشهور عالم بۆلهديگن بۆلسه، البته اونينگ سېقلىرىنى آليشگه تيريش اېدى. جملهدن، فلکيات علمينى خواجه اوحد مستوفيدن (...) اؤز عصرى نينگ يگانهسى اېردى. کؤپراق علوم و فنوننى بيلور اېردى، بهتخصيص علوم غريبهنى، اما فلکياتده شهرتى بار اېردى. بو فقير اول بويوکوار صحبتيغه يېتر اېردى، کؤپ التفاتلىرى بار اېردى (...). موسيقي علمينى خواجه يوسف برهاندن (...) فقر و فنا طريقده سلوک قیلور اېردى. و تجرد و انقطاع رسمين کؤپ مسلوک توتر اېردى. فقير موسيقي علميده انينگ شاگرديمېن).

عليشېر مشهدده يورگنده کمال تربتي بيلن دؤستلشدهدى. نوايي شوندهى خاطرلهيدى: «...فقيرنينگ انى کؤررگه کؤپ آرزوم بار اېردى، آشنالېغ بو نوع واقع بۆلدى کيم، سلطان ابو سعيد ميرزا زمانيده مشهدده غريب و خسته بير بقعهده يېقىليب اېرديم. قربان وقفهسى بۆلدى، عالم نينگ اقسا بلاديدن خلق امام روضهسى طوافيگه يوز قۆيديلر. رسمدور کيم، مسافرلر متعين بقعه گشتيگه هم بارورلر. اول بقعهده کيم، فقير يېقىليب اېرديم، جماعت سېر قېليب، دېواره بيتيلگن ابياتنى اؤقوب، بير بيت اوستيده بحثگه توشتيلر. بير اولوغراق کيشى کيم، اول جماعت انگه تابع اېرديلر، اول جماعتنى الزام قیلدى. فقير ضعف حاليده اول جماعت جانيبيدن سؤز ايتتيم. انگه دېدیلر کيم: بو بېمار يېگيت هم بير سؤز ايتدور. اول اولوغ کيشى خود شيخ کمال اېرميش کيم، زيارتگه کېلگن اېرميش، باشيم اوستيگه کېليب، مبحثنى آرهغه سالدى. فقير جواب بېرگچ، اؤز سؤزدن قيتيب تحسینلر قېليب، حاليمنى تفحص قیلدى. اېرسه اول هم فقيرنى اېشيتگن اېکندور و کؤرر هوسى بار اېکندور... شيخ بيله آشنالېغ تقريبي بو نوع واقع بۆلدى».

عليشېر نوايي سمرقندده خواجه فضل الله ابوالليثى قاشيده اسلامي علملرنى، خصوصاً فقه علمى بؤيىچه اؤز بيليملىرىنى چوقورلشتيرهدى. خواندمير بو شخصنى «مکارم» ده «ايکينچى ابو على ابن سينا» دېب اتهسه، نوايي اونى «ايکينچى ابو حنيفه» دېب اولوغلهيدى (...).

فقهده انی ابو حنیفه ثانی دهرلر ابردی.. فقیر ایگی ییل الرنینگ قاشیده سبق اوقوب ابردیم).

عبدالرحمان جامی نینگ نوایی دنیاقرهشی و ایجادیکه تأثیری نهایتده کته بۆلدى. او عبدالرحمان جامیدن شعریت نظریهسیگه عایدینه بیر نیچه سبقلر آلهدى. بو حقده شونده یازهدی: «اول رسایل و کتب تعدادی کیم، فقیر الر خدمتیده تعلیم و استفاده یوزیدین اوقوبمېن: اول - الر بیتینگ «قافیه» رسالهسیدور کیم، اینگدېک مختصر و مفید رساله بو فنده هیچ کیم بیلیمیدور. ینه «معما» نینگ ایگینچی رسالهسیدور کیم، «حلیه حلل» دین سؤنگراق بیتیلیبدور^{۱۳۶}. ینه هم الرنینگ «عروض» رسالهسیدور^{۱۳۷}.

علیشېر نوایی تصوف علمی، وحدت الوجود کانتسپتسییهسی و اصطلاحلری حقیقهگی اؤز قرهشلرینی بی واسطه عبدالرحمان جامی سبقلری واسطهسیده تکامللشتیردی: «ینه «لوايح» دور کیم^{۱۳۸}، صوفیه مشایخی اصطلاحیده بیتیلیبدور کیم، انداق رساله هیچ راقم نینگ قلمیدین و هیچ قلم نینگ رقمیدین تحریر تاپمیدور. ینه «لوامع» دور^{۱۳۹}، هم بو اصطلاحده کیم، هر لمعهسی نینگ پرتوی سالککه حرمان قارانغو تونیده هدايت شمعی نینگ آثاریدور، بلکه عنایت مشعلی نینگ انواری. ینه «شرح رباعیات» دور^{۱۴۰}، هم بو اصطلاحده کیم، فنا طریقیده ماسوالله ازاسیغه تۆرت تکبیر اورماق اینینگ مطالعهسیدین میسر دور^{۱۴۱}. نوایی ینه بیر اؤرینده یازهدی: «... اول وقتده کیم، فقیر الر خدمتیده صوفیه رموز و اشارات و

^{۱۳۶} جامی نینگ معماگه بغیشلنگن اوشبو رسالهسی سلطان ابو سعید میرزا دوریده هجری ۸۵۶ / میلادی ۱۴۵۲ - ییل یازیلگن.

^{۱۳۷} کلیات. خمسة المتحیرین، ۷۷۰ ب.

^{۱۳۸} رساله لوايح در بیان معارف و معانی. جامی اثری. ۱۴۶۵ - ییل یازیلگن.

^{۱۳۹} لوامع فی شرح قصیده خمیه میمیه فرضیه. جامی اثری. ۱۴۷۰ - ییل یازیلگن.

^{۱۴۰} «شرح رباعیات وحدة الوجود» رسالهسی.

^{۱۴۱} کلیات. خمسة المتحیرین، ۷۶۸ الف.

الفاظ و عبارات اصطلاحین اؤتکرور اېرديم، حضرت قطب‌السالكين شيخ فخرالدين عراقی نینگ «لمعات»ی آرزوسی خیالگه كۆپ اېورولور اېردی. بیر کون تقریب بیله بو معنینی اظهار قیلدیم. الر دېدیلر کیم: «طریقت مشایخی نینگ فارسی کتب و رسایلی آز مطالعه قیللیب‌دور، اما چون هوسینگ بار، انداق بۆلسون. تا اول کیم، اول شریف کتانبی سبق ایتورغه مرتکب بۆلدیلر، هر کون هر سبقده خوشحال بۆلوب تعریف قیلورلر اېردی.... بیر نېچه سبقدين سؤنگره سؤز مشکلقاق بۆلوب، شروحه احتیاج اظهاری قیلدیلر و شیخ یار علی شرحین و ینه بعضی شروحنی مبارک نظرلریغه قۇیوب، اول سبقنی ایتورلر اېردی، تا اول کیم كۆپ مواضعده شارحلرگه طعنلر قیله باشله‌دیلر کیم «بو سؤز نینگ و اول سؤز نینگ اراسیده كۆپ فرق بار. همانا که معنیسیغه یېتمه‌ی شرح بیتیدورلر و بو سؤز تکرار تاپقاندین سؤنگره فقیر عرض قیلدیم کیم: «مونداق نفیس و مشکل کتابدین فقیری بهره تاپه‌ی دېسه و شرح بو شرحلر بۆلسه، آیا، نی چاره قیلغه‌ی؟ مگر هم حضرت مخدوم شفقت یوزیدین طالبلرغه بو مشکلنی آسان قیلغیلر». اندین سؤنگره الر «اشعة‌اللمعات» که بو طایفه کتب و رسایلی آره‌سیده معلوم اېرمس کیم هرگز انداق شرح قلمگه کبلمیش بۇلغه‌ی، بنیاد قیلدیلر... اول شرحنی بیتورده «فصوص»^{۱۴۲} و «فتوحات»^{۱۴۳} و «نصوص»^{۱۴۴} و «فکوک» و اکثر قوم‌نینگ عمده کتبی مبارک نظرلریده اېردی، اگرچه هیچ قیسیغه باقغالی احتیاجلری یۇق اېردی. تا اول کیم، بو شرح بیله «لمعات»نی الر قاشیده فقیر توگتیم»^{۱۴۵}.

علیشیر نوایی یاشلیکدن الهیات سر-اسرارلرینی انگلشگه تیریشردی. تصوف طریقتلری اؤرته‌سیده‌گی کبلیشماوچیلیکلر، مذهبی کوره‌شلر، عقیده و ریا معمارلیگه اساسلی جواب

^{۱۴۲} محی‌الدین ابن العربی نینگ «فصوص‌الحکم» اثری.

^{۱۴۳} محی‌الدین ابن العربی نینگ «الفتوحات‌المکیه» اثری.

^{۱۴۴} محی‌الدین ابن العربی نینگ «نقش‌الفصوص» کتابیگه یازیلگن صدرالدین کنوی نینگ «النصوص فی تحقیق الطور‌المخصوص» ناملی شرحی.

^{۱۴۵} کلیات. خمسة‌المتحیرین، ۷۶۸ الف-۷۶۸ ب.

بېره آله دیگن استاذنی ایزله دی. و نهایت، تقدیر اونی عبدالرحمان جامی بیلن یوزلشتیردی. علیشېر نوایی عبدالرحمان جامی سیماسیده قره شلری اونینگ دینگه، طریقتلرگه، الهیات و فلسفه گه مناسبتیگه او یغون بؤلگن بویوک ذاتنی کوردی. علیشېر نوایی اونی اوز پیری دېب بیلیب، عمری نینگ آخیریگچه اونگه اولکن محبت و مئتدارلیک تویغوسی بیلن یشب اوتدی.

علیشېر نوایی نینگ دؤست لری حقیده

علیشېر نوایی عمری نینگ آخرلریده اوزی بیلن هم نفس بؤلگن و هر دایم اونی قۇللب-قۇتلب یورگن دؤست لری حقیده قیمتلی خاطره لیرینی یازیپ قالدیرگن. اونینگ «خمسة المتحیرین» اثری عبدالرحمان جامیگه بغیشلنگن. او نواییگه استاذ مقامیده بؤلگن دؤست اېدی. اونینگ دهاسی قرشیسیده نوایی تیز چۆکه دی. اونی طریقت اېلی نینگ امامی، مجتهد عالم ، شیخ الاسلام دېبه اولوغله دی. اولر نینگ دؤستلیگی شو قدر بویوک، مصفا، صمیمی اېدی که، بونی تعریفلشگه سؤز عاجز. اولر نینگ یقینلیگی شو درجه ده اېدی که، دنیا قره شلری، فکر-ملاحظه لری، اینتیلیش و اوی-خیال لری بیر خیل بؤلیب کېتگندی. «خمسة المتحیرین» ده کېلتیریلیشیچه، عبدالله کاتب عبدالله انصاری نینگ «الهی نامه» سینی تاپیب، کۆچیریب کتابت قیله دی و اونی نواییگه جؤنته دی. نوایی شونده ی یازه دی: «فقیر اول رساله نینگ اؤل صحیفه سینی آچیب، خطبه سین اوقوماق بنیاد قیلدیم، بو خیال بیل کیم، بیر صحیفه یا غایت بیر ورق اوقولغهی، انداق که اېل معهودیدور، سؤز نینگ خوبلوق و روانلیغیدین هیچ یېرده بس قیله آلمه دیم، تا رساله کیم، ایکی جزودین آرتوغراق اېدی- اتمامه یېتی. مجلس حضاری واقف بؤلوب، تعجب قیلدیلر کیم، بیر رساله کیم، ایکی جزوغه یقین، بلکی آرتوغراق بؤلغهی، بیر توجه بیله باشتین-آیاqqه چه اوقوماق خالی از غرابت اېمس.

تانگله سی حضرت مخدوم بنده خانه غه تشریف کېلتوردیرلر. اول رساله حاضر اېردي، آلیب آچیب، مبارک نظرلرین سالدیلر. تونا کونگی اصحاب انداق که رۇزغار اهلی نینگ آیین و دعی بۇلور، تعجب اظهار یوزیدین تونا اؤتگن واقعه نی اول حضرت خدمتلیده عرض قیلدیلر. الر تبسم قیلیب، دېدیلرکیم: «عجب امری اتفاقی بیزنینگ و سیزنینگ آره لیکده واقع بۇلغان اېرمیش: ایکی یا اوچ کون بورونراق مولانا شیخ عبدالله اوشبو رساله نی بیزنینگ قاشیمیزغه کېلتوروب اېردي، بیز داغی اؤلدين بنیاد قیلدوک، آخریغه دېگینچه هیچ بېرده تورماق بۇلمه ی توگندی».

تانگله سی مولانا شیخ عبدالله کېلدي، تا کتابین یا بهاسین آغه ی. بعضی انکه ایتیلر کیم: «فلان، یعنی بنده بو کتابنی اؤلدين کیم اؤقوماق بنیاد قیلدي، توگه گونچه ایلیکدین قؤیمه دی».

اول تعجب یوزیدین دېدی کیم: «حضرت مخدومی خدمتلیغه هم اېلته بېردیم، الرغه هم اوشبو حال واقع بۇلدي».

منه شو واقعه نینگ اؤزی اولرنینگ کؤپ مسأله لرده هم فکر و هم مسلک اېکنلیکلریدن، اولرنینگ یقین دؤستلیگی طفیلی اویغونلشیب کېتگن مشترک دنیاقره شلریدن درک بېرده ی.

علیشېر نوایی نینگ بعضی بیر اتوبیوگرافیک شعرلریدن بېله میز که، او عمر بؤی اؤز کونگلیگه ماس، بیلمی و دنیاقره شی دینی عقیده لر ایچیده قاتیب قالمه گن، بلکه الهیات و فلسفه گه دایر علملردن بحث یوریتیشگه قادر، شو بیلن بیرگه، خلق-اطوار و فضیلتلرده پیغمبر (ص) گه اېرگشگن پیر کاملنی قیدیرگن. عبدالرحمان جامی انه شونده ی انسان اېدی. شونینگ اوچون هم نوایی هر دایم اونگه اؤخششگه تیریشدی، اوندن سبقلر آلدی و اونگه هم استاذ و هم یقین دؤست صفتیده مهر-محبت قؤیدی. نوایی «خمسة المتحیرین» ده

جامینی «کاشف اسرار ربانی» و مجتهد عالم دهب توصیفلهیدی. بو ینگلیغ بزرگوارلیک و پیغمبرصفت صاحب کمال بولیشیگه قرهمه‌ی، جوده خاکسار بولگنینی قید اېته‌دی. او کیشی‌نینگ آوازه‌سینی اېشیتیب، اوزاقلردن کېلگن آدم‌لر اون‌ی خدمتکارلریدن اجره‌تیب آلالمس اېکنلر. نوایی ایتیشیچه: «اؤلتورور قۇپردە، ایتماق و اېشیتماق و بیماق و کییماقده اؤزلری بیلن باشقه خدمتکارلری آره‌سیده فرق یۇق اېدی»^{۱۴۶}. عبدالرحمان جامی‌نینگ مدرسه‌لرده اوقیب کۆپ فنلرنی مکمل اېگلله‌گنینی تعریفلر اېکن، اونینگ شعر مشق قیلیشگه اونده‌گن عامللر حقیده هم تۇختله‌دی. نوایی یازە‌دی: «اگرچه بیر نېچه وقت بالضرورت علوم کسبیغه اشتغال کۆرگوزوبدورلر، اما هیچ وقت نظم آیینیدین خالی اېمس اېرکندورلر. چون الرغه بالذات مشرب توحید بییک واقع بۇلغاندور، حقیقت جمالین مجاز مظاهری مشاهدە‌سیده معاینه کۆروب، بی‌اختیارلیغلر دست بېرور اېکندور. اول معنینی نظم لباسیده ادا قیلماقدین گزیرلری یۇق اېرکندور کیم، بو واسطه بیرله اؤتقه تسکین و اؤتلوق کۆنگولغه آرام بۇلور اېرکندور»^{۱۴۷}. عینی بهانی علیشېر نوایی‌نینگ اؤزیگه هم بېرسه بۇله‌دی. بونده‌ی اولیاصفت انسان‌نینگ «عشق ظاهر»گه مناسبتینی علیحده یاریتگنی نوایی دنیاقره‌شی هم خودی شونده‌ی اېکن‌لیگینی تصدیقله‌یدی: «مونچه ایش‌نینگ ضمنیده عشق ظاهر طریقی کیم، «المجاز و قنطرة الحقیقه» عبارت اندین بۇله آله‌ی الرغه انداق مستولی اېردی کیم، هر ملایم مظهرنینگ حسن و ملاحتی کیم، حق جمالیتی تجلیسی بیله ظهور قیلیمیش بۇلغه‌ی یا جوری بی‌دادی آفتی کیم، جلالیت صفتی بیله جلوه کۆرگوزموش بۇلغه‌ی، اول صفاتدین ذات عینیت مشاهدە قیلیب، سبینی مطلقا ارادین مرتفع کۆروب، کۆزلریغه مسببیدین اؤزگه نیمه کېلمه‌گن جهتیدین بی‌طاقت بۇلوب، هر نی اول

^{۱۴۶} کلیات. خمسة المتحیرین، ۷۵۹ ب.

^{۱۴۷} اؤشه صحیفه.

اضطرابده الرغه عشق شدتیدین و شوق صعوبتیدین یوزلنسه اپردی جانسوز شعرلر و دلفروز غزللر اشتغالی بیله اول تحملسیزلیققه اطمینان بپرورلر اپردی»^{۱۴۸}.

نوابی دؤستلریدن کۆپدن-کۆپ ایزگو فضیلتلرنی اؤزلشتیردی، اؤز حیاتیده اولرگه کۆپ اوزینلرده تقلید قیلیشگه حرکت قیلدی. نوابی گه استاذ و دؤست مقامیده بؤلگن شوندهی ذاتلردن ینه بیر سید حسن اردشیردیر. نوابی اؤزی نینگ «حالات سید حسن اردشیر» اثریده بو انسان نینگ عبرتلی فضیلتلریگه قیته-قیته تۆختلهدی. معلوم که، سید حسن نوابی دن یاش جهتیدن انچه اولوغ انسان ابدی. او بایسنغر میرزانینگ اؤغیللری علاءالدوله، سلطان محمد و ابوالقاسم بابرلر بیرن-کپیتن تختگه اؤتیرگن بیللر همیشه اولر نینگ همصحبتی بؤلگن اولوغ علامه دیر. شو کبزلرده هم او اؤزی نینگ عادیلیگی، کم سوقوملیگی و خوش نمالیگی بیلن کتّه و کیچیک نینگ مهربینی قازانگن ابدی. جوده کۆپ یاشلر او بیلن صحبت قوریش اوچون اونینگ اوییگه باریشگه اشتیاقمند اېکنلر. نوابی نینگ یازیشیچه، هر کیم اونینگ اوییگه کپلر بؤلسه، «بیزگه لطف قیلیب کلبه میزگه قدم رنجیده قیلسنیز، بیز سیز نینگ خدمتینگیزده بؤلوربیز» دېب کتّه لرگه قندهی حرمت کؤرستسه، یاشلرگه هم شوندهی مراجعت قیلر اېکن. سید حسن شوندهی انسان ابدی که، دېیدی نوابی، ایپک بیلن نمد اؤرته سیده تفاوت کؤرمه یدینگ درجه ده نفسینی محکم جلوه گن ابدی. هر قنچه اضطراب یوزلنمسین، صبر بیلن یېنگر ابدی، دېیدی. سید حسن اردشیر نوابی نی فرزندیم دېب القشینی شاعر فخر بیلن تأکیدله یدی. سید حسن اردشیر منصب پرستلیکنی نهایتده قاره له گن. او ایتهدی: «منصب پرستلیک مستلیک کبیدیر. اما او چاغیر مستلیگیدن فرق قیله دی. چاغیر ایچیب مست بؤلگن کیشی قیلگن ایشی و سؤزینی نظارت قیله آلمه یدی. عاقبتده آدم لرگه آزار بېریشی، ناتوغری خط-حرکتلر قیلیب قویشی ممکن. سرخوش بؤلگندن کپین اؤز ایشیدن پشیمان قیله دی. اما بوندهی سرخوشلیک بیر کون دوام ایتهدی.

منصب مستلیگی اېسه تاكه انسان منصبدار اېكن دوام اېتهدى. انسان منصبده بؤلگن دورده اوزینی اداره قیلسه یخشی، اما آیاغی بیردن اوزیلیب، نفسگه بېریلسه، کوپ خطالیکلر قیلهدی. نوایی، معلوم که، همیشه منصبدن قاچگن، اما پادشاه اونی دولت خدمتیدن بۆشتیشنی خواهلمهگن. نوایی اولوغ منصبلرنی اېگللهگنده هم همیشه دولت و خلق منفعتینی بیرینچی اۆرینگه قۆیگن. اوز وظیفه سینی حلال بجرگن. سید حسن اردشیر ایترا بکن: «تاش قازان و لعل هر ایگلهسی تاشدیر. تاشقازانده لذتلی طعاملر پیشیریلهدی و اوندن آدملرگه فایده باردیر. لعل اېسه قیمت بها بؤلگنی بیلن اوندن آدملرگه فقط ضرر یېتهدی. اگر خلققه منفعتی بۆلمسه، اوندی قیمت بها تاشدن نی نفع»^{۱۴۹}.

نوایی نینگ بیزگه معلوم حیات یولیگه نظر تشلهسک، اونینگ اېل-یورت، دولت منفعتی و ترقاتی اوچون اۆته فدايیلیک بیلن خدمت قیلگنی نینگ گواهی بۆلهمیز. سید حسن نینگ اۆگیتلری نوایی اوچون حیاتی مهم بؤلگنیگه شبیه یوق.

پهلوان محمد نوایی نینگ یاشلیگیدن بیرگه اؤسیب اولغهیگن دؤستلریدن بیریدیر. نوایی اونی قیرق ییللیک قدردانیم دېب اولوغلهدی. اونی «محرم سر نهانی» دېب اتهیدی. نوایی اعترافیچه، اولر نینگ اۆرته سیده عموماً سر بۆلمهگن (اما هیچ نوع مخفی سری و راضی یوق اېردی کیم، بو فقیردین یشورون بۆلغهی. انداق که، بو فقیر نینگ هم اندین)^{۱۵۰}. پهلوان محمد کوره شلرده کوره گی بیرگه تېگمهگن مشهور پهلوان بۆلیش بیلن بیرگه، موسیقه علمیده زمانهسی نینگ مشهورلریدن، طبیات، شعریت، فلسفه نی چوقور توشونوچ ییتوک عالم اېدی. خاطره سی جوده اۆتکیر بۆلیب، یخشی گینه قرآن حافظی بؤلگن. پهلوان محمد نوایی نی جوده اعزازلر اېدی. همیشه اونینگ کۆنگلیگه آرا کیریش، همدرد بۆلیش، یخشی-یامان کونلریده یانیده بۆلیشگه حرکت قیلگن. یوقاریده ذکر اېتگنیمیز، نوایی ییگیتلیک

^{۱۴۹} کلیات. حالات سید حسن اردشیر، ۷۳۷ الف.

^{۱۵۰} کلیات. حالات پهلوان محمد، ۷۳۹ الف.

ایامیده مشهدگه باریب آغیر خسته‌لیککه چلینگنده طبیب اونگه بدننی اوقه‌لایشنی بویوره‌دی. بو ایشنی پهلوان اوز دمه‌سیگه آله‌دی. شونده‌ی معالجه پیتیده پهلوان اونینگ چونتگیده قاغاز بارلیگینی کوریب قاله‌دی. سبکین آلیب قره‌سه، ینگ یازیلگن بیتلی غزل اېکن. یانیکه قویب درحال یادلې آله‌دی. سؤنگ بیلینتیرمه‌ی شاعرینگ چونتگیگه سالیب قویه‌دی. معالجه‌دن سؤنگ اورتده صحبت باشلنده‌دی. پهلوان اؤشه غزلی یاددن اوقیب، نسیمی قلمیگه منسوبلیگینی ایته‌دی. نوایی حیران بوله‌دی و چونتگیگه قؤلینی سالیب کؤرسه، قاغاز توریددی. بو شعرنی قچاندن بېری بېله‌سن، دېسه پهلوان ۱۲ ییل آلدین ابوالقاسم بابرینگ بیر اوتیریشیده شو شعر اوقیلگندی، مېنگه یاقیب قالیب یادلې آگندیم، دېدی. نوایی بدتر تعجبلنیددی. شو بیلن پهلوان قوزغالیددی. اېرتەسی اېرتەلې کېلگنده، نوایی ینه اؤشه شعر حقیده سؤز آچیب، حقیقتدن هم اؤشه پیتده شو شعرنی اېشیتگنمی یوقمی، بېلیشگه قیزیقه‌وېریددی. شونده پهلوان اؤشه پیتلرده مېن بیلن بیرگه بؤلگن باشقه کوره‌شچیلر هم اؤشه شعرنی یادلې آگندیلر، دېب اؤزی بیلن آلیب کېلگن ۳-۴ کوره‌شچیدن هم اؤشه شعرنی اوقیب بېریشیرینی سؤره‌دی. پهلوان اؤشه شعرنی باشقه کوره‌شچیلرگه هم یاد آلدیریب کېلگن اېکن. اولر هم اونینگ فکرینی معقوللې، غزلی بېرین-کېیتین اوقیب بېریدیلر. نوایی غایتده عجلنیددی.

پهلوان محمد دؤستی‌نینک روحن اېزیله‌ياتگیننی کوریب، اونینگ بېراز چلغیشی، دردینی اونوتیشی اوچون شو هزلنی اویلب تاپگنلیگینی نوایی اوزیگه خاص مئتدارچیلیک و ذوق بیلن اېسله‌یدی.

دؤست صداقتی، وفاسی، مشفق و همدمللیگی انسانگه آغیر قیینچیلیکلرنی مردانه‌وار یېنگیب اوتیشده یاردم بېرووچی اولکن قوت. نوایی انه شونده‌ی قوت منبعینی دؤستی پهلوان محمدده کؤرده‌ی.

نوابی‌نینگ ییگیت‌لیک دوریدن عمری‌نینگ آخیریگچه چوقور حرمت بیلن قره‌گن دۋست-لریدن ینه بیرى شیخیم سهیلی‌دیر. اونى «یار عزیز» دېب القه‌یدی. نوابی ابو سعید میرزا دوریده هراتده یشه‌گنده و سمرقندهده اۆتكزگن ییللریده شیخیم سهیلی بیلن بیرگه بۆلگن. شونینگ اوچون «مجالس» ده «...اولدین آخیگچه فقیر بیله التفات و اتحادی کۆپ» دېب قید ابته‌دی.^{۱۵۱} او هم پهلوان محمد کبى علیشېرنینگ برچه نهانی سرلریدن خبردار بۆلگن، غمخۆر دۋست اېدی. علیشېر نوابی شیخیمگه یازگن بیر ساقینامه‌سیده «سېن اېدینگ کیم، مېنگه دمساز اېردینگ، هر نهان نقطه‌ده همراز اېردینگ» دېب او بیلن سرداش بۆلگینى اعتراف ابته‌دی.^{۱۵۲}

نوابی حیاتیده احمد حاجی‌بېک کتته اۋرین توته‌دی. او سمرقندهده تحصیل آله‌یاتگنده احمد حاجی‌بېک سلطان ابو سعید میرزانینگ اۋغلى سلطان احمد میرزا نامیدن ماوراءالنهرنى باشقور اېدی. نوابی یازه‌دی: «... وفایى تخلص قیلور... هرات دارالسلطنتیده اۋن ییلغه یقین حکومت قیلدی. سمرقند محفوظ‌خه‌سیده هم مدتی حاکم اېردى.^{۱۵۳} ظهیرالدین محمد بابر عین احمد حاجی‌بېک علیشېرنى سمرقندهده اۋز حامیلیگی آستیگه آلگنلیگینی تأکیدل اۋتگن. بو ایکی انسان اۋرته‌سیده‌گی یقین علاقه‌لر حقیده معلوماتلر جوده‌آز. شونیسى معلوم کى، احمد حاجی‌بېک جوده اوزاق عمر کۆریب، نوابی بیلن اۋرته‌لریده یازیشمه بۆلگن. بو حقه‌ده نوابی‌نینگ احمد حاجی‌بېکگه یازگن قوییده‌گی ساقینامه‌سیدن معلومات آلیشیمیز ممکن:

ساقیا، بزمده توت جام وصال،

کیم کبلور یادیمه ایام وصال.

^{۱۵۱} کلیات. مجالس، ۶۷۰ ب.

^{۱۵۲} کلیات. فواید‌الکبر، ۶۵۴ ب.

^{۱۵۳} کلیات. مجالس، ۶۸۳ ب.

اؤتتی بیر قرن که، هجران ارامین،
وصل ایامیغه ارمان ارامین.

مهربانلر قنی، احباب داغی،
همنشینلر قنی، اصحاب داغی.

برچه غربتقه خرام ایله دیلر،
خلد باغینی مقام ایله دیلر.

بیری کیم قالدی، بسی کوپ قالسون،
عمر کامینی جهان دین آلسون.

چون وفايي بيله بؤلدی مشهور،
ایله سون عمری وفا بیرله ظهور...

حق سېنی دهرده باقی توتسون،
شادلیغ ساغری ساقی توتسون.

سېن قیلیب نوش تیریکلیک جامین،
مغتئم انگله حیات ایامین.

کؤر که، عمر ابلغه وفا قیلدیمو،
چرخ جز جور و جفا قیلدیمو.

بیل که عالمده نی شه، قالدی نی بېک،
شاه مغفوردېگ و بېکلری دېک.

قنى سلطان سعيد و خيلى،
برچه سين ياپتى اجل نينگ ذىلى.

قنى قنبر علي و، قنى مزيد،
قنى سلطان و قنى نور سعيد؟!

هر بيرى اوزنى توتوب عالي شان،
بيريدىن قالمىدى عالمده نشان.

برچه گر كېتتى سېن اۇلغىل جاويد،
تا ابد عمردين اۇلمە نوميد.

مى مقصود ايله جامينگ تۇلسون،
تېنگريدىن عاقبتىنگ خىر اۇلسون!^{۱۵۴}

عليشېر نوايى گە جودە يقين انسانلردن بيرى شيخ بهلول اېدى. اولر نينگ مناسبت لرى شو درجهده اېدى كى، دۇست ليك چېگره سىدن چىقىب اكە-او كە ليك مقامىنى آلگن اېدى. عليشېر نوايى اونى آغام دېب اعتراف اېتگن^{۱۵۵}. ذىن الدين واصفى نينگ يازيشيچە، شيخ بهلول امير عليشېر نينگ مصلحت چىسى، ايشانچلى، اعتقادلى و اعتمادلى ملازمى اېدى. اوز ملكى نينگ بوتون مهم ايشلرىنى، میده-چویدە سىگچە اونينگ كفالتى و وکالتیگە تاپشیرگن اېدى. اونى امير نينگ عقلی و سۆزلاوچى نفسى دېر اېدىلر... همه فلردن خبردار و واقف اېدى... مير اونى چيىنى خمدانگە اۇخستر اېدى...^{۱۵۶}

^{۱۵۴} کلیات. فواید الکبر، ۶۵۴ الب-ب.

^{۱۵۵} کلیات. مجالس، ۶۸۲ ب.

^{۱۵۶} بدایع الوقایع، ۳۹۱.

امیر علیشېر شیخ بهلول نینگ اۇغلى کمال الدین سلطان حسینى اۆز اۇغلیدېک کۆرر، اونی منصب پیلە پایەلریدن کۆتریلیشیده علیحدە غمخۆرلیک کۆرستگن^{۱۵۷}. سلطان حسین نینگ اۇغلى میر ابراهمنى نوایى فرزندلیککە قبول قیلیب، مهر بیلن تربیەلەدی مکارمدە کېلتیریلیشیچە، امیر علیشېر دنیادان اۆتگندە شیخ بهلول و اونینگ عایلەسى صاحب عزا مقامیدە تورگن^{۱۵۸}.

مولانا فصیح الدین صاحبدارا هم امیر علیشېرنینگ اینگ یقین همصحبترلیدن بۆلیب، اۆزینی امیرنینگ خدمتیگە بگیشلەگن صادق دۆستلریدن بیرى اېدی. ذین الدین واصفی نینگ یازیشیچە، امیر علیشېر او حقده قوییده گی بیتنى ایتگن اېکن:

منگە اول کیم انیس و صاحب دور،

تون و کون همدم و مصاحب دور^{۱۵۹}.

امیر علیشېرنینگ قدردان دۆستلریدن ینه بیرى فصیح الدین محمد نظامی اېدی. او دنیاوی علملردن یخشی خبردار عالم بۆلیب، نوایى او بیلن صحبتلشیشدن همیشه ذوق آردی: «حالا اۆتۆز ییلغە یقین بار کیم، افادەغە مشغولدور. ظاهر علومیدین هیچ قیسی بۆلمەغەى کیم درس ایتمەغەى. و هر بیر علم که ایتور، کۆپیدە حواشی و مفید مصنفاتی بار کیم، علما اندین بهره مند دورلر... با وجود مونچه کمال بو فقیرنینگ تنزل قیلیب سفر و حضرده کۆپرەک اوقات اۆز شریف صحبتی بیلن مشرف قیلور...»^{۱۶۰}. خواندمیرنینگ قید

^{۱۵۷} کلیات. مجالس، ۶۸۲ ب.

^{۱۵۸} مکارم، ۱۲۹.

^{۱۵۹} بدایع الوقایع، ۳۷۸.

^{۱۶۰} کلیات. مجالس، ۶۸۱ ب.

قىلىشىچە، فصیح الدین نظامى قىرق يىلگە يېقىن امیر علیشېرنىڭ صحبتداشى بۇلگن. اول
حضرت كۆپىنچە دىئاوې درس كىتابلىرىنى او جناب حضورىدە مطالعە قىلگن^{۱۶۱}.

امیر علیشېرنىڭ يەنە بىر يېقىن دۈستى خواجه حافظ دەدار اېدى. اولرنىڭ اۋزرا تىنىشووې
و دۈستلىگى تارىخى اۋزىگە خاص. «بدايع الوقايع» دە شۇندەى كېلتىرىلەدى: «دەدار
آذربايجان ولايتىدىن امیر علیشېر بىلەن صحبتلىشىش مقصىدە خراسانگە كېلدى... امیر
علیشېر عبدالله انصاري مزارىدە اۋزى سالدیرگن چارباغده اېدى... حافظ قرەسە، میر یالغیز
اۋتیریدی... میر اۋزى تامان كېلەياتگن بېگانە كىشىنى كۆرىب: «سيز كىمسىز، مېنىڭ
حضورىمگە نېگە كېلەيپسىز» دېب سۆردى. حافظ ايتدى: «مېن اۋزىمنى هر جەتەن
تعريفلىش اوچون كېلدىم». میر عجبلىندى و دېدى: «يېقىنراق كېلىڭ، گېنىگىزگە حيران
بۇلدىم، «اۋزىمنى هر جەتەن تعريفلەيمەن» دېگىنىگىز نېمەسى؟» حافظ اۋزىنى مۇتەى
كېتدى... میر: «اي عزيز، اگر سېن ايتگن نرسەلرنىڭ بىرەسى راست بۇلسە، مېنگە
سېندىن يېقىن و الفت آدم عالمده بۇلمەيدى» - دېدى و برچەنى چارلەدى. ھەمە جمع بۇلدى.
میر حافظگە دېدى: «لاف و دعوا قىلدىڭ، اېندى ھەرىڭنى كۆرست!» حافظ اۋل قرآن
اۋقىدى... كېيىن غزل اۋقىدى. سۇنگ اشولە ايتدى. كېيىن داستان اۋقىدى. هر كىم هر
علمدن سوال بېرسە اولرگە ھەم جواب بېرىب، غالېب بۇلدى.... مېرنىڭ بوپروغى بىلەن اۋن
باش قۇى كېلتىردىلەر. حافظ آشپزلىك قىلىپ، ھەمگە منظور بۇلدى. شو-شو او مىرگە يېقىن
آدم بۇلىپ قالدى. بىرار آدم اونچەلىك يېقىن بۇلمەگن»^{۱۶۲}.

علیشېر نوایىنىڭ كۆپگىنە دۈستلىرى صلاحىتىلى عالمر اېدىلەر. نوایى اولرنى اۋزى
قوردیرگن «اخلاصیه مدرسهسى مدرسلېگىگە تەيىنلەگن. ھېچ پېت اونىڭ دورەسى اوشبو
عالملردن خالى بۇلمىسدى. شولردن بىرى مولانا برهان الدین عطاءالله محمود حسىنى بۇلىپ

^{۱۶۱} مكارم، ۱۳۰، ۳۹۰.

^{۱۶۲} بدايع الوقايع، ۴۷۶-۴۸۰.

اېدی. علیشېر نوایي «مجالس النفايس» اثریده او حقدە شوندهی کېلتیره دی: «میر عطاءالله - نیشاپور دین دور. اندین علم تحصیلی اوچون شهرغه کېلدى. «کافیه» و «متوسط» اوقور اېردى. دانشمند بؤلگونچه بیر نوع مستحسن معاشقه موفق بؤلدى کیم، اندین آرتیق ممکن اېرمىس. با وجود دانشمندلیک، شعر و معما و صنایعده دغی مهارت پیدا قیلدى و معماگه کؤپ مشغول بؤلور اېردى. حالا سبق کثرتیدین انگه اوقاتى وفا قيلمس، اما صنایعده کتابي تصنيف قیلوبدور «بدایع عطايي» غه موسم دور»^{۱۶۳}. اوشبو اثر علیشېر نوایي نینگ تشبثی و رهبرلیگی آستیده بجریلگن بدیعی صنعتلر شرحینی اؤز ایچیگه آلگن بی بها قؤلنمه دیر. امیر علیشېر همیشه دوستی نینگ مالیوي و مادّی تأمیناتیگه علیحده اعتبار بېرر، تیریکچیلیک یوکینى یېنگیللشتیریشگه حرکت قیلردى. خواندمیر شوندهی کېلتیره دی: «بیر کونی میر مولانا فصیح الدین صاحب بیلن شطرنج اؤینه ماقده اېدی. شو بیت توستدن برهان الدین عطاءالله کیریب کېلدى. اول حضرت (علیشېر) التفات و کؤنگیل سؤرهش یؤلى بیلن قه یېردن کېله یاتگنی و نیمه تشویشلر بیلن یورگینی سؤردى. امیر برهان الدین شوندهی جواب بېردى: «هر کون «اخلاصیه» مدرسه سیگه اوزاق یؤلدن قتنش تشویشیدن قوتولیش اوچون مدرسه اطرافیدن مینگ دینار کپیکیکه حاویلى آلماقچى اېدیم. بیر حاویلى تاپدیم، اما بیر عملدار پیدا بؤلیب، مېن تکلیف اېتگن مبلغ اوستیگه بیر آز قوشیب ساتیب آلیش نیتیده. ساتووچی اېندى اونگه ساتماقچى. سیزدن التماس، اؤشه عملدارگه حویلینى آلیشدن وازکېچیشى و مېنگه قالدیریشى اوچون بیر خط یازیب بېرسه لر»... شطرنج اؤیینی توگه گچ، امیر علیشېر او ذاتگه خطاب قیلیب: «اگر کیمدیر مدرسه گه یقین، میدانى کېنگ، عمارتى کؤپ و به هوا جایدن بیر حاویلینى سیزگه تارتیق قیلسه مناسبراقمى یاکه سیز ایتگن ایشنى قیلسه معقولمى؟» دېدى. اولوغ نسبلى جناب بو سؤزدن شادلیک و

^{۱۶۳} کلیات. مجالس، ۶۷۷ ب.

خوړسندچیلیک اظهار ابتدی... (امیر علیشېر) اؤزیگه قره‌شلی محمد مُعین‌دن قالغن کونگیل آچر و خوش‌هوا جایده‌گی حویلینی او جنابگه هدیه ابتدی»^{۱۶۴}.

علیشېر نوایی‌نینگ یقین همصحب‌لریدن ینه بیری عطاء‌الله اصیلی‌دیر. خواندمیر «خلاصة‌الخبار» ده او حقده شونده‌ی یازه‌دی: «...عطاء‌الله... دینی و یقینی علملر بؤیچی زور کمالات حاصل قیلغن، شرافتلی حدیث علمینی تحقیق قیلیشده شک-شهبه‌سیز خراسان دیاریده اونگه تېنگ کپله‌دیگنی یؤقدیر... کؤپ وقتلردن بویان شرافتلی سلطانیه مدرسه‌سیده و فضیلتلی خلاصیه خانقاهیده درس بېریش بیلن بند. عالی‌جناب امیرگه بغیشلب «روضة‌الاحباب» ناملی کتاب هم یازغن کیم، بونده‌یینی حلی بېرار کیشی یازمه‌گن بؤلسه کپره‌ک. دریادل امیر علیشېر عادل پادشاه سلطان حسین حکمرانلیگی‌نینگ باشلریدن تا شو کونگچه اولوغ و بلند مرتبه‌لیک اول جناب حقیده کؤپ غمخورلیکلر قیلدی»^{۱۶۵}... عطاء‌الله اصیلی عین شو اثریده امیر علیشېردن کؤرگن یخشیلیکلریگه مئتدارچیلیک صفتیده قوییده‌گی عجایب بیر شعرنی یازیب قالدیرگن:

امیر که فضل و علم و رحمت،

و برّ و احسان و لطف و انعام.

وللملک منه و عزت و مهابت،

والدین، والدنیا نظام و انتظام.

(امیری‌دیر علم و فضللیک،

مروت و شفقت، لطف‌نینگ.

^{۱۶۴} مکارم، ۱۰۵.

^{۱۶۵} قره‌نگ: نوایی زمانداشلیری خاطره‌سیده، ۶۸.

مملكتده اوندن بويوكليك،

نظامی دیر دنیا و دین نینگ).

له ذاله ركن السلتنه و مقرب الحضرت السلطانيه، نظام الدوله والدنيا والدين امير عليشېر
كه، بادا دولت او در جهان دېر.

سخن به مدح تو آراستن غرض آن است،

كه پيش اهل هنر منحصر بود مارا.

وگر نه منقبت آفتاب معلوم است،

چه حاجت است به مشاطه روی زیبارا.

(امير عليشېر شو پيتگچه سلطنت اوستونی، سلطان حضرتلری نینگ يقين کيشیسی و دولت
و دین و دنیا نظامی دور کیم، اونینگ دولتی جهانده اوزاق تورسین).

سېنگه مدح ايتيشدن مقصديم شو كه،

بۇلگن مدحینگ هنر اهليگه منبر.

روشن بۇلگنيدېك قوياش خدمتی،

پردازگه زارمس-كو، گل يوزلی دلبر).

مولانا محمد بدخشي هم عليشېر نوایي نینگ يقين صحبتداشی اېدی.

خواندمير شونده ی یازهدی: «مولانا شمس الدین محمد بدخشي به غایت خوش صحبت،
شیرین سۆز، خوش چقچق، درویشوش، لطیف طبع و فاضل کیشی. کۆپراق معما فنیده
کتته مهارتگه اېگه بۇلگن، قریب ۳۰ ییلدن بویان بخت و سعادتگه چۆمیب عالی حضرت امیر
علیشېر ملازمتیده کون کپچیرماقده و اونینگ تربیتی همده عنایتی بیلن کوننی تونگه،

توننی کونگه اولب، فراغت و آسایشته لیکده حیات کبچیرماقده. معما علمی بیانیده مکمل بیر تذکره بیتگن»...^{۱۶۶}. میر علیشیر هم او حقده «مجالسده» ایلیق گپلر ایتهدی: «مولانا محمد بدخشی - کوندوز نینگ اشکمیش آتلیق کبنتی دین دور. اولی حالیده اندین تحصیل اوچون کبلیب، سمرقندگه باردی و بیر نچه وقت انده سبق اوقوب هری گه کبلدی... حالا طبع اهلی آره سیده اندین سامانلیک راق کیشی یوقدور. پادشاه و گداغه مقبول و ملایمدور. و بو معما فنیده رساله بیتیدور کیم، کۆپ اهل آره سیده مشهور و شایع دور...»^{۱۶۷}.

علیشیر نوایی نینگ ینه بیر دؤستی کمال الدین حسین الواعظ الکاشفی بؤلیب، نفوذلی عالم و واعظ ابدی. خواندمیر شونده ی گواھلیک بېره دی: «او عقلی و نقلی علملر نینگ برچه سیدن توله بهره مند دیر... تنگری کلامی نینگ تفسیری همده حضرت رسالت پناه پیغمبر حدیثلری نینگ معنیلرینی منبردن توریب غایتده پاکیزه و معنالی قیلیب توشونتیره دی... اول جناب نجوم علمیده هم زور مهارتگه ایگه دیرلر. اونینگ بلاغت آیاتلیک همده فصاحت صفاتلیک کتابلری کۆپ و بی حساب بؤلیب، اولر نینگ کۆپی عالی مقام امیر علیشیر نینگ اتاقلی نامی بیلن زبنتلگن»^{۱۶۸}.

شونینگدېک، طیب لار پېشواسی مولانا درویش علی، تاریخچی میرخواند، حافظ و خطاط حافظ محمد سلطان شاه، «اخلاصیه» مدرسه سی شیخی و «قدسیه» مسجدی امام-خطیبی حافظ جلال الدین محمود، «گوهر شاد بېگیم» مسجدی امام-خطیبی مولانا حاجی مشه دی، غیجک، عود و قۇبوز چلووچی استاد قول محمد شېرغانی، معما ژانری اوسته سی میر حسین معمایی، خواجه کمال الدین عودی، مولانا مسعود شیروانی، مولانا نادری مروی، مولانا محمد معمایی، خواجه مسعود قمی، مولانا قبولی، حافظ یاری کبی صنعتکار و ایجادکارلر

^{۱۶۶} اؤشه تۆپلم، ۷۵.

^{۱۶۷} کلیات. مجالس، ۶۷۸ ب.

^{۱۶۸} مکارم، ۷۱.

امیر علیشېر بیلن دۆستانه علاقەلرده بۆلیب، دایمی روشده اونینگ ییغینلریده اشتراک اېتگنلر.

«مجالس النفایس» اثریدن اونینگ یاشلیکده گی دۆستلری حقیده هم بیر مونچه تصور آلیش ممکن. مثلاً، سمرقندده یشە گن دورده فضل الله ابواللیثی نینگ اؤغلی خواجه خاوند و مولانا یوسف بدیعی بیلن یقین دۆستانه علاقەده بۆلگنی. سلطان ابو سعید میرزا زمانیده هرانده پادشاه تاریخی نی یازە یاتگن مولانا عبدالصمد بدخشی بیلن یقینلشیشی، او آرقەلی مولانا صبحی او بهی بیلن دۆستلشوو، مولانا محمد معمايي، خواجه حسن خضرشاه استرآبادي، خواجه مسعود قمي، حافظ یاري بیلن تنیشیش تفصیلاتلری قید اېتیلگن^{۱۶۹}.

امیر علیشېر نینگ مال-ملکی حقیده

علیشېر نوایی علم-فن و صنعت اهلکە اینیقسه اعتبار بېر، اولرگە کتته معاشلر تعینلېگینه قالمە، اوی-جایلر انعام اېتیب تورگن. شو سبب بۆلسە کبرە، نوایی دوریده هم، اوندن کبیین هم اونینگ مال-ملکی منبعی، حجمیگە، عمارتلری سانیکە قیزیقیش لر کتته بۆلگن. بو خصوصده تورلی نقطه نظرلر هم موجود. مثلن، فخری هراتی امیر علیشېر نینگ مال-ملکی حسین بايقرا خدمتیگە کېلگندن کبیین تۆپلنگنیگە اشاره اېتگن^{۱۷۰} بۆلسە، ظهیرالدین محمد بابر «میرزادین نیمه آلمس، بلکه بیله میرزاغه کلی مبلغلر پیشکش قیلور اېردی»^{۱۷۱}، دېب کېلتیره دی. علیشېر نوایی یازە دی:

^{۱۶۹} مجالس، ۴۰۳، ۳۳۰، ۳۱۸، ۳۵۳، ۳۱۹-۳۲۱.

^{۱۷۰} لطایف نامه، ۱۳۴.

^{۱۷۱} بابر نامه، ۱۵۴.

اېلدين مېنگە گرچە غير زحمت يۇق اېردى،
عيب اېرمىس اگر، مزد ايله مەنت يۇق اېردى.

اېل بېردىلر، اما مېنگە رغبت يۇق اېردى،
شە دولتيدين بولرگە حاجت يۇق اېردى.^{۱۷۲}

«وقفیه» اثریده حسین بايقرانینگ نوایي گە ھەم غەمخۇر دۇست صەفتیدە كەتتە مەر-مەھبەت بیلەن قەرەگەنى، ھەمیشە اونینگ ماددىي تەمىناتىگە اعتبار بېرىپ بارگەنلىگى انىق قىد اېتىلگەن.

نوایي دورى و اوندىن كېيىنگى قۇلىيازە مەنبەلەردە ھەم بو ھەقە كۆپ گېيىرىلسە-دە، اما سۇلتان نىنگ نوایي گە قەندەي طەرزە ياردەم بېرگەنلىگى كۆرسىتىلمەگەن. بو ھەقە مەلۇمات بېرۈۈچى يگانە مەنبە غەلىشېر نوایي نىنگ «وقفیه» اثرىدېر. اكادەمىسىن ا. قىيۇموف تۇغرى تەكىدلەگەندېك، «وقفیه» اثرى نوایي نىنگ اۈزى تامانىدىن يازىلگەن تەرجىمە ھال. نوایي نىنگ اۈز دورىگە، داپرەسىگە مەنسەبىتى ھەمدە نوایي نىنگ شەخسى مەلكى، بو مەلكدىن اولۇس مەنفعەتى اوچۇن استفادە اېتىلگەنلىگى تۇغرىسىدە بىر ھەتلى اثرىدېر^{۱۷۳}. اوندە بىز سۇلتان نىنگ ھويلى قۇرۇش اوچۇن ھەجرى ۸۸۱ (مىلادى ۱۴۷۶-۱۴۷۷) يىلى ھەرات نىنگ شەمالىدەگى مەرغەن كۆشكى يانىدىن اۋتەتەز جەرىب^{۱۷۴} يېر اجرەتەپ بېرگەنلىگىنى كۆرەمىز. امىرلىكدن استەفا بېرگەندە ھەم حسین بايقرا اونگە كەتتە انعاملار بېرىپ تورگەن. اولرنىنگ شەكلى مەعاش طەرزىدەمى ياكە باغ-راغلىرىمى، بلكە وقف طەرزىدەمى، ھازىرچە اونىنگ كۆلمى ھەم بىزگە مەلۇم اېمىس. بو مەسئەلەنى فەقەتگىنە سۇلتان حسین بايقرا دورى سەراي وقف و مالىيە ھەتلىرى بىلەن مەكەل تەنشىش ھەل قىلىشى مەكەن. نوایي نىنگ مەل-مەلكى

^{۱۷۲} كلىات. وقفیه، ۷۴۵ الف.

^{۱۷۳} مكارم، ۷۱.

^{۱۷۴} ۱ جەرىب تەخمىنەن ۱،۲ ھەكتارگە تەڭگە.

حقيده گي اساسي منبع، حاضرچه ينه اوشه «وقفیه»دير. بیراق، شونی اعتبارگه آلیش لازم کی، بو اثر علیشېر نوایي تامانیدن فقط وقف قیلینگن دوکانلر، عمارت و باغ-راغلر و وقفچیلرگه بویوریلگن خرجتلر حقيدهدير. کؤچمس ملک نرخیدن تشقري، اولردن کبله دیگن درآمد جمعی، اونینگ مال-دنیا سی حقيده حاضرچه نوایي دوری منبعلریده انیق معلوماتلر اوچره میدی. اوچره گنده هم نوایي حیاتی نینگ معلوم بیر قسمیگه تعلقلی معلوماتلر بؤلیب، اونینگ عمومی بایلیگی حقيده یبترلی تصور او یغاته آلمه میدی. جمله دن، فخری هراتی امیر علیشېر نینگ کونده لیک درآمدی ۷۵۰۰۰ دینار و چیقیمی ۱۵۰۰۰ دینار دېب کؤرستیب اؤته دی و هر ییلی کمبغلرگه مینگ دانه سرپا اجره تیشینی بیان اېته دی^{۱۷۵}. میرزا حیدر اونینگ کونده لیک کیریمی ۱۸۰۰۰ شاهرخي بؤلگن لیگینی قید اېته دی^{۱۷۶}. ایتیدن، بو معلوماتلر حاضرچه بیزنینگ نظریمیز توشمه ی تورگن بیرار حجتگه سویه نیلگن حالده یازیلگن بؤلیب، نوایي نینگ استرآبادده گی فعالیتي و مال-ملکی گه دخلدار. چونکی، فخری یوقاریده گی رقم لرنی اونینگ استرآبادده گی حیاتی حقيده گپیره توریب، خصوصن، «استرآباددن قیتگچ، دولت ایشلرینی سلطانگه تاپشیردی» جمله سیدن کپیین کپلتیرگن. میرزا حیدر دوغلات هم «تاریخ رشیدی» اثریده اونینگ کونده لیک درآمدیگه تۆختلگچ، امیرلیک ایش لرنی بابا علی گه تاپشیرگن لیگینی ایته دی^{۱۷۷}. خواندمیر معلوماتلریدن معلوم که، امیر علیشېر استرآبادگه کپتیش پیتیده اؤزیگه یاردمچی صفتیده امیر بابا علی نی هم آلیب کپتگن اېدی. دېمک، میرزا حیدر هم استرآبادده گی مالیوي رقم لرنی کپلتیره یاتگن-لیگی انیق. اؤز تذکره سینی توزیشه فخری معلوماتلریدن فایده لنگن اونینگ کپچیک زمانداشی سام میرزا صفوي نوایي گه دایر معلوماتلریده نېگه دیر فخری نینگ یوقاریده گی رقم لرنی کپلتیرمه ی اؤتگن. بیزنینگچه، سام میرزا شهزاده لرگه خاص دنیاقرهش بیلن

^{۱۷۵} لطایف نامه، ۱۳۳.^{۱۷۶} تاریخ رشیدی، ۱۲۱ ب.^{۱۷۷} اوشه یبرده.

تذکره شاعریننگ مال-ملکی حسابینی بېریشنی اوزیگه اېپ کۆرمه گن کۆرینه دی و «اول ولایتده /هم/ /استرآبادده/ علم تکاملی بیلن شغللندی»، -دېب قیسقه گېیره دی^{۱۷۸}. دولت شاه سمرقندی امیر علیشېرنینگ وقف انشاآتلریگه صرف بۆلگن خرجتلرنی ۵۰۰ تومن دېب کۆرستگنی^{۱۷۹} اثر یازیلگن دورگچه تعمیرلنگن انشاآتلرگه علاقه دار بۆلسه کېره ک. «وقفیه» دن معلوم که، نوایی وظیفه دارلر و اوقو وچیلرنینگ اوزیگه گینه بوغدا، ارپه و آشلیقدن تشقری آییگه ۱۳۰۰ آلتینگه یقین معاش تعیینله گن^{۱۸۰}.

بنیادکارلیک فعالیتی حقیده

علیشېر نوایی نینگ خیرییه عمللری، بنیادکارلیک فعالیتی، علما و فضلاگه کۆرستگن بېحد مروّتلری، فقیر و غریبلرگه پوشت و پناهلیگی حقیده اوز زمانه سیدن حاضرگی دورگچه بې تۆختا و گېیریپ کېلینماقده. او قوردیرگن اخلاصیه خانقاھیده هر کونی مینگدن آرتیق فقیر و مسکین لر ضیافت قیلینیپ، لذیذ طعاملر بیلن تۆیدیریلگن. هر ییلی محتاجلرگه ایککی مینگه یقین پۆستین، باسمه چکمان، کۆیلک-ایشتان، تاقییه و کفش اولشیلگن. مشهده امام رضا باغیده دارالحفاظ قوردیریب، یانیده هر کونی محتاج، ضعیف و بیتیملرگه طعام بېریش اوچون مخصوص اوی سالدیرگن^{۱۸۱}. بیراق خواندمیر نه بو و نه باشقه اثرلریده، برماق بیلن سنرلی عمارتلرنی حسابگه آلمه گنده، اولرنینگ قوریلش سنه سینی کۆرستمه گن. بو کم چیلک نوایی دوریده یازیلگن باشقه اثرلرده هم کۆزگه تشلنده دی. نوایی زمانداشلری اونینگ قوردیرگن خیرییه بنا و انشاآتلری سان و توصیفینی تۆلیق کبلیتیریش

^{۱۷۸} تحفه سامی، ۱۶۷ الف.

^{۱۷۹} دولت شاه، ۳۷۰.

^{۱۸۰} کلیات. وقفیه، ۷۴۸ الف.

^{۱۸۱} مکارم، ۶۶.

سۆزىنىڭ اوزه ييشىگه سبب بۇلىشىنى حسابگه آلىب، اۆزلىرى انىق بىلگن انشاآتلار رويخىنى كېلتىرگنلر. مثلىن، دولتشاه اۆن ايكيكته انشاآت حقيده گىپرىب اۆتسه^{۱۸۲}، خواندمير يوزدن زيادراق خيريە بنا و انشاآتلىرىنى، شو جملهدن، حوض و كۆپرىكلرنى سنب اۆتەدى^{۱۸۳}. فخري هراتي «امير عليشېر ۳۷۰ خيريە بناسىنى قورگن» دېب عمومي طرزده حساب قىلسه^{۱۸۴}، سام ميرزا اېسه بو سانگه انىقلىك كىرىتىب، «اۈچ يوز يېتمىشتەن تۇقسانتەسى رباطلردىر»، دېدى^{۱۸۵}.

كېيىنگى دورلرده، خصوصىن، ۱۶- عصرنىڭ ايكيكىنچى يىمىدن ۲۰ عصرگچە بۇلگن دورده هم نوايىنىڭ مال-ملكى گە بۇلگن قىزىقىش سۈنمەگن. زېرا، كۆپلەب تذكەرلرده بونگە اورغو بېرىلىشى شوندىن دلالت بېرەدى. مثلىن، محمود بن ولى نىڭ «بحرالاسرار» ۱۶- عصر، فهمي سمرقندى نىڭ «تذكرة الشعرا» اثرلىرىدە ميرزا حيدر دوغلات معلوماتلىرى عىن تىكرالنهدى^{۱۸۶}. بختاورخان نىڭ «مرآت العالم»، محمد يوسف منشى نىڭ «تذكرة الشعرا» مقيم خانى تذكەرسىدن اېسه اولرنىڭ فخري و سام ميرزا تذكەرلىرىدن فايدهلنگن ليكلرى كۆرىنىپ تورهدى^{۱۸۷}. شو بىلەن بىرگە، چلكش معلوماتلر هم يۇق اېمس. جملهدن، «نام التواريخ» مؤلفى عبداللهمؤمن خان (۱۶- عصر آخرى) و عبدالله كابلى (۱۷- عصر باشى) تارىخلر تذكەرسىدە نوايى قوردىرگن بنالر سانى بىر مىڭ بىرتە دېب يازسەلر، «نشرت عشق» و «روز روشن» تذكەرلىرىدە امير عليشېرنىڭ بنا و انشاآتلىرى سانى اۆن ايكي مىڭتە دېب كۆرسىلەدى^{۱۸۸}. بو تذكەرلر دور و حدود جەھتىدىن قىياسن اۈرگىلىگندە والە داغستانى نىڭ

^{۱۸۲} دولتشاه، ۳۷۱.

^{۱۸۳} مكارم، ۶۶-۶۸.

^{۱۸۴} لطايفنامه، ۱۳۳.

^{۱۸۵} تحفة سامي، ۱۶۹ الف.

^{۱۸۶} بحرالاسرار، ۱۶۰ الف، تذكرة فخري، ۳۶۵ الف.

^{۱۸۷} مرآت العالم، ۵۴۰ الف؛ تذكرة مقيم خانى، ۱۶۵ الف.

^{۱۸۸} تذكرة التواريخ، ۱۵۹ الف؛ نشرت عشق، ۶۹۳ ب؛ روز روشن، ۷۱۹.

«ریاض الشعرا» تذکره سیدن فایده لنیب یازیلگن لیگی معلوم بۆلدى. اما «ریاض الشعرا» قیسی منبعدن فایده لنگن لیگی نامعلوم.

نوابی نینگ فضل اهلی تربیه سیگه کۆرستگن رغبتیگه دېیرلی برچه نوابی دورى منبعلریده و ۱۶- عصر منبعلریدن، خصوصن، «لطايف نامه» (فخري)، «تحفه سامي» (سام میرزا)، «تاریخ رشیدی» (میرزا حیدر)، «ترجمه مجالس النفايس نوابی» (حکیم شاه قزوینی)، «تحفه السرور» (درویش علی چنگ)، «هفت اقلیم» (امین احمد رازی، ۱۵۹۷)، «تام التواریخ» (عبدالؤمن خان)، «تذکره التواریخ» (عبدالله کابلی)، ۱۸- عصر تذکره لریدن «ریاض الشعرا» (واله داغستانی)، ۱۹- عصر تذکره لریدن «نشر عشق» (حسین قولى عظیم آبادی، ۱۸۱۷) اثرلریده علیحده اورغو بېریب اؤتیلگن. بعضیده تذکره نویس لر تامانیدن بو حالتگه مبالغوی توس بېریب یوباریلگن لیگینی هم ایتیپ اؤتیشیمیز فایده دن خالی بۆلمس. مثلن، «بحر الاسرار»، «ریاض الشعرا» و «نشر عشق» ده «قریب ۱۲۰۰۰ کیشی نوابی نینگ حامی- لیگی آستیده تربیه قیلیندی» دېگن معلومات هم اوچره یدی که بو رقم قیسی منبع اساسیده کېلتیریلگنینی انیقل بۆلمه دی^{۱۸۹}.

^{۱۸۹} نشر عشق، ۶۹۳ ب؛ بحر الاسرار، ۶۰ الف.

ایککینچی قسم

امیر علیشپر و سرای

امیر علیشېر و سرای

سمرقنددن ھراتگه...

سلطان حسین بايقرا ۱۴۶۹ يىلى خراسان تختىنى اېگللەگچ، عليشېر سمرقنددن ھراتگە قىتەدى. او بىلن بىرگە اونىنگ يقين دۈستى شىخىم سھىلى ھم قىتەدى. عليشېر «ھالايە» قىتەسىنى، شىخىمبېك «عیديە» قىتەسىنى يازىپ يىنگى حەمدار حەزورىگە كىرىپ بارەدىلەر.^{۱۹۰} عليشېر ھراتگە يىنگى حەمدار تامانىدن رەسەن چقىرىلگەنمى ياكە يۇقىمى، نېگەدېر تارىخچىلەر اوشبو مەسئەلەنى يارىتمەگنلەر. نوایى اۈزى نىنگ «وقفیه» اثریدە اونىنگ سمرقنددن قىتیشى سلطان نىنگ خواھش-ارادەسى بىلن يۈز بېرگىنى و بو حەقدە فرمان-مەكتوب يوبارىلگەنلىگى حەقدە گېرگەن^{۱۹۱}. عبدالرزاق سمرقندى نىنگ «مطلع سەدىن» و مىرخواندە نىنگ «روضە الصفا»، خواندەمىر نىنگ «خلاصە الاخبار» تارىخى اثرلىرى، شونىنگدېك، خواندەمىر نىنگ نوایى حیاتى و فضىلەتلىرى حەقدە مەخسۇس يازىلگەن «مەكارم الاخلاق» اثریدە نوایى اۈز تەشەببۇسى بىلن كېلگەندېك تەلقىن اېتىلەدى^{۱۹۲}. «وقفیه» ۱۴۸۱ يىل يازىلگەن بۇلەسە-یو، اوندن انىق خەبەر دار بۇلگەن خواندەمىر نېگە اۈز اثرلىرىدە بو جەھەتنى يارىتمەگەن؟ بوندن مەلۇم بۇلەدى كى، «وقفیه» خەدمەت و مالیويى حەجت صەفتیدە كېنگ اۋقۇوچىلەر اھلىگە

^{۱۹۰} خلاصە الاخبار، ۶۰ الف؛ کلیات، مجالس، ۶۷۰ ب.

^{۱۹۱} کلیات، وقفیه، ۷۴۵ الف.

^{۱۹۲} مطلع سەدىن (۱)، ۳۳۱ الف؛ روضە الصفا (۳)، ۷۰؛ خلاصە الاخبار، ۶۰ الف.

مؤجللنمه گن. شونینگ اوچون نوایي اوز طبیعتیگه خلاف روشده، من-منلیککه یوئیلیشی ممکن بولگن ایکی جهتی مذکور حجتده قید ایتیشگه مجبور بولگن. بیر، گرچه، اوّل-باشدن خلوتگه چېکینسه-ده، حسین باقیرانینگ قیستای بیلن دولت خدمتیگه تارتیلگنی، ایکیکینچیسى شخصی ملکی حجمینی کورستیشى دیر. درحقیقت، نوایي دېک مکمل تقوا صاحبی و دانشمند فیلسوف اوزی نینگ کتته مال-ملکینی بیر-بیر سنب، وقف قیلینمیشلرنی رساله طرزیده وصف ایتیشی غایتده ضدیتلی. مقّدمده سلطانگه اتلگن کونگیل اظهارلریگه قره گنده اوشبو کتاب سلطانگه تقدیم ایتیلگن. بونده نوایي قویده گیلرنی کوزده توتگنی یققال سبزیله دی: سلطان حسین دن اونی شان-شرف و دولت صاحبی اېنگن لیگی اوچون منتدّارچیلیک اظهاری و شو بیلن بیرگه، مال-دنیا ییغیشگه مجبور بولیشی اوزی ایستمه گن روشده یوز بهرگنلیگیگه اشاره. نوایي اثرلریده و حتا خواندمیرنینگ اونگه بغیشلنگن معلوماتلریدن هم کورینیب توره دی که او اوز موفقیتلرینی یوکسک تواضع و کمترینلیک نقطه نظریدن غایت نازک پرده لرده افاده لش طرفدارى بولگن (شاعر نظمیده گی فخریه لر علیحده موضوع- ش.س.) اما «وقفیه» اوز مضمون-ماهیتیکه کوزه نوایي نی آچیق گپیریشگه مجبور قیلگن یگانه استنادیر. دېمک، نوایي یوکسک نزاکت و فراصت یوزه سیدن اوزی نینگ هراتگه چقیریلیشی رسمی روشده یوز بهرگن لیگینی تاریخی کتابلرده قید ایتیش ناکمترلیک بوله دی دېب حسابله گن. نوایي نینگ یقین کیشیلری «وقفیه» مضمونیدن خبرسیز بولگنلر دېیش قیین. اینیقسه، خواندمیر امیر علیشېرنینگ کاتبی بولگنینی نظرده توته دیگن بولسک، او کتاب مضمونیدن انیق خبردار بولگن. دېمک، او هم تاریخ کتابیده اونینگ خواهشی بیلن ایش توتیب، کمترانه قیدلر بیلن کفایه لنگن، شېکیلی. فقط انچه مدت اوتیب، نوایي وفاتیدن کبیین گینه اونینگ یاش زمانداشی فخری هراتی بو مسأله نی آچیق قید اېته دی. او شونده ی یازده دی: «سلطان صاحبقران مذکور امیرنی طلب قیلیب سلطان احمد میرزاگه خط یازدی، (اونی آلیب کبلیش اوچون) کیشی

یوباردی. (سلطان احمد میرزا) اونی مناسب انجاملر بیلن سلطان صاحبقران حضوریگه جؤتندی. امیر هراتگه قره ب یؤل آلدی و خدمت قیلش دولتیکه میسر بؤلدی»^{۱۹۳}. فخری هراتی معلوماتی بیر نهچه بیل کبیرنراق سام میرزا تامانیدن یازیلگن «تحفه سامی» تذکره سیده هم عینن تکرارلنهدی^{۱۹۴}.

منبعلرده کوزه تیلگن اوشبو ایککی خیل یانده شوو نوایی شناسلریمیزنی انچه چلغیتگن. و.و. بارتولد عبدالرزاق سمرقندی، میرخواند و خواندمیر اثرلری نوایی رهبرلیگیده بجریلگن- لیگینی روکش قیلیب، فخری اخباراتینی انکار اېته دی^{۱۹۵}. عالم شرف الدینوف علیشېر نوایی حیاتی و ایجادیکه بغیشلنگن تدقیقاتی نینگ بیرینچی نشریده «سلطان حسین دؤستی نوایی نی اېسگه آلیب اونی هراتگه چقیره دی»^{۱۹۶} دېسه، ایککینچی قیته ایشلنگن نشریده فکرینی اؤزگرتیریب: «سام میرزا تامانیدن بېریلگن بو معلومات باشقه معتبر منبعلرده اوچرهمه گنی اوچون اونگه بیر حکایه صفتیده قرهش لازم» دېب کؤرستیب اؤته دی...»^{۱۹۷}. م. آیبېک بونگه چیرایلی اویدیرمه لرگه مایل یازووچیلرینگ «شاعرانه افسانه سی» صفتیده قره دی^{۱۹۸}. شو طریقه مسأله یېچیلمسدن قالدی. انچه ییللردن سؤنگ اوشبو موضوعگه قیتگن پروفیسور ع. عبدالغفورنینگ مقاله سیدن کبیرن انیق تۆختمگه کھلیندی. «وقفیه» ده گی مثنوی نینگ کبیرینگی بیتلریده، -دېب یازهدی عالم، -حسین بایقرا مکتوبی نینگ باش مقصدی بیان اېتیلهدی، شو قسمده اونینگ چیندن هم یارلیق-فرمان کرکتریده اېکن لیگی انیق-روشن یوزه گه چیقهدی. نوایی اونی بیر اؤرینده «توقع» (شاه نینگ

^{۱۹۳} لطایف نامه، ۱۳۴.

^{۱۹۴} تحفه سامی، ۱۶۷ الف.

^{۱۹۵} بارتولد، ۲۲۶.

^{۱۹۶} شرف الدینوف (۱)، ۴۰.

^{۱۹۷} شرف الدینوف (۲)، ۵۶.

^{۱۹۸} آیبېک، ۱۱۵.

مخصوص بېلگېسي قوښلگن فرمان-يارليق) سؤزي بيلن افاده لسه، ايککينچي اؤرينده آچيقدن-آچيق «حکم» دېب اته يدي. ينگي حکمدار نوایي ني سرايگه رسمي تکليف اېتر اېکن، اېنديليکده "گوشه توتيش وقتي اېمس" دېب تآکيدله يدي، اجتماعي-ايجادي فعالليککه چقيره دي، اونگه کتنه وعده لر بېريب، "باري ايشلرينگ شو قدر اوج آله دي کي، آی يوزه سيگه هم قدم قويه جکسن" دېب يازه دي. قيسقه سي، حسين بايقرا مکتوب-حکمني آيش همانا، نوایي نينگ تېزليک بيلن سرايگه-هري گه کېليشېگه همده "خدمتگه بېلني باغلشگه" دعوت اېته دي^{۱۹۹}. ر. واحدوف هم «مجالس النفايس» نينگ ترجمه لريگه بغيشلنگن علمي تدقيقاتيده «وقفیه» ده گي قيدلر فخري هراتي معلوماتلري بيلن ينه-ده مکمل لشيئيني تآکيدله گن^{۲۰۰}. دېمک، سلطان حسين سلطان احمدگه مکتوب يازيش بيلن بير قطارده دؤستي نينگ اؤزيگه هم مکتوب يوبارگني معلوم بوله دي.

سلطان حسين بايقرا مکتوبي

سلطان حسين و عليشېر نوایي دؤست ليگي حقيده منبعلرده کؤپلر قيدلرني اوچره تيش ممکن. بير افسانه ده شونده ي نقل اېتيله دي: «عليشېر نوایي و حسين بايقرا ياشليکدن جوده قلين دؤست بؤلگنلر، مکتبه هم بيرگه اؤقيگن لر. اولر نينگ داملاسي غايت اؤتکير ذهني کيشي اېکن. او کيشي بير کوني شاگردلري نينگ ذهيني، نيمه گه قيزيقيشلريني بيلماقچي بؤليبي دي. هر ايککله سيگه باش و قيليج رسمي چيزيب بېريبي ده، شرح يازيب کېليشني تاپشيربي دي. عليشېر باش و عقلني، داناليکني تعريفلر غزل بيتيب کېليبي دي.

^{۱۹۹} عبدالغفوروف ۱۹۷۳، ۲۲۵-۲۳۲.

^{۲۰۰} واحدوف ۱۹۸۴، ۳۱.

حسین بۆلسە قیلیچگە حمد و ثنار ایتیب، جنگ و جدل حقیده مدحیه یازیبیدی»^{۲۰۱}.
خلق نینگ بو ایککی تاریخی شخص حقیده گی تصویری انه شو روایتده مجسمدیر.

شهرزاده حسین ۱۴۶۹ ییلی خراسان تختینی اېگللهگچ، بیرینچی نوبتده دوستینی ایزلشتیردی. زېرا، ینگى حکمدار باباسى صاحبقران امير تېمور توزوکلریگه اساساً اؤزىگه «عقللى، تجربه لى، سلطنت ایشلرینی، سرلرینی آچیب، یشیرین ایشلر، مخفی سرلرینی تېکشیریش» اوچون محرم خاص تنلشی کبره ک اېدی و بو جهتدن دؤستی علیشېردن مناسب کیشی یۇق اېدی.

سلطان حسین سمرقند سلطانى احمد میرزاگه مراجعت اېتیب علیشېرنینگ هراتگه قیتیشیگه رخصت بېریشینی التماس قیلهدی و علیشېرنینگ اؤزىگه اېسه بویروق طرزیده قبول قیلینیشی لازم بؤلگن مکتوب-منشورنى جؤنتهدی. مذکور مکتوب مضمونی علیشېر نوابی تامانیدن «وقفیه» اثریده کېلتیریلگن^{۲۰۲}. مکتوبده علیشېر، گرچه اؤز ایجادى بیلن خلقة تنیلگن و خلق اونینگ معنی گوهرلریدن بهره مند بؤلگن بۆلسه-ده، مسافرچیلیکده قیینه لیب یورگنیگه افسوس بیلدیریلهدی و اېندی شادلیک زمانی یېتگنی ایتیلهدی:

که ای فضل جهانى نینگ سپهری،

یۇق، یۇق که اؤشول سپهر مهری...

سېن گرچه گوهر دوکانی آچتینگ،

لېکن بو گوهرنى اېلگه ساچتینگ.

^{۲۰۱} اېل دېسه... ۴.

^{۲۰۲} کلیات. وقفیه، ۷۴۵ الف.

فكرینگ چمنیده كۆپ ریاچین،
لېكن بۆلیب انده خلق گلچین.

نظمینگ گلیدین كه دهر تۆلدى،
دېگيل كه سېنگه نې بهره بۆلدى؟

لفظینگدين اولوسقه وجد و حالت،
يېتمه ی سنگه بهره جز مالالت...

اېمدى كه طرب زمانى يېتتى،
دوراندين الم نشانى كېتتى.

حسین نوایى نى هراتگه تېز يېتیب كېلىشىنى حکم قیلر اېكن، اونینگ عليحده اعتبارده
بۆله جگینى وعده قیلهدى؛

هم صبح امیدینگ اولدى طالع،
هم مهر مرادینگ اولدى لامع.

چون ساقى دور جام عشرت،
توتتى، ينه چېكمه زهر محنت.

توقع يېتیشگچ ايله لازم،
کیم، جان بيله بۇلغاسېن ملازم...

کیم آى اوزه قۇيغاسېن قدمنى،
کون لوحیغه چېكهسېن رقمنى...

نېچه بېيک ايله سنگ سۆزونگى،

آندىن بېيک اپتگه بيز اۆزونگى.

يۇقتور سنگه وقت گوشه توتماق،

عشرت گلين آه ايله قوروتماق.

چون حکمنى انگله دينگ دم اورمه،

بلکيم دم اوررغه دغى تورمه.

عليشېر قيين احوالده قاله دى: سلطنت ايشلريگه اره ليشيش، بير تاماندىن، اونى حلاوتدىن

بېگانه قيلسه، ايککينچى تاماندىن بديعى ايجاددىن اوزاقلشتيرر اېدى. او قلبىگه قولاق

توته دى:

نوايي، نې بلا اندوه اېرور بو،

اۆزونگى سالماغينگ مونداق بۆلورمو.

انگه کيم عقل و همت يار بۇلغهى،

بو نوع ايشلر قچان دشوار بۇلغهى؟

قوياشدىن تربيت گر تاپسه خارا،

قيلور ياقوت ايله لعل آشکارا...

بولوتدىن کيم، بۆلور سېراب توفراق،

ملون گل بېرور ميناي يفرارق...

کولي کيم، تيره بۆلميش گلخن اندىن،

اېرور کۆزگو جمالي روشن اندىن...

قویوب بېکارلیغ فرزانه بۇلغیل،
ایلیک اور ایشگه و مردانه بۇلغیل.

سلطان عمری نینگ آخیریگچه اؤز وعده سیده توردی. سلطان حسین اونى یېتوک فیلسوف
شاعر و دولت اربابی صفتیده چېکسیز قدرلهدی. علیشېر نوایی اؤزیگه نصیب اېتگن بخت-
سعادت شکرانه سینی قوییده گی طرزده:

«اقبال مطیع و بخت یاور بۇلدى،
خورشید رهي و سپهر چاکر بۇلدى.
عالم اېلیدین کیمگه مقرر بۇلدى،
بو مرتبه کیم منگه میسر بۇلدى.

دېب مئتدارلیک بیلن افاده له گنی بی چیز اېمس، البته. نوایی اؤزی کوتمه گن درجه ده
یوکسک احترام، بی حساب مال-دنیا و منصب بیلن سییلندی. علیشېر نوایی هم آخرگی
نفسیگچه دؤستیگه اولکن محبت بیلن قره دی. عمومن، منبعلرده حسین میرزانینگ
علیشېرگه مناسبتی ایده آل دؤست لیک قابیغیده کؤرستیلگن. «روضة الصفا» مؤلفی بیر نېچه
اؤرینلرده اولرنینگ بیر-بیریگه محبت و صداقتی کوچلی اېکن لیگینی تأکیدله گن^{۲۰۳}.
ذین الدین واصفی نینگ «بدایع الوقایع» اثریده هم بیر واقعه کېلتیریلده دی کی، کؤریب
اؤتیلگن ملاحظه لرگه قوشیمچه روشده حقیقتده هم سلطان حسین و نوایی نینگ بیر-
بیرلریگه یوکسک احترامده بؤلگن لیکلریدن دلالت بېره دی:

«... اولوغ امیر تورکی «خمسه» سینی توگتیب، سلطان (حسین) نامیگه بغیشلب کېلتیرگنده
میرزا دېدی:

^{۲۰۳} روضة الصفا (۳)، ۵۸-۵۹.

انچه وقتدن بېرى سىز بیلن اؤرتهمیزده بیر گپ بار که، شونی بوگون حل اېتمه گیمیز درکار.

گپ شونده اېدی که، میرزا امیرنی اؤزیگه پیر سنه شنی خواهلردی.

امیر اېسه: «الله، الله! نیمه دېهه پسیز، بیز مریدمیز، سیز اېسه همه گه پیر!» - دېردی.

گپ چؤزیلگندن سؤنگ، میرزا سؤردی: «پیر نیمه-یو، مرید نیمه دېگنی؟» امیر دېدی: «مرید شو که، پیرنینگ مرادی نیمه بؤلسه، مریدنینگ هم مرادی شو بؤلیشی کبره ک!»

شونده میرزا (حسین) آق آتنی کېلتیریشلرینی بووردی... و دېدی: «دېمک، مېن پیر و سیز مرید بؤلدینگیزی، مېنینگ خواهش-مرادیم شو که، منه شو آتگه مینه سیز و مېن آتینینگ جلوینی توتیب، آلدینگیزده یوره من.» «امیرنینگ آتگه مینیشدن اؤزگه چاره سی قالمهدی...»^{۲۰۴}.

بو ایکیکی بویوک ذاتینینگ بیر-بیریگه صداقتی و وفادارلیگی اولرنی بیر عمر ترک اېتمه گن بؤلسه-ده، بعضده اولر اؤرتهمیزده توشونماوچیلیک حالتلری بؤلگنی گه هم منبعلرده اشاره لر موجود.

علیشیر - مېردار

... ۱۴۶۹ییل. سلطان حسین خراسان تختینی اېگلگگندن سؤنگ ایلگری اؤزیگه یاردملشگن، صادق آدملریگه سلطنت لوازم و منصبلرینی اولشه دی. زېرا امیر تېمور اؤز توزوکلریده یازهدی: «... مال-دنیاگه حرص قویگن آچ کؤز و طمع گیرلرگه مال-دنیا وعده قیلدیم، منصب-مرتبه گه و مملکتلرنی باشقیریشگه کؤز تیککن عملپرستلرنی قؤلیم

^{۲۰۴} بدایع الوقایع، ۵۸۶-۵۸۷.

آستیده گى مملکت و ولايتلردن بيریگه (حاکم لیک) قیلیشگه نامزاد قیلیب کورستدیم... قیلگن بیر خدمتینی اؤن برابر قیلیب تقدیرلېب، دللرینی خشنود قیلدیم.^{۲۰۵}

نوابی سمرقنددن چقیرتیریلهدی. علیشېر نوابی نینگ سرایده بۇلیشى حسین بايقرا اوچون ایشانچلی و صداقتلی انسان صفتیده نهایت ضرور بۇلگن کۆرینه دی. او «هلالیه» قصیده سینی یازیب، رمضان هییتی کونی سلطان حسین بايقرا سراییه گه کیریب باره دی و عمری نینگ آخیریگچه اؤز دؤستیگه، تېموریلر خاندانیگه صادق ملازم بۇلیب قالهدی. علیشېر مۇھدار صفتیده اؤز فعالیتینی باشلهدی. گرچه بو منصب عالی لوازمیر سیره سیگه کیرمسه ده، حجتلر نینگ تۇغری یوریتیلیشینی نظارت اېتووچی اساسی حلقه حسابلنگن.

حسین اېندی گینه تختگه اؤتیرگن کېزلرده اونینگ هراتدن تشقریده لیگیدن فایده لنگن یادگار میرزا تختنی تارتیب آله دی. سلطان حسین تختنی قیتیش رېجە سینی توزگنده، بیرینچی بۇلیب میر علیشېردن مصلحت سؤره گنی اولر نینگ اؤز ارا ایشانچی نی چاغلی کوچلی بۇلگیدن دلالت بېره دی. معین بیر مدتدن سۇنگ علیشېر مۇھدارلیکدن بۇشتیشینی سلطاننن التماس قیلهدی. البته، بو حقدە گى معلوماتلر جوده قیسقه و موھوم. خواندمیر «امیر نظام الدین علیشېر بیر نېچه وقت مۇھدارلیک وظیفه سیده تورگندن کېین بو منصبدن استعفاگه چیقدى و امیر شیخیم سهیلی نی اؤز اؤرنیگه تعینلشینی پادشاهنن التماس قیلدی. خاقان منصور بو التماسنی قبول قیلدی و ۸۷۶ ییل نینگ شعبان (۱۴۷۲ ییل نینگ جنوری) آیدده اعزازلنیشگه لایق بۇلگن امیر علیشېرنی یوقاری منصب، صاحب دېوان - دېوان عالی امیری منصبیگه تعینلشگه قرار قیلدی»^{۲۰۶} دېیش بیلن کفایه لنگن. کۆرینیب توریدى کی، استعفا سؤره شگه مجبور قیلگن سببلر حقیده دېیرلی هیچ نرسه ایتیلمه گن. نوابی نینگ اؤز اثرلریده هم، باشقه منبعلرده هم اوشبو سوالگه جواب تاپه آلمه یسیز. بیر

^{۲۰۵} تېمور توزوکلری، ۳۱.

^{۲۰۶} روضه الصفا (۳)، ۲۵.

قره‌شده نوایی‌نینگ مُهردارلیکدن بۆششی استعفا بۆلمه‌ی، بلکی منصب پیلله‌پایه‌لریدن یوقارلیش کبی تصور او یغاتهدی. زمانه‌وی نوایی‌شناسلیکده شونده‌ی قره‌ش اوستوار. برچه ادبیاتلرده نوایی‌نینگ مُهردارلیکدن بۆششی و امیرلیککه اۆتکزلیشی یوقاریده قید ایتیلگن سنه ۸۷۶ هجری ییل‌نینگ شعبان آیی (۱۴۷۲، جنوری) بیلن بېلگی‌لنگن. بیراق خواندمیر کبلیتیرگن صحبت دوامیگه اعتبار قره‌تسک، نوایی‌شناسلریمیز نظریدن چپتده قالگن بیر جهتنی کۆریشیمیز ممکن. خواندمیر یازده‌ی: «امیر نظام‌الدین علیشېر اۆلیگه بو منصبنی قبول قیلمه‌دی (یعنی صاحب‌دېوانلیکنی-ش.س) و دېدی کی، «مېن حاضرده نېلوفر آستانه‌نینگ ایچکیلری جیرغاسیده اۆلتیریمین، منصب اېگه‌سی اېمسمین، لېکن آسمان حشمتلی تختگه باشقه اولوغ امیرلردن کۆره یقینراقمین»^{۲۰۷}. و بو لوازمگه سید حسن اردشیرنی تکلیف اېته‌دی. دقت قیلسنگیز، اونگه امیرلیک تکلیف اېتیلگنده «منصب اېگه‌سی بۆلمه‌گن». بوندن معلوم بۆله‌دی کی، او امیرلیکنی قبول قیلېشدن انچه ایلگری مُهردارلیکدن بۆشه‌گن. اۆرتهدده بیر مدت سلطان‌نینگ یقین کیشیسی صفتیده سراپگه کیریب-چیقیب یورگن و انیق لوازمگه اېگه بۆلمه‌گن. زمانه‌وی نوایی‌شناسلیکده بو مسأله کۆریب چیقلمه‌گن. برچه تدقیقاتلرده مُهردارلیک و امیرلیک منصب یۆلیده‌گی ایزچیل کۆتریلیش دېب توشونیلگن. نوایی‌استعفاسی حقیقه‌گپیریلگنده، او امیرلیک بیلن باغلنگن و فقط بیر مرتّه، او هم بۆلسه، ۱۴۷۶ ییلده یوز بېرگن دېب حسابلنگن. حال‌بوکه، علیشېرنینگ اۆز تشبثی بیلن قیلینگن استعفا حقیقه‌گی مراجعتی سلطان‌نینگ اونگه صاحب‌دېوان لوازمینی تکلیف اېتگن پیتده ایتیلگن دېب بۆلمه‌یدی. اوشبو صحبتدن نوایی امیرلیک لوازمینی هم قووانچ بیلن قرشی آلمه‌گنی سېزیله‌دی.

شو طریقّه، بیزنینگ آلدیمیزده نوایی قچان مُهردارلیکدن بۆشه‌گنینی انیقلش وظیفه‌سی کۆنده‌لنگ بۆله‌دی. قۆلیمیزده فقط ایککیته فاکت بار. بیر، نوایی‌نینگ مُهردارلیککه

تعیینلنگن وقتی هجري ۸۷۳ ییلنینگ شوال آیی (۱۴۶۹ ییلنینگ اپرېل آیی) و ایککینچیسى، صاحب دېوان - امیر کبیر لوازمیگه تعیینلنیش وقتی (خواندمیر و رازی بوییچه هـ. ۸۷۶، شعبان (میلادی ۱۴۷۲، جنوری). شو یۆنه لیشده تحلیل ایشلرینی آیب باریب، اؤزیم اوچون کوتیلیمه گن حالنگه دوچ کېلدیم. «خمسة المتحیرین» ده شونده ی واقعە حکایه قیلینه دی: «الر (ع. جامی-ش.س) مکه سفردن قیتیپ شهرغه کېلگنده پادشاه روزگار هوادیسى اقتضاسیدین بلخ یوریشیگه باریب اېردیلر. چون همایون رأیات کیم، بلخ دین قیتیپ، تختغه عازم بؤلدیلر، استقبال رسمی ایله مرغاب ولایتیغه چه کېلیب اېدیلر. پادشاه بیلە ملاقاتدین سؤنجره بنده خانه غه تشریف کېلتوروب، کېچه انده بؤلدیلر. کېچه الر استراحت قیلور اوچون بیر ینگى تکلفلیق آق اوی بار اېردى، انى تیکتورولدى، تا اول حضرت انده آسایشغه مشغول بؤلدیلر... هم اوشبو تاریخده اېردى کیم، فقیر سپاهلیکیدین متنفر بؤلیب، مناصبنى ترک قیلیب، ملازمتنى اؤکسوتیب اېردیم. الر تنبیه و نصیحت اذنیدین سؤردیلر کیم:

- بو نوع امري مسموع بؤلدى، بو جهت نه اېردى اېرکین؟

فقیر دېدى کیم:

- انسان جنسى صحبت و اختلاطیدین ملول بؤلیب اېردیم، بو ایشگه اول باعث بؤلدى.

الر دېدیلر کیم:

- انسان کیمنى خیال قیلیب اېردینگ، بیزغه دغى کؤرگوز؟

قۇرقوب اېردیم کیم، منع قیلغیلر. بو جوابدین بیلدیم کیم، مبارک خاطرلریغه بو خیلی ناخوش کېلمه گن اېرمیش.

خاطریم جمع بۆلدى»^{۲۰۸}.

دېمك، صحبت مضمونىدىن معلوم بۆلەدى كى، پادشاه بلخ يوريشىدىن پايتختگە قىتەياتىگىدە و اونی حج سفرىدىن قىتگن جامي مرغاب درياسى اېتىگىدە كوتىب آلىش اوچون چىققن پىتدن سل آلدینراق نوایي لوازمىنى تاپشیرگن. نوایي «مناصبنى ترك قىلىب، سپاهىلىكدن متنفر بۆلىب، ملازمتنى اؤكسوتوب اېردىم» دېگندە اوزىل-كېسىل استعفاگە چىققن ليگىگە اشاره اېتگن. مذکور خاطره ده سنه كۆرستىلمەگن. نوایي نینگ قىسى منصبدن استعفا بېرەياتىگىنى انىقلش ممكنى؟ مسأله نى جامي نینگ حج سفرىدىن قىتگن سنه سى و حسين باقيرانىنگ بلخ يوريشىدىن قىتىش سنه سىنى انىقلش بېچەدى.

جامي نېچە مرتە حجگە بارگنى منبعلرە قىد اېتىلمەگن. اما مملكتدە اېنگ اولوغ آبرو و اعتبارگە سزاوار بۆلىب، خراسان نینگ پېشواسىگە ايلنگن دورىدەگى حج سفرى تارىخدە مۇھرىلنگن. فخرالدين على صفى نینگ «رشحات عين الحيات» اثرىدە انه شو تارىخى حجاز سفرى تفصيلاتلىرى بېرىلگن. صفى «حضرت مخدوم نىنگ مبارك حج سفرىگە يوزلىنىشى و اوشبو سفرده يوز بېرگن واقعه لر بيانى» ناملى مخصوص بۆلىمدە حضرت نىنگ سفرى بىلن باغلىق سنه لرنى قىد اېتگن. اونغە بناء، جامي هجري ۸۷۷ يىل نىنگ ربيع الاول آيى / ۱۴۷۳، اگوست-سپتەمبەردە حج سفرىگە چىقىپ، شعبان آيى نىنگ اۋن سىككىزىنچىسىدە / ۱۴۷۴، ۱۸ جنورىدە هراتگە قىتگن^{۲۰۹}. تارىخى منبعلرەگى، خصوصن، «روضة الصفا»، «خلاصة الاخبار»، «حبيب السير» معلوماتلىرىگە اساسلەندىگن بۆلسك، شو دورده، هجري ۸۷۶ / ۱۴۷۲-۱۴۷۳ يىلدىن هجري ۱۴۷۹/۸۸۴ يىلگچە سلطان حسين بلخ گە يوريش قىلمەگن. فقط ۱۴۷۹/۸۸۴ يىلدە ابوبكر نىنگ خراسانگە باستىرىپ كىرىشى طفىلى حسين باقرا بلخ گە يوريش قىلگن. بوندن معلوم بۆلەدى كە، يوقارىدەگى جامي - نوایي صحبتىدە

^{۲۰۸} كليات. خمسة المتحيرين، ۷۶۱ ب.

^{۲۰۹} رشحات (۴)، ۱۲۵ ب-۱۳۰ ب.

علی صفی بیان اہتنگن جامی نینگ تاریخی حج سفری نظرده توتیلیمه پیتی. جامی ایلگری هم حجگه بارگن بؤلشی ممکن. شونسی انیق که، سلطان حسین نینگ بلخ گه یوریشلری اساسن، ۱۴۶۹-۱۴۷۱ بیللرده عملگه آشیریلگن. بو دور تاج-تخت اوچون کورهش بیللری بؤلیم، بلخ اوچون آلیب باریلگن کورهش صحنه سیده یادگار میرزا و ابو سعید میرزانینگ اوغلی سلطان محمود بیلن باغلیق قیدلر بار. یادگار میرزا بایسنغر میرزانینگ اورتنجی اوغلی سلطان محمدنینگ اوغلی بؤلیم، خراسان تختی شاہرخ میرزا اولادی صفتیده اونگه تہگیشلی بؤلشی کبرہک دہب حسابلردی. منبعلرده یادگار میرزا سلطان محمود بیلن اتفاق توزیب حسین بایقراگه قرشی کورهش آلیب بارگنی حقیده معلوماتلر اوچرہیدی. خواندمیر یازیشیچہ، سلطان حسین یادگار میرزانی تعقیب قیلہ یاتیب ذوالحجہ آی نینگ اؤن بیریدہ ۱۱، ۱۴۷۰ (جون) باغی نظرگاهگه اؤتہدی و او یبردن کؤچیب سر تاغ ییلاویدہ تۆختہیدی. یادگار محمد مشہدگہ یۆنہلہدی. عین شو وقتدہ سلطان محمود میرزا آمودن کپچیب اؤتیب بلخ و شبرغان حدودیکہ کیریب کبلہدی و بلخنی قمل قیلہدی^{۲۱۰}. کۆرینہ پیتی کہ، یادگار میرزا و سلطان محمود دہیرلی بیر پیتدہ حسین بیلن تخت تلشیشگن. بایقرا اؤردوسیدہ جدی پراکنده لیک و سراسیمہ پیدا بۆلہدی. بعضی لشکر باشیلر حسین دن یوز اؤگیریشہدی و بو، خواندمیر کبلتیریشیچہ، ہجری ۸۷۴ ییل ذوالحجہ آی نینگ ۱۹- کونی (۱۴۷۰، ۱۹- جون) صادر بۆلگن. حسین نینگ بلخ گہ کبیینگی یوریشی یوقاریدہ گی واقعہ لردن بیر ییل اؤتر-اؤتمس بلخدہ حاکم بؤلیم تورگن امیر مشتاق نینگ مستقل لیک اعلان قیلیشی بیلن باغلیق. عصیان آوازہسی یبتگچ، حسین بایقرا درحال یۆلگہ توشہدی و بلخنی اوچ-تورت آی قمل قیلیب تورہدی. قلعه نینگ مستحکم مدافعہ اہتیلیشی، شو بیلن بیرگہ، بایقرا عسکرلری آرسیدہ آذیق-طعام نینگ ییتیشمہی قالیشی عاقبتیدہ سلطان حسین بلخنی قوییب مرغابگہ قیتیشگہ و او یپردہ تۆختب، لشکر و آذیق-طعام جمع لشگہ مجبور بۆلہدی. عین شو

^{۲۱۰} روضۃ الصفا (۴)، ۳۷، ب، ۳۳، الف.

پیتده حسین نینگ تنگ احوالده اپکن لیگیدن فایده لنماقچی بؤلگن اکه-اوکه سلطان احمد و سلطان محمود آمودن کبچیب، بلخنی ینه قمل قیله دیلر. بیراق امیر مشتاق اولرگه هم قرشیلک کورسته دی. شونده اولر قوشینی حسین باقرا تامانگه بوره دیلر. بو آرده ابوسعید میرزانینگ ینه بیر اؤغلی ابوبکر سلطان محمود ملکی بؤلگن حصارگه باستیریپ کیره دی. بو حال اکه-اوکه لر نینگ تیزده آرقه گه قیتیشلریگه سبب بوله دی»^{۲۱۱}. خواندمیر بو واقعه نی هجری ۸۷۵ ییل یازیده (۱۴۷۱ ییل) روی بهرگن لیگی حقیده انیق یازیب قالدیرگن.

دېمک، آخرگی واقعه لر ۱۴۷۱ ییل نینگ یاز-کوز آیلریده یوز بهرگن لیگی انیق بوله دی. شونده ی بؤلگچ، جامی نینگ حج سفردن کبلیب سلطان و نوایی بیلن اوچره شووی، نوایی نینگ مهربدارلیکن بوششی و شیخیم سهیلی نینگ نوایی التماسیگه کوره مهربدار ایتیب تعینلنیشی باقرا نینگ بلخدن هراتگه قیته یاتیب مرغاب بوییده تۇخته گنیده، یعنی ۱۴۷۱ ییل نینگ کوزیده روی بهرگن لیگیگه شبهه توغدیرمه ییدی. شوندن خلاصه قیلیش ممکن کی، سلطان حسین حکمرانلیگی نینگ ایلک ییللریده آلیب باریلگن حربی یوریشلرده علیشبر نوایی اشتراک ایتگن. او یادگار میرزا بیلن باغلیق برچه جنگلرده سلطان حسین نینگ یانیده بؤلگن. بو اېسه، بلخ بیلن باغلیق باقرا یوریشلریده هم اونگه همراهلیک قیلگنینی انگلته دی. باز اوستیگه، علیشبر اوز طبیعتیگه خلاف روشده قیلیچ کؤتریشگه هم مجبور بؤلگن. بو خدمت طبیعتن کؤنگیلچن، فقر و فناگه مایل، ایجادکار انسانگه آغیرلیک قیلگن بولیشی احتمالدن خالی اېمس. بلکه شو سبب او سلطنت ایشلریدن بوشب، خلوتده نفس راستله گیسى، ایجاد بیلن منتظم شغللنیش، طاعت-عبادت بیلن مشغول بولیشگه اینتیلگندیر. کؤریب اوتیلگن نوایی - جامی صحبتی هم بونی تصدیقله ییدی.

^{۲۱۱} اوشه قولیازمه، ۴۰ الف-۴۰ ب.

«مطلع سعدین» ده اشاره اېتلیکنی دېک، امیر علیشېر سلطان نینگ اۆزینگه بۆلگن ایشانچینی آقله گنلیگی اوچون عین شو دورده «مقرب حضرت سلطانی» (سلطان نینگ یقین کیشیسی) عنوانیگه سزاوار بۆلگن.

خلاصه صفتیده ایتیش ممکن که، نوایی مُهردارلیککه هجری ۸۷۳ ییل شوال آییده (۱۴۶۹، اپرېل) تعیینلگن بۆلسه اونینگ استعفا سی ۸۷۶ ییل نینگ شعبان آییدن (۱۴۷۲، جنوری، یعنی امیرلیککه تعیینلنیشیدن) ایککی-اوچ آی آلدینراق، ۱۴۷۱ ییل نینگ کوزیده روی بېرگن.

امیرلیککه تعیین لیش

شونده ی قیلیب، نوایی نینگ امیرلیک منصبیگه تعیین لیشی مُهردارلیکدن توغریدن-توغری کۆتریلیش بۆلمه ی، بلکی استعفادن سۆنگ معلوم وقت اۆتگچ سلطان خواهش-اراده سی بیلن عملگه آشیریلگن لیگینی کۆریب اۆتدیک. اما شو اۆرینده ینه بیر مسأله انیقلمه ی قالماقده. یوقاریده کۆریب اۆتیلگن نوایی نینگ امیرلیککه تعیین لیشی حقیده گی خواندمیر معلوماتینی اۆرگنیشده دوام اېته میز. سلطان نوایی نی صاحب دېوان - امیر منصبیگه اۆتکریش نیتی بارلیگینی معلوم قیلهدی. خواندمیر یازهدی: «امیر علیشېر اۆلیگه بو منصبنی قبول قیلهدی و دېدی که، «مېن اېندی اولوغ آستانه ایچکیلی قاتاریده من، اولوغ منصب اېگه سیمن» (مقرب حضرت سلطانی) عنوانی نظرده توتیلماقده - ش.س.)، آسمان قدر تخت امیرلری نینگ برچه سیدن یوقاریراق اۆرینده اۆتیریمین. باردی-یو، امیرلیک منصبیگه اۆتیرسم، برلاس و ارلات امیرلریدن بعضیلری تۆرگه بنان مېندن یوقاری اۆتیریشلری کېرکه بۆله دی. بو منصب مرتبه منی پسه یتیره دی. امیدیم شو که، مېنی مُهر باسیشدن قونقرسه لر (یعنی منصب نظرده توتیلماقده - ش.س.)، شو بیلن خدمتینگیزده و ملازمتده خاطر جمع

بۆلۈدیم. «علیشېر بو لوازمگه سید حسن اردشیرنی توصیه قیلهدی. اونینگ سؤلغین کیفیتینی کۆرگن سلطان علیشېر امیرلیک منصبیدن کۆنگلی تۆلمه‌دی دېگن خیالگه کبله‌دی و عالی لوازم - امیر کبیر لوازمیگه تعیینله‌یدی و «برلاس امیرلریدن امیر مظفر برلاسدن باشقه بیران کیمسه امیر علیشېردن اول مۇهر باسمه‌سین!» دېب بویروق بېره‌دی»^{۲۱۲}. اوشبو معلوماتدن حسین باقرانینگ علیشېر نواییگه چوقور احترامی، شو دوره اونینگ راییگه قره‌ب ایش توتیشگه مایللیگی یوقاری اېکن لیگینی سېزیش ممکن. شوندن نوایینینگ سرایده‌گی موقعینی هم انیق تصور قیلیش ممکن. خلص علیشېر نوایی، تاریخچی تآکیدله‌گنیدېک، «خاقان رایینی قیترمه‌ی، امیرلیک منصبینی قبول قیلدی، طلادۆز چاپان، نورۆزی کلاه کییش بیلن فخر تاپدی». معلوماتلرینینگ یوقاریده کۆریب چیقیلگن قسمیده بو ایککی بویوک شخصنینگ یقین دۆستلیگی فونیده علیشېرینینگ عزت طلبلیگی بۆرتیب کۆرینگندېک بۆله‌دی. دفعتن، بونی یشیرین کبرگه هم بوریش ممکندير. اما اونده‌ی اېمس. نوایینینگ سلطان تکلیفیدن ناراضی بۆلیشی اونینگ سرای خدمتیدن امکان قدر اوزاقلشیش کیفیتی بیلن باغلیق. یقینده‌گینه سرای خدمتلیردن قوتولگن شاعر ینه حکومت ایشلریگه قیتیشنی خواهلمه‌گن. تکلیفنی اېشیتگچ، سلطانگه اوز مدعاسینی انیق توشونتیریب بېریشگه باتینه آلمه‌گن. بو دور باقرا سلطنتینینگ ایلک پیلله‌لری اېکن لیگینی اونوتمه‌یلک. سلطان حلی بو دوره نوایینینگ درویشانه دنیاقره‌شیننی تۆلیق توشونوب یېتمه‌گن و اونگه هم باشقه‌لر کبی شاهنینگ عنایتیدن امیدوارلیک اساسی مقصدی بۆلگن کیمسه صفتیده قره‌گن دېسک خطا بۆلمسه کبره‌ک. فکریمیزچه، علیشېرینینگ یوقاریده‌گی بیزگه تکبرانه بۆلیب تویولگن حرکتی اصلیده سلطاننینگ نفسانیتيگه تېگیشی و اونى تینچ قۇییشی اوچون بیر بهانه اېدی. او دۇستینی اۇزیدن ساویتیشی و امیدینی اوزیشی کبره‌ک بۆلگن. افسوس کی، ایش نوایی اؤبله‌گنچه

^{۲۱۲} روضة الصفا (۳)، ۲۶؛ مکارم، ۹۴.

چيغمه‌دی. سلطان جدی قبول قیلدی و اونینگ موقعینی کۆتریشنی اؤزى نینگ بورچی دېب بیلدی. کوتيلمه‌گن وضعیتگه توشگن علیشېرنینگ امیرلیکنی قبول قیلشدن باشقه علاجی قالمه‌گن اېدی. عکس حالده، سلطان نینگ مروّتیگه ناشکرچیلیک صفتیده قبول قیلینیشی انیق اېدی. ایکنکی اؤت آره‌سیده قالگن نوایی ناؤزین بهانه‌سی اوچون هم خجالت چېکه‌دی. چونکه سلطان بونی تکبرلیککه یؤییشی ممکن اېدی. خواندمیر دوام اېته‌دی: «لېکن مېر اوریش اوچون اول جناب‌نینگ قۆلیگه نشان بهرگنلریده نفسی سینیق بۆلگنیدن و به‌غایت اولوغ تواضع‌لیگیدن نشان‌نینگ شونده‌ی جایگه مېر باسدى کیم، اوندن توبنراققه مېر باسیشگه جای قالمه‌دی»^{۲۱۳}. خواندمیر معلوماتیده تصویر نه‌ایته‌ده روشن بۆلیب، نوایی نینگ ایچکی دنیا‌سیگه خاص فضیلتلر حقّانی آچیب بهرلیگن: حجتلرگه مېر باسیش فرصتی یېتگنده، اولرنی امیر سید حسن اردشیرگه یوباره‌دی. طبیعی کی، اونینگ علیشېردن آلدین مېر باسیشگه حقّی یۆقلیگی سببلی حجتلر ینه نوایی‌گه قیتریله‌دی. شونده او قاغازنینگ اېنگ آستیگه مېر باسه‌دی کی، اوندن پستنده (قاعده بۆیچّه) مېر باسیشگه جای قالمه‌یدی و باشقه‌لر اوندن یوقاریده مېر باسیشگه مجبور بۆله‌دیلر. بو بیلن او اؤلا، استادى سید حسن‌گه احترامینی نمایش اېته‌دی و ایکنکینچیدن، بۆله‌جک فسق و فسادلرنینگ آلدینی آلیب، اؤزى نینگ منصب‌پرستلیکدن بیراق اېکن-لیگینی اثباتله‌یدی. «روضه‌الصفاه»ده اوشبو حادثه پادشاه‌نینگ آلقیشیگه سزاوار بۆلگنی همده وزیرلر آره‌سیده رسم بۆلیب قالگنی حقیده علیحده تأکیدلنه‌دی.

علیشېر نوایی سلطان حسین سراپیده قنده‌ی وظیفه‌لرگه مسوول بۆلگنی تاریخی منبعلرده واقعه-حادثه‌لر بیانی جریانیده کۆرستیب اؤتیلگن. امیر کبیر لوازمیده علیشېر قنده‌ی وظیفه‌لرنی بجرگنی حقیده اؤزى نیمه دېیدی؟ نوایی «وقفیه»ده اولرنینگ بعضیلرینی

^{۲۱۳} اؤشه یېرده.

کۆرستیب اۆتگن. اگر اولرنی بیر ترتیب و تیزیمگه کبلیتیرسک، او مسوول بؤلگن ساحه و ترماقلر حقیده تصور آلیش ممکن. جمله دن:

۱. تورلی خلق ییغینلری و عموم خلق تدبیرلری.

۲. تشقی ایشلر. اولوغ مهمانلرنی رسمی قبول قیلش و کوزه تیش.

۳. فوق العاده حالتلر، قوزغالانلر، چېگره معمالری.

۴. پاره خورلیککه قرشی کوره ش.

۵. تالانچیلیک و باسقین چیلیککه قرشی کوره ش.

۶. محکمه عدلیه.

۷. ولایتلردن توشگن عریضه و شکایتلرنی تېکشیریش.

۸. امنیستیه. (کېچیریش)

۹. دینی علاقهلر^{۲۱۴}.

منبعلرده علیشبر نوایی نینگ امیر کبیر لوازمیده قنچه وقت ایشله گنی، قچان و نیمه اوچون استعفا بېرگن لیگی حقیده انیق معلومات حاضرچه یوق. فقط منبعلرده گی اشاره لر و باشقه مناسبت بیلن کبلیتیریلگن تاریخی فاکتورلرنی قیاسلر اؤرگنیش آرقه لی آیریم خلاصه لرنی ییش ممکن. برهان الدین عطاء الله قلمیگه منسوب قوییده گی تاریخ نوایی نینگ استرآبادگه حاکم اېتیپ تعیین لیشی مناسبتی بیلن یازیلگن:

^{۲۱۴} کلیات. وقفیه، ۷۴۷ الف.

آن امیر نظام‌الدین علیشېر،

اوصاف برون ز حد تقریر.

چون کرد قبول باز امارت،

تاریخی شد «امارت میر»^{۲۱۵}.

اوپنچې مصرعه اشاره اېتیلگن «ینه امیرلیکنی قبول قیلدی» عباره‌سیدن اجد حسابی بیلن ۱۴۸۷ ییل چقه‌دی. بیز اوندن علیشېرنینگ قچاندیر امیرلیکدن استعفا بېرگن لیگینی انگله‌یمیز. دېمک، معلوم مدت اوتگچ ۱۴۸۷ ییلده استرآبادگه یوباریلیشی مناسبتی بیلن نوایي ینه دولت ایشیگه قیتگن. آلدیمیزده بو مسأله‌گه هم انیقلیک کیریتیش ضرورتی تورییدی.

استعفا

زمانه‌وي نوایي‌شناسلیکده شاعر امیرلیکدن ۱۴۷۶ ییلده استعفاگه چیققن دېگن فکر قطعی صورتده قبول قیلینگن. بو فکر حاضرگی موجود برچه تدقیقاتلرده آچیق-آبدین قید اېتیب کېلنماقده. اوشبو سنه دستلب روس شرقشناسی و.و.بارتولد تامانیدن قید اېتیلگن. او اۆزی نینگ «میر علیشېر و سیاسي حیات» اثریده «جامي سۆزلریگه کۆره، نوایي نقشبنديه‌نی چوقور اؤرگنچ، هجري ۸۸۱ (۱۴۷۶-۱۴۷۷) اؤز خواهشی بیلن آبرو و اعتباردن وازکېچیب (امیرلیک نظرده توتیلماقده-ش.س.)، فقر یۆلیگه کیردی»^{۲۱۶} دېب تأکیدله‌یدی. بونده و.و. بارتولد عبدالرحمان جامي نینگ «نفحات‌الانس» اثری دیباچه‌سیده گی قیدیگه اساسلنده‌دی.

^{۲۱۵} روضة‌الصفاء (۳)، ۳۶.

^{۲۱۶} بارتولد، ۲۳۵.

اۋزبېك تېلېدەگى ادېياتلار دە جامىي نېنگ سۆزلىرى قۇيىدەگى كۆرىنىش دە اۋچرەيدى:

«هجرى ۸۸۱ يىلدە درويشلر دۇستى و اولرنېنگ مخلصى، همه مشغولاتدن توق، فقيرلىك يۇلېگە باتير امير نظام الدين عليشېر (بو كىشى اۋز خواهشى و اختيارى بيلن درجه و اعتبارنېنگ اعلى مرتبه سیدن بېت قيتريب، تسليم و رضا قدمى بيلن فقيرلىك و فاني لېك يۇلىنى قبول قىلگن)، بو فقيردن كۈنگىلدن اۋتگن و خاطرده قرار تاپگن شكلده گيدهى التماس قىلدى»^{۲۱۷}. شو طريقه فنده عليشېر ۱۴۷۶ يىل اميرلىكدن بۇشەدى دېگن خلاصه قطعي لشدى. شو اۋرىندە نوايي نېنگ «وقفية» اثرىدەگى مهم بير جهنگه اعتبار قره تسك. معلوم كه، بو اثر هجرى ۸۸۶ (۱۴۸۱-۱۴۸۲) يىلى يازىلگن. اونېنگ دېپاچه سېدە مؤلف سلطاندىن ايكي التماسىنى بجرىشىنى سۆرەيدى: ... «اول حضرت نېنگ (سلطان حسين باقرا نېنگ-ش.س.) مؤبد دولتيدين و رفيع همتيدين كۈنگلومغه كېچمه گن كاملرغه كامگار بۇلۇمېن و توشومغه كېرمه گن مقاصدغه اقتدار تاپىمېن. ايگى آرزو رسته سىدين اۋزگه كېم، گرھى كۈنگلوم پرده سىدين يېچيلمەدى و ايگى مراد غنچه سىدين اۋزگه كېم، توگونى جانېم گلشنيدىن آچيلمەدى. اما اميدىم اولدور كېم، بو ايگى اميدىم مېوھ سىدين دغى برومند و مرادىم بودور كېم، بو ايگى مرادىم گوهرىدين دغى سربلند بۇلغەيمېن و بو آرزومندليغ خار-خارى نېنگ تيكنى كۈنگلومده سينمغه و بو مراد گوهرى نېنگ ياغىنين قطره دېك توفراققه اېلتمغه يمېن... بو مذكور بۇلغان ايگى آرزودىن بيرى مبارك سفردور كېم، اسلامىم شخس بېش حسدن بيرى نېنگ اۋكسوكليگى جهتيدين ناقص بۇلمغه و مسلمانليغىم پنجهسى بير برماق يۇقلوغىدين ملول قالمغه... و ايگىنچى مرادىم اول كېم، اول حضرت نېنگ (حسين باقرا نېنگ-ش.س.) غايتسىز عنايتلىرى و نهايتسىز شفقتلىرى مقابله سېدە يوقارى مذكور و صدرده مستور بۇلغان خدمتلىرىن (آلدينراق سنب اۋتيلگن نوايي نېنگ سرايدەگى وظيفه لريگه شمه قىلېنماقده-ش.س.) بو فقير شكسته و بو حقير دلخسته غه مناسبراق

^{۲۱۷} عبدالرحمان جامي و عليشېر نوايي، تۇپلم، ۱۳۶.

خدمت اول اېردی کیم، زېده اوقاتیم و خلاصه حیاتیمنی اول حضرت نینگ مدح ذاتی و تعریف صفاتیده صرف قیلم اېردی و اول بابده غرا قصیده لر و رنگین غزلر و مطبوع مثنویلر و مصنوع انشالر، بلکه هر نوع نظم و نثر دین کتابلر تصنیف قیلم اېردی و مجلدلر ترتیب بېرسم اېردی، تا اول حضرت نینگ فرخنده آتی بو وسیله بیله کوپ ییللر روزگار صحیفه سیده مذکور و همایون ذاتی بو واسطه بیله کوپ قرنلر روزگار اهلی تیلیده مذکور بولسه اېردی»^{۲۱۸}.

کۆرینیپ تورییدی که، ایککی التماسدن بیرى اونى حجگه یوباریش و ایککینچیسى دولت ایشلریدن آزاد اېتیش حقیده. علیشېر نوایى اوزى نینگ دولت ایشلریدن آزاد اېتیش التماسینى اساسى وقتى و حیاتی نینگ قالگن قسمینى سلطان نامینى تاریخده قالدیریش اوچون اثرلر یازیش بیلن ایضاحلهدی. نوایى دولت خدمتى بو ایشلرنى عملگه آشیریشگه جدی توسقین لیک قیلشینی انیق افاده له گن: «بو نوع غمناکلیک بیله (یعنی دولت یوموشلری بیلن) نې نشاطیمیز الفاظغه ربط بېرغەى و بو پریشانلیق بیله نې معنی گوهرى جمع قیلغەى؟» شاعر «خمسە» یازیلیشیکه انیق اشاره اېته دی: «اما امیدیم بار کیم، اول حضرت دولتیدین آنچه فراغت دست بېرغەى کیم، کپچگن حیاتییم بقیه سین و اوتگن اوقاتیم تتمه سین بیر ایشگه صرف قیلغەیمېن که، جهان انتھاسیغه قدر اول حضرت نینگ ذکر خیری باده سیدین اولوس خوشحال و ینه جهان ابتداسیغه انینگ اوصاف حمیده سی آب حیاتییدین خلایق کامی مالامال بولغەى»^{۲۱۹}.

دېمک، «وقفیه» نینگ ۸۸۶ ییلى یازیلگنى (۱۴۸۱-۱۴۸۲) حسابگه آلینسه، ۱۴۸۱ ییلده حلی نوایى امیرلیک لوازمیده ایشلېر تورگن بولیب چیقهدی. اونده یوقاریده عالمرلنینگ فاکتورگه سویه نیب کېلتیرگن خلاصه لری قنچه لیک اساسلی؟

^{۲۱۸} کلیات، وقفیه، ۷۴۶ ب.

^{۲۱۹} اوشه اثر، ۷۴۸ ب.

عبدالرحمان جامي «نفحات الانس» کتابی دیباچه‌سیده اثر یره‌تیلیشیگه سبب بؤلگن عامللر اوستیده تۆخته‌لر اپکن، یازهدی: «در تاریخ سنه احد و ثمانین و ثمان مایه، موهب درویشان و متقید ایشان، آن همه از شغل سیر و بر فقر دلیر - نظام‌الدین علیشیر، که به طوع و اختیار از عالی مراتب جاه و اعتبار اعراض نموده و به قدم تسلیم و رضا بر سلوک جاده فقر و فنا اقبال فرموده، از این فقیر مثل آن صورتی، که بر دل گذشته بود و در خاطر متمکن گشته، استدعا کرد»^{۲۲۰}. بیز اوشبو پرچهنی شونده‌ی ترجمه قیلدیک: «درویشلر دؤستی و اولرنینگ مخلصی، همه (دنیاوی) مشغولاتلردن تویگن، فقر یؤلگیه باتیرلرچه آتلنگن، اوز میل و اختیاری بیلن قدر و اعتبارنینگ عالی مرتبه‌لریدن وازکچگن و تسلیم و رضا قدمی بیلن فقر و فنا یؤلگیه یوزلنگن امیر نظام‌الدین علیشیر ۸۸۱ بیله بو فقیردن کونگیلدن اوتگن و خاطرده قرار تاپگن شکله‌گیده‌ی التماس قیلدی». اصلیده بیز یوقاریده کبلیترگن و.بارتولد و اؤزبک نوایی‌شناسلیگیده قبول قیلینگن ترجمه هم، یوزه‌کی قره‌گنده، توغری. اما ایکیکینچی ترجمه‌ده فارس ادبیاتیگه خاص یوکسک اسلوب، بدیعی صنعتلرگه اعتبار قره‌تیلگن. جامي جمله‌سیگه سینچیک‌لب قره‌لسه، اونده ادیب سجع اصولینی قوللش نیتیده انشا صنعتیده معمول بؤلگن اصول - صفتداشلر بیلن افاده‌لنگن انیقلاوچیلرنی اویوشتیرب کبلیتریشدن فایده‌لنگن‌لیگی یققال کؤزگه تشلنه‌دی. قره‌نگ: «موهب درویشان - معتقد ایشان» (درویشلرگه سببوملی بؤلگن - اولر اعتقاد قویگن)، «از شغل سیر - بر فقر دلیر» (دنیانینگ ایشیدن تویگن - فقیر بؤلیشدن قورقمه‌گن) و شونگه مانند «اعراض نموده - اقبال فرموده» (یوز اؤگیرگن - یوز قره‌تگن). قدر و اعتبارنینگ عالی مرتبه‌لریدن وازکچماق و فقر و فنا تامان یوزلنماق دبیللیشی سلطنتده‌گی منصبدن رسمن استعفا بهردی دېگن معنایی انگلتمه‌یدی. شونگه بنان، جامي بو جمله‌ده «رسمی روشده فقر و فنا سلوکینی قبول قیلدی» دېگن قطعی گپنی ایتمه‌یاتگنی هم روشن بؤله‌دی. جامي بو

^{۲۲۰} نفحات‌الانس، ۲ الف.

اُورینده (هجري ۱۴۷۶/۸۸۱ میلادي بیلگه کېلیب) نوایینینگ «فقر و فنا» سلوکیگه مایلیلیگی جوده بلند بولگن لیگینی نظرده توتگن. اوندن تشقري، جامی نینگ هجري ۸۸۱ (۱۴۷۶) ییل سنه سینی کېلتیریشدن مقصدی مذکور کتابنی یره تیش غایه سی تکلیف ایتیلگن پیتنی قید ایتیش ابدی. اونینگ نوایي استعفاسی گه علاقه سی یوق. اوشبو موضوعگه دایر باشقه عالمرنینگ کېلتیرگن اساسلرینی کوریب چیقسک. ۲۰-۵۰- ییللر اُزبېک نوایي شناسلری ایشلریده، جمله دن، عالم شرف الدینوف نینگ «علیشهر نوایي» تدقیقاتیده ماهیتن بارتولدینینگ قره شی تصدیقلنگن. بیراق او اساسنی باشقه منبعدن آله دی: «علیشهر نوایي بو دورده بویوک شاعر عبدالرحمان جامی گه بغیشلب، «تحفیه الافکار» (۱۴۷۶) ناملی فارسچه بیر قصیده یازده دی. اونده شاعرنینگ پادشاه و اونینگ سراییگه قرشی نفرتی جوده آچیق افاده لنگن. بو قصیده گه قایل قالگن عبدالرحمان جامی اونگه جوده یوقاری بها بېرگن ابدی. بو قصیدنی «تازیانه»، یعنی «قمچی» دېب اته گن ابدی. علیشهرگه یازگن مکتوبیده قصیدنینگ مضمونی توغریسیده شو سؤزلر بار:

- قصیدنینگ مضمونیدن شو معلوم بوله دی که، سیز ظاهری کورینیشلردن، پادشاه سراپیدن قاچماقچیسیز؟ سیزنینگ بو ارادنگیز شکر قیلیشگه لایق دیر...»^{۲۲۱}.

مشاهده قیلینگنی دېک، آ. شرف الدینوف «تحفه الافکار» باره سیده گی جامی فکری و قصیده یره تیلگن ییل اساسیده امیر علیشهرنینگ استعفاسی ۱۴۷۶ ییل اېکنی بویچه قطعی خلاصه یسه گن.

آ. شرف الدینوف «تحفه الافکار» بیلن باغلیق خاطره-لوحه ده عبدالرحمان جامی فکرلرینی ناتوغری ایضاحله گن. بیرینچیدن، اصل متن قوییده گیچه «... از فھوای آن چنان معلوم شد، که خدمت ایشان را ارادت اقبال بر قبله مقصود و اعراض از نمودهای بی بود متأكد

^{۲۲۱} شرف الدینوف ۱۹۷۱، ۶۶.

شده...»^{۲۲۲}، یعنی «مضمونیدن معلوم بۇلدى كى، اول كىشىدە (نوابى-ده-ش.س.) مقصود قبله-سیگه يوز بوریشگه (یعنی فقر طریقتیگه) و اساسگه اېگه بۆلمه-گن (یعنی فانی دنیا لذتلى-ش.س.) كۆرینیشلردن يوز اوگیریشگه قطعیت حاصل بۆلمیش» دېب ایتیلگن. ايككىنچیدن، جامي تامانیدن نوابى-نینگ اۆزینی نظردە توتیب «خدمت ایشان را»، یعنی «اول كىشىدە» دېب ایتیلگن عبارە سۆزمە-سۆز اوگیریلیب «او كىشى-نینگ خدمتلىرىنى»، یعنی پادشاه خدمتى دېب توشونیلگن. بیز بیلەمیز كە، مسلمان ادبیاتیدە اولوغ انسانلرنینگ نامینی تیگە آلیش حرمتسیزلیك سنەلیب، اوچینچی شخص قوشیمچه-سیدن فایده-لنیلگن. اوچینچیدن، «تازه» سۆزی ینگى معناسینی انگلته-دی. تۆرتینچیدن، آ. شرف الدینوف مکتوب-نینگ کبیینگی قسمیدەگی فکرنی حسابگه آلمە-گن. اوندە جامي شوندهی دوام اېته-دی: «اما اگر چنانچه در تغییر امور صوری و ترک اشتغال غیر ضروری، چون ملایم مزاج عزیزان نیست، مبالغه نرود و دُر نمی-نماید، هیچ جا نیست، که مقصود ظاهر نیست و جمال ظهورش را کمال ظهور ساتر نی». (ترجمه-سی: «اما ظاهري ایشلرنی اۆزگرتیریشگه و حاجتدن تشقری مشغولاتلرنی ترک قیلیشگه کۆپ هم حرکت قیلینمسه کی، بو عزیزلر مزاجیگه موافق اېمس. و اوزاق اېمس و هیچ جای یوق کی، مقصد يوز کۆرستمه-سین، شونینگدېک، کۆرینگووچی جمالنی (یعنی الله جمالینی-ش.س.) کۆرینووچی کمال (یعنی انسان کمالاتی، بو یېرده نوابی کمالاتیگه شمه قیلینماقده-ش.س.) بېکیتووچی اېمس»). بو یېرده جامي دولت ایشلری انسان روجي کمالاتی مسأله-لریگه غاو بۆله آلمە-سلیگینی تأکیدله-ماقچی بولگن و نوابی-نی همیشه آرزوسی بولگن - دولت ایشلریدن استعفا بېریش نیتیدن قیترگن.

ص. عینی «علیشبر نوابی» ناملی تدقیقاتیدە آ. شرف الدینوف کبلیترگن «تحفة الافکار» ده-گی معلوماتگه «خمسة المتحیرین» ده-گی بیر خاطره لوحه-سینی (بیز «مُهدارلیک» بۆلیمیدە

^{۲۲۲} کلیات. خمسة المتحیرین، ۷۶۴ ب.

كېلتېرىب اۆتگن نوایي - جامي صحبتیني) اولب، قوییده گی ینگ، یخلیت «اېپیزود» نى یره ته دی: «بو واقعه دن کۆپ اۆتمه ی (آ. شرف الدینوف تلقینیده گی قصیده واقعه سیدن سوئگ-ش. س.) علیشېر جامي نینگ رخصتینی آلمسدن، حکومت ایشیدن استعفا بېره دی. اونینگ بو ایشگه، یعنی عملدارلیکدن استعفا بېریشیگه جامي قنده ی قره گیننی او «خمسة المتحرین» ده قید قیله دی.^{۲۲۳}

عینی خلاصه سی حقیقه گپیره دیگن بۆلک، او ایکی خاخره-لوحه نی بیر-بیریگه اولشده اعتبارسیزلیک عاقبتیده اولر نینگ باشقه-باشقه دورلرگه تعلقی اېکن لیگینی حسابگه آلمه گن یاکه توزوم منفعتلریگه ماس کېلیشیننی اویلب، اته یین شونده ی یؤل توتگن. چونکه «تحفة الافکار» قصیده سی بیلن باغلیق جامي مکتوبی هجری ۸۸۰ (۱۴۷۵-۱۴۷۶) ییلده یازیلگن بۆلیب، نوایي پادشاه بیلن مروگه قیشلاوگه بارگنده جامي بیلن اؤرتله ریده صادر بۆلگن یازیشمه لرگه تعلقی دیر. ایکی کینچی لوحه اېسه جامي نینگ مکه سفیردن و حسین باقرانینگ بلخ یوریشیدن قیتگن محلیده یوز بېرگن. بیز تدقیقاتیمیزنینگ آلدینگی صحیفه لریده اوشبو خاخره ۱۴۷۱ ییلگه تعلقیگی حقیقه گپیریپ اؤتگندیک. علی صفی نینگ «رشحات» ده کېلتیرگن جامي حجی تفصیلاتلری ۱۴۷۴ ییلگه علاقه دار^{۲۲۴}. بو حالده هم ص. عینی فکری تاریخی واقعلیککه تۆغری کېلمه یدی.

روس شرقشناسی یې. ای. بېرتېلس هم اؤزی نینگ «نوابی» مونوگرافیده موضوع تقاضاسی طفیلی اوشبو مسأله نی چیتلب اؤتالمه گن^{۲۲۵}. بیراق فقط او نوایي نینگ ۱۴۷۶ ییلده استعفاگه چیققنی حقیقه آچیق فکر بیلدیرمه گن یگانه عالم دیر.

^{۲۲۳} عینی، کلیات، ۳۰۶.

^{۲۲۴} رشحات، ۱۳۰ ب.

^{۲۲۵} قرهنگ: بېرتېلس، ۱۱۸.

شونده‌ی قلیب، نوایی‌نینگ ۱۴۷۶ ییلگچه استعفاگه چیقمه‌گنی و فقط ۱۴۸۱ ییلگه کلبلیب «وقفیه» اثرینی سلطانگه تحفه ایتیش اثناسیده اؤز التماسینی یازمه تقدیم ایتگنی حقیده خلاصه قلیش ممکن.

یوقاریده‌گی خلاصه‌میزگه تصدیق صفتیده ینه بیر ملاحظه اوستیده توختلماقچیمن. «وقفیه» ده‌گی التماسلر قان‌دیریلگنمی؟ منطق نقطه نظریدن حسین بایقرا شاهلیک رسمی بویچه هر ایککله التماسنی هم قان‌دیریشی لازم ایدی. تاریخی اثرلردن بیزگه معلوم کی، سلطان حسین امیر علیشپرنینگ حجگه باریشگه رخصت بېرمه‌گن. اونده اونی دولت ایشلریدن آزاد ایتگنمی؟ شاعرنینگ اؤزی بو حقدده کبینه‌چهلک بۆلسه‌ده، آچیق گېرمه‌گن. بیراق نوایی ایجادیاتنی ترقیاتینی کؤزدن کبجیریش شو مسأله‌نینگ بیچیمیگه آلیب کبله‌دیگن بعضی تخمینلرنی توغدی‌ده‌دی. بیز بیلیمیز که، «وقفیه» دن کبین ۱۴۸۱ ییلدن ۱۴۸۵ ییلگچه بۆلگن آره‌لیقده نوایی اؤزی‌نینگ شاه اثری «خمس» نی یرتدی و کۆپلر غزللر یازدی.

قیسقه دور ایچیده تینیمسیر محنت و تولید اؤزنی بغیشلش آرقه‌لی دنیاگه کبلیشی ممکن بۆلگن بو اولکن اثرلرنی دولت ایشلری بیلن بیر پیتده یرتیش جوده آغیر اېمسمی؟ دېمک، سلطان اونینگ فقط بیر التماسینی بجرگن بۆلیشی، یعنی استعفا‌سینی قبول قیلگن بۆلیشی کبره‌ک. چونکه نوایی یوقاریده اؤز استعفا‌سیدن مقصد - «سلطان حسین نامینی تاریخ زوروقلریده قالدیریش نیتی» ده شاه اثرلر یرتیش اېکن لیگینی تأکیدله‌گن.

درحقیقت، شو دورلردن اعتبارن بویوک «خمس» نی یازیشگه کیریشگن لیگی شاه رسمی روشده استعفا‌سینی قبول قیلگن دېگن فکرگه آلیب باره‌دی. خمسه‌نینگ بیرینچی داستانی «حیره‌الابرار» نینگ یرتیلیش سنه‌سی ۱۴۸۲ ییل اېکن لیگی بیزگه معلوم. دېمک او ۱۴۸۱ ییلده دولت لوازم‌لریدن آزاد ایتیلگن دېیش ممکن. شو جهتدن اونینگ امیرلیک

لوازمیده گی فعالیت ییللرینی ۱۴۷۲-۱۴۷۶ ییللر دېب اېمس، ۱۴۷۲-۱۴۸۱ دېب بېلگيله سگ تۇغرى بۇلر. اما نوایي عملده سلطان خدمتلىرىدن تۇلىق بۇشه ی آلمه گن كۆرىنه دی. «سِد اسكندري» داستانیده شو کیفیتنی افاده لاوچى اۆرىنلر موجودلیگی شوندىن دلالت بېره دی. هر حالده حسین بايقرا بویوک اثرلر یره تیشگه بېل باغله گن دۇستینی رسمی روشده دولت لوازمیدن آزاد اېتگن بۇلسه هم، گاه-گاهیده تاپشیریقلر بېریب تورگن و بو طبیعی.

شو اۆرىنده بیر سوال کیشینی اۆیلنتیره دی. نوایي «خمس» یازیش اوچون گینه دولت ایشلریدن آزاد قیلیشنى التماس قیلگنمی؟ بو بیر بهانه بۇلمه گن میکن؟ التماس نینگ اصل سببینی نوایي نینگ اۆزى كۆرستیب كېتگن، دېب ایتیش ممکن. بو «وقفیه» مۇدمه سی آخریده كېلتیریلیب، تۆرت نیت افاده لنگن رباعی لر نینگ بیرینچیسیده اۆز عكسینی تاپگن. او قوییده گیچه:

عالم ایشیدین مېنى ملول اېت، یا رب،
فقر اېمگگی تارتغرعه همول اېت، یا رب.

بو ایشکی، سېنینگ رضانگ اوچون قیلیمیشمېن،
هم عینِ رضا بيله قبول اېت، یا رب.

بیرینچی مصرعه شاعر الله دن اۆزینی دنیا ایشلریدن ملول اېتماقنى، یعنی بېزدیریشنى (لغوي معناسی حیف، تأسف، بېزماق و غمگین بۇلماقنى بیلدیره دی)، ایککینچی مصرعه اېسه فقر مشقتینی كۆترووچى حمال اېتیشنى سؤره ماقده. دېمک نوایي عین شو دورگه كېلیب اۆز حیاتینی فقر و فنا طریقى عمللریگه بغیشلش و قالگن عمرینی طاعت-عبادت، آخرت ارکانلرینی بجریش همده ایجاد بیلن شغللنیشده اۆتكزیشگه قرار قیلگن. رباعی نینگ اوچینچی مصرعیده بو قرار الله رضالیگی یۆلیده قیلینه یاتگن لیگی ایتیلگنی هم شبهه گه

اۋرىن قالدیرمهیدی. دېمک، نوایی نینگ بوتون مال-ملکینی وقف اېتىش و استعفا سۋره شدن اصل مقصدی بارلیگی هم معلوم بۆلهدی. بو اۋتگن ییللر دوامیده تاباره قطعی لشیب بارگن ایستک - منصب و عمل قورشاویدن قوتولیب، ترک دنیا قیلیش اېدی.

استرآباد حاکمیلیگی

هجري ۸۸۶ (میلادی ۱۴۸۱ ییل ۲ مارت - ۱۴۸۲ ییل ۱۹ فبروری) دولت ایشلیریدن رسمن بۆشه گن علیشېر نوایی تامامیله اۋزینی ایجادگه بغیشلهیدی...

سلطان حسین هجري ۸۹۲ ییل نینگ قیشیده (۱۴۸۶ دسمبر - ۱۴۸۷ فبروری) امیر علیشېرنی جرجان ولایتیگه (پایتختی استرآباد) حاکم اېتیب تعیین لشگه قرار قیلهدی. خواندمیر کورستیشیچه، خاقان مروده قیشلب تورگنیده استرآباد حاکمی امیر مۇغولنی لوازمیدن بۆشتهدی و امیر علیشېرنی چقیریب، اونی استرآبادگه یوباریش نیتی بارلیگینی معلوم قیلهدی. استرآباد خراسان نینگ اۋته مهم اهمیتگه اېگه منطقه سی بۆلیب، قلتیس شرایطده اونی اداره اېتىش حاکمدن کتته مسوولیت و تینیمسيز محنتنی طلب اېتىشی، طبیعی. بونینگ اوستیگه، برچه مال-ملکینی وقف اېتیب، ۱۴۸۱ ییلدن بېری ایجادگه بېریلگن، قالگن عمرینی ایجاد و عبادت بیلن اۋتکزیشگه قرار قیلگن نوایی اوچون بو تکلیفنی قبول قیلیش جوده آغیر اېدی. علیشېر نوایی استرآبادگه کېته یاتگن لیگیدن ناراضی بۆلگنی منبعلرده کورستیب اۋتیلگن: " ... امیر (علیشېر) تنگری تعالی نینگ رضالیگی و سلطان اوچون مهم بۆلگن برچه تاپشیر یقلرنی بحریشگه همیشه تیارلیگی اوچون بو بو بروقنی قبول قیلیش یاکه قیلمس لیک خصوصیده بیر نیمه دېمه دی. کۆپ اۋیلندی و

راضی لیک بېریب، سرای ملازملریدن امیر بابا علی و امیر بدرالدین نی همراه قیلیب
استرآبادگه جۆنه دی» دېب یازه دی خواندمیر^{۲۲۶}.

شو طریقّه نوایی نینگ اوچینچی مرته رسمی روشده دولت ایشلریگه قیتگنینی کۆریش
ممکن.

استرآباد خراسان نینگ غربی چېگره حدودیده جایلشگن جرجان ولایتی نینگ مرکزی ابدی.
غربی چېگره آرتی یېرلری آق قۆیونلی لر سلطنتیگه تابع اردبیل ملکی صاحبلیگه قره گن. بو
یورت باشیده شیعه مذهبی نینگ کۆزگه کۆرینگن اربابی شیخ صفی الدین (۱۲۵۴-۱۳۳۴)
اساس سالگن صفوی لر سلاله سی نینگ وکیللری توریب، کوچلی حاکمیت و اولکن وقف
یېرلریگه ابگه ابدیلر. ۱۵- عصر نینگ ایککینچی یرمیده اولر نینگ سیاسی صحنه گه
چیقیشی کوزه تیلهدی. صفویلر پېشواسی شیخ جنید (۱۴۴۷-۱۴۵۶) آق قۆیونلی لر
حکمداری سلطان اوزون حسن بیلن قوده-انده چیلیک آرقه لی یقین مناسبتلر اؤرنیتیب
آله دی. بو تدبیر اؤشه دورده انچه کوچلی حسابلنگن قاره قۆیونلی لر سلطنتی گه قرشی اتفاق
ابدی. صفویلرگه آذربایجانلر نینگ کۆچمنچی اېلتلری بۆلمیش اوستجلو، روملو، افشارلر نینگ
قوراللی گروهلری قۆشيله باشلهدی. جنید شېروان و داغیستاننی باسیب آلیشگه حرکت
قیلیب کۆردی، اما شېروانشاهلر قتیق قرشیلک کۆرسته دیلر. ۱۴۵۶ ییلی سمور دریاسی
بؤییده جنید و شېروانشاه خلیل الله اؤرته سیده کتته جنگ بۆلیب اؤته دی. جنید مغلوبیتگه
اوچرهب، هلاک بۆله دی. اونینگ اؤرنینی اېگلله گن شیخ حیدر (۱۴۵۶-۱۴۸۸) آتھ سیدن
هم بدتر اؤزگه مال-ملککه اوچ بۆلیب، قۆشنی حاکم لیکلرگه هجوم قیلیشنی رېجه لشتیره
باشلهدی. گرچه شیخ حیدر نینگ شېروان شاه لیگی و باشقه ملکلرگه بۆلگن اشتھاسی
آلدیندن آوازه بۆلیب یورگن بۆلسه هم، آق قۆیونلی لر نینگ بو دورده گی حکمداری یعقوب

میرزا و شېروانشاه فرخ یسار بونگه یېتړلی اعتبار قره تمه دیلر. شیخ حیدر یعقوب میرزانینگ عمه سی خدیجه خاتون نینگ اۋغلی، خاتینی علم شاه بېگیم اېسه یعقوب میرزانینگ کیچیک سینگلکلیسی اېدی. شېروانشاه اېسه یعقوب میرزانینگ قیناته سی بؤلگنی اوچون هم اوندن بې خواتر بؤلگن بؤلشی ممکن. واقعه لر رواجی جوده طبیعی باشلنگن. هجری ۸۹۳ ییلده (۱۴۸۷-۱۴۸۸) شیخ حیدر آنه سی خدیجه خاتون واسطه سیده سلطان یعقوب دن غیرییدن چبرکسلرنی وقتی-وقتی بیلن "ادبینی بېریب توریش" نقابی آستیده لشکر ییغیش و آق قویونلی لر دولتی حدودیده آزاد حرکت قیلیشگه رخصت آله دی. بو اېسه شیخ نینگ قۇلیده کوچلی اوردو تۇپلنیشیگه و قۇشنی دولتلر اوچون خوفلی رقیبگه ایلنیشیگه آلیب کېله دی.^{۲۲۷} بیزنینگچه، سلطان حسین بایقرا دوری نینگ اۋته بیلیمدان سرکرده لریدن و دولتلر ارا مناسبتلر نینگ شکللنیش جریانلریده گی پست-بلندلیکلرنی چوقور توشونگن دولت اربابی صفتیده شیخ حیدر نینگ کېله جک مقصد و شوم نیتلرنی یخشی تصور قیلگن. بلکه اونینگ رېجه لریدن واقف بؤلگندیر. خراسان نینگ غربی چېگره لریده گی شیعه خلقلری نینگ، اگر بیرار کار-حال یوز بېره دیگن بؤلسه، حیدر تامانیگه اۋتیب کېتیش خوفینی سېزگن. حسین سلطان یعقوب و فرخ یسار بیلن مناسبتلرنی ینه-ده یقینلشتیریپ، حیدر بیلن کېلگوسیده کېلیب چیقیشی مقرر بؤلگن تۇقنه شوونینگ آلدینی آلیش کېره ک اېدی. بونینگ اوچون چېگره آلدی ولایتینی شونده ی کیشیگه تاپشیرماق لازم اېدی که، او بېره ده گی خلقلر بؤیسونه دیگن و عزت قیله دیگن، اساسی سی، سلطان یعقوب و چېگره داش ولایتلر نینگ حاکملری بیلن مناسبتلرده جوده هم اوسته دیپلومات و اولر نینگ حرمتینی قازانه آله دیگن انسان بؤلشی ضرور اېدی. طبیعی که، بو تدبیر شیعه و سنیلر آره سیده هم، قۇشنی حکمدارلر اۋرته سیده هم کوچلی موقع و اعتبارگه اېگه بؤلگن نوایی آرقه لی گینه عملگه آشیشی ممکن اېدی.

^{۲۲۷} استاریه آذربایجانا، ۲۰۹.

منبعلرده اونینگ استرآبادده گی فعالیتي حقیده معلوماتلر جوده کم. حاضرچه، اساسن، نوایی نینگ قوْشنى دولتر حکمدارلری بیلن علاقه لړینی بیر مونچه یاریتووچی یازیشمه لر جمله دن، اونینگ شېروانشاه فرخ یسارگه یازگن مکتوبی، آق قویونلی لر حکمداری سلطان یعقوب میرزا و اونینگ باش وزیرى شیخ نجم بیلن اؤرننگن یقین علاقه لړیدن درک بېرووچی بعضی مکتوب و معلوماتلرگه اېگه میز، خلاص. نوایی شناس عالم لړیمیز نینگ تدقیقاتلریده میر علیشېرنینگ استرآبادده گی کیفیتي یېترلی یاریتیلگن. استرآبادده بیر ییل تورگچ، قیتیشگه اذن سؤرهیدی. «روضة الصفا» ده شونده ی کېلتیر یله دی: «...امیر علیشېر بیر ییل مدت جرجان ولایتیده بؤلگندن سؤنگ خاقان منصور بیلن اوچره شیشنی خواهله دی و اجازه آلینگچ، امیر بدرالدین نی اؤز اؤرنیده قالدیریب، دارالسلطنته هراتگه قره ب جؤنه لدی... و اؤشه ولایت حاکم لیگینی بیرارته گه بېریلیشینی التماس قیلدی. لېکن خاقان منصور اونینگ بو التماسینی رضا قولاغی بیلن تینگلمه دی و بیر نیچه کون اؤتیب ینه استرآبادگه قیتیشگه رخصت بېردی»^{۲۲۸}. سلطان حسین بايقرا اونینگ التماسینی رضا قولاغی بیلن تینگلمه گنی نینگ سببی، بیز نینگچه، بو پیتگه کېلیب، حسین بايقرا آلدیندن کؤره بیلگن واقعه لر روی بېره باشله گن. ۱۴۸۸ ییل نینگ باشلریده شیخ حیدر یلپی هجومگه اوتیش وقتي ییتگن حسابلب، شېروان شاه لیگینی باسیب آلیش پییگه توشه دی: بوتون لشکرینی گنجه و برده آره لیغیده تۆپلهیدی. سؤنگ فرخ یسارگه آدم یوباریب، هر گلگی دېک، چېرکسلرنی تهلب کېلیش اوچون باره یاتگن لیگینی و دربند یۆلینی اسلام لشکر یگه آچیب قویشینی سؤرهیدی. فرخ یسار اېلچینی کوتیب آلیب، عزت-اکرام بیلن کوزه تگچ، دربند یۆلینی آچیشگه فرمان بېره دی. شونده حیدر اؤز عسکرلری نینگ سله لړینی اؤن ایگی امام شأنیگه اؤن ایگی یۆللی قیزیل رنگگه بویه ته دی و دربند یۆلیدن آسانلیکچه اؤتیب آلگچ، شېروانگه قرشی اوروش اعلان قیله دی. غفلته قالگن فرخ یسار بېهوده قان تۆکیلیشیدن

قاجیب، عایله-اوروغی بیلن گلستان قلعه‌سیگه بېکینیپ آله‌دی. شیخ باشلیق مینگل "قیزیل‌باشلر" یېتی آيگچه قلعه‌نی قمل قیلیپ یاته‌دیلر. نهایت حیدرنینگ انصافگه کهلشیدن امیدینی اوزیب، طاقتی طاق بؤلگن سلطان یعقوب قهر بیلن شېروانگه آتنه‌دی و ۸۹۳ ییل نینگ جمادی‌الثانی آیی نینگ آخرلریده (۱۴۸۸، جون) اردبیلگه یېتیب کله‌دی. بو خبرنی اېشیتگن شیخ قلعه‌نی قوییب، دربندگه چېکینه‌دی. سلطان اونینگ ایزیدن قوویب کله‌دی و رجب آیی نینگ آخریده (جولای) اولر اؤرته‌سیده قتیق جنگ بؤلیب اؤته‌دی. پراوردی‌ده، حیدر جنگ میدانیده هلاک بؤله‌دی و قیزیل‌باشلر قوشینی ترتیب یوباریله‌دی.^{۲۲۹}

دېمک، نوایی نینگ استرآبادده بؤلیب توریسی شو سبیلرگه کؤره جوده هم ضرور بؤلگن. نېگه که، چېگره آلدی شیعه خلقلرینی تینچلنتیریپ توریس، اولر نینگ کؤنگیللریده صفوی شیخلریگه بؤلگن کؤر-کؤرانه صداقت نتیجه‌سیده پیدا بؤله‌یاتگن جهاد اوچقونلرینی اؤچیریپ، شو بیلن بیرگه، قلتیس وضعیتده آغیرلیک، باسیقلیک و چوقور ملاحظه بیلن تۇغری ایش یورپته آلیش حسین بایقرا نظریده فقط‌گینه امیر علیشېرنینگ قۇلیدن کهلشی ممکن اېدی...

منبعلر نینگ گواھلیک بهریشیچه، علیشېر نوایی استرآبادده بیر یریم ییلچه یشه‌گن. اونینگ هراتگه قیتیشینی تېزلشتیرگن واقعه‌نی خواندمیر قوییده‌گیچه تصویرله‌یدی: «امیر علیشېرگه یاردم بهرپ یورگن جیبه‌نی حیدر اونینگ قنده‌ی‌دیر تاپشیریغی بیلن استرآباددن هراتگه کله‌دی. میر حیدر انچه‌گینه مجنون آدم اېدی. انه شو سودایی لیککه شراب کیفی قوشیلیب کتگن بیر وقتده بونده‌ی دېدی: «سلطان حضرتلری نینگ یقین دوستی (امیر علیشېر) سلطان کاکلی بکاوولگه امیر علیشېرنینگ طعامیگه زهر قوشیب بهریشنی

تعیینله‌گن لیگیدن خبر تاپیب قالدی. شونینگ اوچون اول ذات قتتیق واهمه‌گه توشیب، پادشاه‌گه دشمنانه کیفیتده بؤلماقدهلر». سلطان بو گپنی ایشیتیب اضطراب‌گه توشدی و شمال‌دېک تېز یېلووچی اېلچینی امیرنی آونتیره‌دیگن مکتوب-نشان بیلن استرآباد‌گه یوباردی همده قسم‌یاد قیلیب، ایتدی کی، «بو مسأله‌ده نیمه دېیشگن بؤلسه، برچه‌سی حقیقتدن بیراق‌دیر و هرگز بونقه فکرنی شرافتلی خاطرلریگه کپلتیرمه‌سینلر». سلطان نینگ چاپری امیر علیشېرنینگ حضوریگه یېتیب کپلیب نشاننی تاپشیرگنده سلطان حضرتلری نینگ یقین دؤستی (امیر علیشېر) گپ نیمه حقه‌گی لیگینی توشونمه‌ی، حیران بؤلدی. چونکه اؤشه‌گپ-سؤزدن عمومن بی‌خبر اېدی. شو بؤلدی-یو، پادشاه‌نی زیارت قیلش بهانه‌سیده اؤن-اؤن‌ایککی کون دېگنده استرآباددن هرات‌گه یېتیب کېلدی و پادشاه اېتگینی اؤپیش سعادتیگه یېتیشگج، عرض قیلدی: «امیر حیدر ایتگن گپلرنینگ بریسی یالغان و اؤته کبتگن بهتان‌دیر. مېن هیچ قچان بونقه گپلرنی ایشیتمه‌گمن». شو سبب امیر حیدر جزا‌گه تارتیلدی و حبس اېتیلدی»^{۲۳۰}.

«زهر» واقعه‌سی نینگ حقیقتده بؤلگن یاکی بؤلمه‌گنی نامعلوم. باشقه منبعلرده بو مسأله یاریتیلمه‌گن. اما مذکور واقعه هرات‌گه صبرسیزلیک بیلن آشیقیب تورگن نوایی اوچون سلطان بیلن مذکور استعفا باره‌سیده ینه بیر کره گپلشیب آلیش امکانتیتنی بېردی. چېگره آلدی خوفی برطرف بؤلگنی سببلی انچه خاطرجمع تارتگن حسین بايقرا امیر علیشېر‌گه استرآبادنی تاپشیریب، هرات‌گه قیتیشگه رخصت بېرده‌دی. میر حیدر بو ایشنی اؤز تاغه‌سیگه کویونچک لیگیدن قیلگنمی یاکی عادی فراصتسیزلیک طفیلیمی، اونینگ قنده‌ی بهالیشیدن قطع نظر، هر حالده، نوایی نینگ استرآباد حاکم لیگیدن قوتولیب هرات‌گه قیتیشیگه یاردم بېرگن.

^{۲۳۰} حبیب‌السیر، ۶۰۳ الف.

علیشېر نوایې نینگ استرآبادگه حاکم اېتیب یوبارلیشی سببلى حقیده نوایې شناس لیکنه تورلى قره شلر موجود. علیشېر نوایې نینگ استرآبادگه جۇنتیلیشیکه حاضرگی نوایې شناسلیگیمیز سورگون صفتیده قره یدى.

و. بارتولد «میرعلیشېر و سیاسى حیات» ناملى تدقیقاتیده نوایې نینگ استرآبادگه سورگون قیلینیشى بیلن اونینگ حیاتییده «مرۆتسيز و آبروسيزلنیش ییللری» باشلندی دېب خلاصه قیلهدى. بو دور و. بارتولد بۇيیچه ۱۴۸۷-۱۴۹۴ ییللر، یعنی وزیر مجدالدین نینگ تأثیر دایره سی کوچەییشىدن اونینگ اۆلیمیکچه بۆلگن دورنى اۆز ایچیکه قمرهدى. مسأله تۇغرى قۇبیلگن. فقط مرۆتسيز ییللر و. بارتولد بېلگیله گنى کبی علیشېرنینگ استرآبادگه کېتیشیدن آلدین اېمس، بلکه کېلگندن کېیین باشلنگن و شونینگدېک، ۱۴۹۴ ییل اېمس، انچه کېیین توگه گن. بوندن تشقرى، سراى فتنه لرى مجدالدین دن کېیین هم دوام اېتگن. و. بارتولد اثریده مذکور واقعه لر تفصیلاتى شونده ی باشلنده دى: «سلطان حسین انچه وقتدن بېرى مجدالدین نى حاکمیتگه قیتیریشنى خواهلردى، اما بونگه میر علیشېر قرشلیک قیلردى. شونینگ اوچون سلطان اول اونگه استرآبادگه حاکم بۇلیشنى توصیه قیلدى. میر علیشېر اوزاق قرشلیکدن سۇنگ راضى بۇلیشگه و کېتیشگه مجبور بۇلدى. سلطان نینگ بونده ی حرکتى سببلرىنى بابر توشونتېریب کېتگن. سلطان حسین گه معین بیر مبلغ لازم بۇلیب قالگنده، دېوان عملدارلرى مبلغ یۇقلىگی و اونى تاپیش امر محاللیگىنى ایتدیلر. شونده مجدالدین تیرجه ییب قۇیدى و اونى علیحده قبول قیلیشنى ایتیب، اگر اونگه تېگیشلى وکالتلر بېریلسه کېره کلی مبلغنى تاپیب بېرىش و خزینه نینگ تۇلیب توریشى اوچون دولت خۇجه لیگىنى ترتیبگه کېلتیریشگه تیار اېکىننى بیلدیردى. حاکمیتنى قۇلگه کیریتگچ، او وعده سی نینگ اوستیدن چیقدى و ولایتلرنى گللتیب-یشتندى. بیراق میر علیشېر باش برچه بېک و عملدارلرگه نسبتن دشمنانه کیفیتده بۇلدى^{۲۳۱}. حال بوکى، بابر

^{۲۳۱} بارتولد، ۲۴۰-۲۴۱.

«بايرنامه» ده عليشېر نينگ استرآبادگه يوباريليش سببلىرىنى مجدالدين بيلن باغلمه گن. استرآباد حقيده گپيرمه گن هم. او مجدالدين حقيده سلطان نينگ وزيرلىرى توصيفيگه اجره تيلگن بوليمده معلومات بهرگن و اونينگ فعاليتىنى ايجابى بهاله گن. شو بيلن بيرگه، اونينگ عليشېر نوايى باشلىق برچه بېكلر و عملدارلر بيلن ضمنن مخالفتده بولگنلىنى قيد ايتگن، خلاص ۲۳۲.

اوشه دور نينگ اوزيده ياق بعضى شرق شناسلر و. بارتولد نينگ سورگون وېرسيه سيگه كېسكىن قرشى چيققن بوليب، بو حقهده كېيىنراق بارتولد اثرلىرىنى قيته نشرگه تيارلەگن عالم يو. برېگېل شونده يازەدى: «آخرگى پيتلرده و. بارتولد نينگ ۱۴۸۷-۱۴۹۷ يىللر مير عليشېر اوچون مروتسيز و آبروسيزلىش يىللرى بولدى و بو، اولاً، اونينگ استرآبادگه سورگون قيلينيشيده كوزگه تشلندى»، دېگن فكرلىرىنى اوز ايچيگه آلگن توشونچه نى جدى قرشيليكلرگه اوچرەدى. ۱.۱. سېمېنوف منبعلر عليشېر نينگ هراتدن اوزاقلشيشى مجدالدين نينگ باش وزيرليكهده تعيين لىشى شرطى عوضيگه روى بهرگن ليگى خصوصيده بيرارته هم گواه كورستمەگن ليكلرىنى قيد ايتيب، استرآباد سلطان حسين نينگ اپنگ باى و مهم ولايتى اپكن ليگىنى، اونده، اساسن، شهزاده لر ياكه سلطان نينگ اوتە ايشانچلى كيشيلرى حاكم ليك قىليب كېلگن ليكلرى و عليشېر نينگ استرآبادگه حاكم ايتيب تعيين- لىشىنى «اوزاق ولايتگه» «فخري سورگون» صفتيده توشونيش ممكن اېمس ليگىنى تاكيدلەدى ۲۳۳. و. بارتولد اوچون نوايىنى «سورگون» قىليش نيمه اوچون ضرور بولگنى توشونرلى. افسوس كى، ۱.۱. سېمېنوف نينگ توغرى تنقيدى كېيىنگى نوايى شناسلر تامانيدن انابىتگه آليمنەدى. حاضرگى كونلرگه قدر بو مسأله اوزيل-كېسيل حل قيلينمەگن و اوز يېچىمىنى كوتيب توريدى. توغرى، بې. اي. بېرتېلس اوشبو مسأله نينگ يارىتيليشيده

۲۳۲ بايرنامه، ۱۳۶.

۲۳۳ قرەنگ: سېمېنوف ۱۹۶۰، ۲۳۷-۲۴۹.

سېمېنوف-نینگ سۆزلىرىنى اېسلىدى. لېكىن او هم بارتولد-نینگ فكرلىش قالى و عموم-ساوېت ادبياتى و علمىگه خاص بۇلگن «غايه‌وي كوره‌ش» پرىنسىپلىرىدن چېتگه چىقه آلمىدى: «نوايى اۆزى نینگ «خمس» سى اوستىده ايشله‌ياتگن پىتده اونىنگ دشمنلىرى وقتنى بېكارگه اۆتكزمە‌دىلر. اولر هر كونى سلطان حسين‌گه دولت ايشلىرى خراب بۇلگن-لىگى و اونى يۇلگه قۇيىش فقط‌گينه مجدالدين محمدنينگ قۇلدىن كېلىش‌لىگى خصوصىده اشاره قىلىش اېدى. سراى اعيانلىرى نىنگ قىستاوى قطعى بۇلىپ، شرابگه رجوع قۇيگن سلطان نىنگ اراده‌سى كوندن-كونگه ضعيف‌لشيب بارردى. شونده‌ى بۇلگن بۇلىشى هم ممكن كى، نوايى نىنگ سلطان اعتبارىنى دولت ايشلىرىگه قرەتیش اوچون قىلگن حركتلىرى و اونىنگ سراى اعيانلىرىگه تنقىدى نظر بىلن قرەشى سلطانگه ياقمە‌گن. سلطانده وقتى-وقتى بىلن بونده‌ى مصلحتچىنى كۆزدن يىراقلىشتىرىش گە مايلىك بۇلگن. سلطان اوچون نوايى وجدان آوازى اېدى و گاهىده او بو آوازنى اۋچىرىشىنى خواھلر اېدى»^{۲۳۴}. اۋزبېك نوايى-شناسلىگىگه اساس سالگن عالمر هم بارتولد قرەشلىرىنى بوتونلەى اۋزلىشتىرىپ آلدىلر و بارە-بارە «غايه‌وي كوره‌ش» تلقىنى يە-دە چوقورلىشتىرىلە باشلىدى. مثلى، آ. شرف‌الدینوف يازەدى: «حقيقتنى ايتىش قۇرقمە‌گن اولوغ شاعرنى يۇقاتىش، هيچ بۇلمسە، پايتختدن اوزاقلىشتىرىپ، اونىنگ زهرلى سۆزلىرىدن قوتولىشىنى كۆپدن بېرى اۋىلب يورگن حسين بايقرا اونى هراتدن بدرغە قىلىشگە قرار بېرەدى. نوايىنى پايتختدن اوزاقلىشتىرىشگە قويىدە‌گى حادثە كىتتە بهانه بۇلگن اېدى. حسين بايقرانىنگ عيش و عشرتگە بېرىلىشى نتيجه‌سىدە خزينە بۇشە‌گن، حتا پادشاه-نينگ ايکكى تومن آقچە‌گە احتياجى توشگن اېدى. ايکكى تومن پولنى تاپيش لازملىگىنى حسين اۋز وزيرلىرىگە ايتگندە، اولر پول يۇقلىگى و هيچ قەيبردن تاپيش ممكن اېمسلىگىنى بىلدىرگن اېدىلر. بو وقت مجلسده حاضر بۇلگن مجدالدين فقط ايکكى تومن اېمس، آسان گينه ۲۰۰۰ تومن هم

تاپش ممکن لیگینی ایتدی و بونینگ اوچون اؤزیکه شو تۇغریده وکالت بهرلیشینى شرط قۇیدی. مجدالدین ایلگری هم حسین باقرانینگ وزیرى بؤلگن اېدی. وزیرلیک دوریده جوده کۆپ بوزوق لیکلرنی، یرهمس لیکلرنی قیلگن... اېدی. مجدالدین نینگ بو قیلیق لرینی یاقیتیرمه گن و ایشلرینی مملکت اوچون ضررلى دېب بیلگن نوایى اونینگ وزیرلیکدن توشیریلیشى گه اېریشگن اېدی... مجدالدین نینگ ینگیدن امیرلیککه تعیین لیشی نوایى نینگ کتته ناراضی لیگیگه سبب بۆله جگینی حسین باقرا بیلر اېدی. شونینگ اوچون او نوایى نی پایتختدن سورگون قیلیش گه قرار قیلدی. نوایى نی آچیقندن-آچیق سورگون قیلیش ممکن اېمس اېدی... شونینگ اوچون نوایى نی مملکت نینگ اوزاق بورچکیده گى بیر شهرگه - استرآبادگه حاکم اېتیب تعیین قیلیش پرده سى آستیده ۱۴۸۷ ییلده هراتدن سورگون قیلدی»^{۲۳۵}. صدرالدین عینی هم نوایى نینگ استرآبادگه کېتیشی گه مجدالدین سببچی دېب کؤرسته دی: «... سلطان حسین باقرانینگ... اسرافگرچیلیگی گه دولت خزینه سى کفایه قیلمه یدینگ بۆلیب قالگن اېدی، اوندن تشقرى بې مزه و اؤزباشیمچه ایشلر اوچون علیشېردن دگى یېب تورر اېدی. او مجدالدین نی قیتهدن ایش باشیگه قۇیب، عشرت چیراغینی ینگیدن یاقماقچی بۆلر اېدی، اما بو ایشگه هم علیشېر تۇسقین لیک قیلر اېدی... منه شو سببلرگه کؤره حسین باقرا علیشېرنی پایتختدن بوتونله ی اوزاقلشتیریب کؤنگلی ایسته گنچه عیش-عشرت قیلیشنى ایستر اېدی. او ۱۴۸۷ ییل نینگ باشلریده اونى استرآبادگه حاکم قیلیب پایتختدن اوزاقلشتیردی. بو حقیقتده بیر «فخري سورگون» بۆلیب، بونگه علیشېر حسین باقرا تامانیدن محکوم اېتیلگن اېدی»^{۲۳۶}.

تۇغرى، منبعلرده کؤرستیلیشیچه، نظام الملک و افضل الدین محمدنینگ چَقووی بیلن بیر پیتلر مجدالدین سلطان حسین تامانیدن لوازمیدن پستله تیلیب پروانه چیلیک وظیفه سیگه

^{۲۳۵} شرف الدین اوف، ۷۸.^{۲۳۶} عینی (۲)، ۱۶۴.

تعیین لنگن. اونینگ دولت ایشلریده گی اقتداری و قابلیتی حسین نی بیر نېچه مراتبه اونى باش وزیرلیککه قۇییشگه اوندهسه-ده، اما بونگه همیشه امیر علیشېر قرشی بولگن. چونکه، مجدالدین "بو قدر مقتاوغه لایق فعلی و یخشی ایشلری بیلن بیرگه اؤجر و دغل کیشی ابدی. ارزیمه گن نرسه گه غضب لنیب، فحش و دشنامگه تیل آچر ابدی، ارکان دولت نینگ کونگلینی همه وقت فحش سؤزلر بیلن رنجیده قیلیب، تیلی نینگ رنجی خلافت آشیان آستانه نینگ ایچکی لری و یقینلریگه هم یېتر ابدی" ^{۲۳۷}. نوایی اؤزی خوش نما، اندیشه لی آدم بولگنی اوچون هم همه نی اؤزی دېک بولیشینی خواهلر، سوربېتلرنی طاقت قیله آلمه سلیگی آلدینگی بابده بعضی مثاللر واسطه سیده اؤقووجی اعتباریگه حواله اېتیلدی. دېمک، مجدالدین نینگ نوایی بیلن کبلیشمس لیگیگه، اولاً، اونینگ قۇپوللیگی سبب بولگن دېب حسابله سک تۇغری بۇله دی. اوندن تشقری، مجدالدین نینگ دولت مبلغ لرنی غیر قانونی اؤزلشتیریشی گه نوایی جدی تۇسقین لیک قیلر ابدی. بیزنینگچه، امیر علیشېر مجدالدین نی کبیینگی عیبی- بدنفسلیگینی روکش قیلیب، ایشدن آلینیشیگه اېریشگن بۇلسه کبره ک. حقوqlری کمسیتیلگنی اوچون مجدالدین ایچ-ایچیدن اېزیلگن بۇلسه-ده، اما نوایی نینگ موقعی آلدیده عاجزلیک قیلگن. شو جهتدن اونینگ شاعرگه نسبتن یشیرین کبک سقلشی طبعی ابدی. علیشېر بار اېکن، مجدالدین سلطانگه یقینلشه آلمس، بونگه نظام الملک و افضل محمدلر هم یؤل قۇیمس اېدیلر. قاله وېرسه، بو دورده حسین و علیشېر دۇستلیگی اېنگ عالی نقطه سیگه یېتگن پیلله بۇلیب («خمس» تقدیماتی واقعه سی بونگه دلیل!)، مجدالدین نینگ سلطانگه نوایی نی اغوا قیلیشی یا که علیشېر سرایدن اوزاقلشتیریلگن تقدیرده وزیر بۇلیشگه راضی بۇلیشی کبی نوایی شناسلیکده اوچره یدیگن قیدلر منطق جهتیدن تۇغری اېمس.

عالمريميزنينگ تاريخي واقعليكدن چېنگه چيقيب كېتىش لريگه بير-بيرلريگه سويهنيب فكر يوريتيشلري سبب بولگن. ايلك نوايي شناسلرينيگ ساوېت توزومي مفكوره سيدن كېليب چيقيب، نوايي «حقيقتنى ايتيشدن قورقمه گن شاعر» بولگنى اوچون سلطان «اونينگ زهرلى سوزلريدن قوتوليش اوچون بدرغه قىلدى» طرزیده گى تلقين لرى حقيقت گه تۇغرى كېلمەيدى. بيرينچيدن، عليشېر نوايي سلطانگه تابع كيشى صفتيده هيچ چچان حقيقتنى براعلى ايتە آلمەگن، بلكى موردى بيلن توشونتيريش گه اورينگن (واصفينينگ بدايع الوقايع ائريده گى نوايي و يېتيم بې باشلر واقعه سيني اېسلنگ). ايكيكينچيدن، نوايي سلطانگه زهرلى سوز ياكى دكى بېريش او ياقده تورسين، پادشاه نينگ قطعي قرارىگه قرشى كېسكين گېپريشگه جرئت ايتە آلمەگن^{۲۳۸}. بونده مىناسبف فقط اونگه و اوشه دورگه تعلقلى بولمەى، بلكى حكمدارلر و تابعينلر اؤرتە سيدة گى مناسبتلر ميزانينى بېلگيله يديگن قاعده دير. تېمور توزوكلريده سلطان اؤزى نينگ ايتگن سوزيدن قيتمس ليگى حقيده قطعي طلب قۇيىليب، محمود غزنوي دن مثال كېلتيريلگنى بې چيز اېمس، البته.

عالملرينيگ عليشېر نينگ استرآبادگه يوباريليش مسأله سيدة مجدالدين نينگ قولى بارليگى حقيده گى تخمينى ناتوغرى اېكيني خواندمير كېلتيرگن تفصيلات هم تصديقله يدى. تاريخچى يازەدى: "حضرت سلطان نينگ يقين كيشيسى (نوايي) خاقان ملازمتيدن اوزاقلشيب ... استرآبادگه يوزلنگندن سۇنگ (!) خاقان نينگ (حسين بايقرانينگ) منور خاطرى قيته دن خواجه مجدالدينى بلند مرتبه و عالي منصب بيلن سرافراز اېتيشگه قرار قىلدى. بو فكر خيالگه كېليشيدن ايلگرى (!)، اتفاقن، خواجه مجدالدين تخت پايه سيدة تورگن پيتده خاقان حضرتلرى خواجه نظام الملک و خواجه افضل گه: "خرجتلر اوچون ايكيكى

^{۲۳۸} «مكارم الاخلاق» ده كېلتيريليشجه، نوايي پادشاهگه بيرار قرار ياكه مسئله بوزە سيدن اؤز فكرينى حمايه قىليش مقصيده توققيز مارچ گچه مراجعت ايتيش حقيقيگه اېگه بولگن - ش.س.

مینگ تومن کبېکي^{۲۳۹} تیارلش کبرهک" -دېب قالدی. وزیرلر بو گپگه کوتیلگنی دېک جواب بېرمه دیلر. اولر شاه حضوریدن چیقیشگج، خواجه مجدالدین محمد پادشاه قرشیسیگه تیز چوکیب، دېدی: «اگر عالی حضرتلریگه اؤن مینگ تومن ضرورت بؤلگنده هم هر بیرى دېوانینگ خرجتلیده گی برچه مبلغلرنی تصرفیگه اؤتکزیب یورگن بو ایکیکی خواجه بیر زومده مهیا ایتیشلری لازم اېدی. ایکیکی مینگ تومن نیمه دېگن گپ؟ بو گپ خاقان منصورگه تأثیر ایتیب بار همتمینی اول اولوغلیک آسمانی نینگ قوایشیگه (مجدالدین گه) قره تدی^{۲۴۰}. منبعدن انیق و روشن کۆزینیب توریدی کی، امیر علیشېر استرآبادگه جؤنب کبتگنیدن سؤنگ معلوم وقت اؤتگج، "ایکیکی مینگ تومن کبېکي" ماجراسی روی بېرگن. شوندن کبیین گینه سلطان نینگ خیالیگه خواجه مجدالدین نی قیته عالی منصبگه اؤتکزیب فکری کېلگن. نوایی استرآبادگه کېتمه گنیده سلطان نینگ مجدالدین گه ضرورتی هم، بلکی، بؤلمسدى. نوایی شو صحبتده بؤلگنیده اؤشه مبلغنی اؤز یانیدن تۆلب یوبارگن بؤلر اېدی. شو تخلیطده گی بیر واقعه حقیده "مکارم الاخلاق" نینگ تۆققیزینچی مقصیدده حکایه قیلینه دی. اوندە ایتیلیشیچه، امیر علیشېر ضرور خرجت اوچون جمع لنیشى کبرهک بؤلگن یوز مینگ کبېکي نی اؤز یانیدن تۆلب یوبارگن.

سلطان نینگ بو پیتده مروده قیشلب تورگن لیگینی حسابگه آله دیگن بؤلسک، اؤنگه بیرار دولت احتیاجی اوچون بیر آز مبلغ کبرهک بۆلیب قالگن لیگی توشونرلی حال. مجدالدین نینگ وزیرلرگه نسبتن ایتگن تنقیدی فکری تۇغرى. منبعلرده امیر علیشېر نینگ استرآبادگه جؤنتیلیشیده مجدالدین نینگ اولوشی بؤلگنی حقیده هیچ قنقه سؤز و معلومات یوق. دېمک، بیز بو مسأله گه سلطان حسین مجدالدین نی باش وزیر قیلیب آلیش اوچون علیشېرنی "فخري سورگون" قیلدی، دېب اېمس، بلکی امیر علیشېر استرآبادگه دولت

^{۲۳۹} کبېکي - ماوراءالنهر حکمداری کبېک خان (۱۳۱۸-۱۳۲۶) تامانیدن جاري اېتیلگن پول بیرلیگی بۆلیب، کوموش دینارگه تېنگ.

^{۲۴۰} حبیب السیر، ۶۰۳ الف. روضة الصفا (۳)، ۳۶.

خوفسيزليگی نقطه نظريدن جۇنتيلگچ، دولت اوچون قىغوره ديگن صادق كيشى صفتيده نوايي دن سۇنگ اخلاص قويگن ايكي كينچى كيشيسى مجدالدين محمدنى صاحب دېوانلىككه كۆتردى، دېسك، حقيقتكه يقين بۇله دى.

نوايي و مجدالدين محمد

امير عليشېر استرآبادگه كېتىگدن سۇنگ حسين مجدالدين گه كتته اميد باغله دى. مجدالدين سلطنت ايشلرينى يخشى آليب بارر، پادشاه خزينه سىنى تۇلديرىشده هيچ قيسى امكانيتنى قۇلدن باي بېرمىس اېدى. بو نرسه سلطانگه خوش ياقر و اونگه كوندن-كون ايشانچى زياده بۇله باشله يدى.

امير عليشېر استرآباددن قيتگچ، اميرلىك و دولت ايشلرينى ترك اېته دى. اونينگ التماسيگه سلطان هم قرشيليك قيلمه يدى. سببى، دۇستى نينگ كيفيتىنى يخشى بيلر، اوندن تشقري مجدالدين نينگ فعاليتى اونى تۇلىق قانيقتيرر اېدى. استثناسيز، هيچ قيسى منبعده بو دورده سلطان نينگ عليشېردن ذرّه چه بۇلسه هم ناراضى ليگى حقيده گپ يۇق. خواندمير بو دورده نوايي اؤز مسكنيده تينچ حيات كېچيرگنى و سلطان اونى اعزازلب مکتوبلر يازگنده اونينگ برچه عنوانلرينى كېلتيريشىنى عليحده قيد اېتتيب اؤتگن: « استرآباددن قيتگچ، صاحب تدبير امير (عليشېر) تينچليك-خاطر جمع ليكده اؤز وطنى و اېسكى مسكنيده كون كېچيردى. اميرلىك و حاكم ليكنى ترك اېتيشى بيلن كون سري آبروسى ينه-ده آشيپ، بې اندازة عزت-اكرام قىلىنه باشلندى و شو درجه گه باريب يېتىدى كى، سلطان اونگه بۇلله گن مکتوبلريده اول جناب نينگ (عليشېر نينگ) عنوانلرينى بونده ي دېب يازر اېديلر: «هدايت صاحبي، شرف و حرمت نينگ عالي نقطه سى، دين و دولت اربابلرى نينگ سره سى، يورت و ملت پېشوالرى نينگ قۇتى، خيرلى ايشلر نينگ تشبكارى،

خیر و احسان مؤسسەلەرگە رونق بېرووچی، سلطنت اوستونی، پادشاهلارنى قۇلیدن يېتکلاوچی، سلطان دولتى نینگ امیدى و ايشانچی، سلطان نینگ یقین دوستى، حقیقت و دین نظامى امیر علیشېر^{۲۴۱}.

خواندمیرنینگ یازیشیچه، مجدالدین دولت ایشلرینی، کۆپینچه، عدالت بیلن یوریت، اونینگ سیاستى طفیلی بېرار عملدار خلقدن یشیرین طرزده بېرار باتمان غلەنى آلیشگە جرئت اېتالمسدى، بېرار یساوول یاکە عسکرنینگ بازار اهلیدن بېرارتەسیگە قۇل کۆتریشگە یورەگی بېتلەمسدى. خواجه مجدالدین هر کونى تانگدن پېشین نمازیگچە سلطان دولتى و دېوان ایشلری نینگ سرانجامى بیلن مشغول بۇلردى، شوندن سۇنگ زمان نینگ علمالری و فاضللری بیلن صحبت قورردى^{۲۴۲}. کېزى کېلگندە ایتیب اوتیش کېرەک کی، اۇشە دورنینگ بېرار بیر تاریخچىسى خواجه مجدالدین گە سلبى مناسبت بیلدیرمەگن. البته، نوایى بیلن مجدالدین اورتەسیدە رقابت موجود بۇلگن. شو سببلى نوایى طرف کشى بۇلگن خواندمیر اوزى نینگ کپینگی دورە یرەتگن تاریخی اثرلیدە مجدالدین نینگ سلبى خصلتلرینی کهنقرآق آچیشى منطقن تۇغرى بۇلر اېدى. بیراق، او هم مجدالدین نینگ بعضى عادتلرینی یامانلەسە-دە، عموم، اونى دانشمند دولت اربابى صفتیدە، حتا ظهیرالدین بابر هم بیلەغان وزیر دېب تعریفلەیدى.

مجدالدین، طبیعی کی، امیر علیشېرگە نسبتن حلی هم کۇنگلیدە غبار سقلەسە-دە، اېندى اونگە دشمن لیک کۆزى بیلن قرەمس اېدى، دېیشگە اساس باردەى کۆرینەدى. بونگە سبب، بیرینچیدن، سلطان نینگ علیشېرنى تینچ قۇییشگە قیلگن قراریدن و علیشېرنینگ اوزى هم "عزلتگە چېکینیش"نى خواهلەياتگنى طفیلی اېندى اونگە هیچ کیم خوف سالالمس لیگیدن خاطر جمع بۇلگن بۇلیشى کېرەک. ایککینچیدن، او علیشېر

^{۲۴۱} روضة الصفا (۳)، ۳۸.

^{۲۴۲} روضة الصفا (۴)، ۴۵ ب.

استرآبادده لیگیده اونینگ طرفدارلرینی سرایدن چېتلشتیریپ اولگورگن اېدی. بونگه نوایی نینگ اېنگ صادق آدمی افضل محمدنینگ نوایی دن پناه ایزلب استرآبادگه قاچیب بارگنینی دلیل قیلیب کۆرستیش ممکن. بیرته-یریمته نوایی گه خیرخواه بؤلگنی هم اېندی مجدالدین دن قۇرقیب، دَمینی چیقمرس اېدی. علیشېرنینگ اوکەسی درویش علی هم بلخ گه حاکم ایتیب یوباریلگن، سلطان بیلن دېبرلی اوچرەشمس اېدی. شو طفیلی نوایی اونگه اېندی هیچ ضرر یېتکرە آلمەسلیگینی هم بیلردی.

منبعلرده کۆرستیلیشیچە، سلطان مجدالدین علیشېرنی یاقیتیرمس لیگینی سېزدی. او بو ایککی انسان نینگ دۇستلشیشینى ایستردی^{۲۴۳}. علیشېر هم مجدالدین نینگ آلدینگى واقعەلر اوچون کېک سقلب یورگنینی یخشی انگلر، شونینگ اوچون او بیلن یرەشیش مدعاسیده بۆلەدی. واصفی نینگ "بدايع الوقایع" اثریده شوندهی کەلتیریلیشیچە، بیر کونی امیر علیشېر مجدالدیننى باغ جهان آرادە اوچرەتیب اونینگ کۆنگیل آچر بیغاینلری آوازەسینی اېشیتگنی و اگر تکلیف اېتیلسە او هم قتنشیش ایستگیده اېکنینی ایتەدی. مجدالدین جودە خرسند بۆلیب کەتەدی^{۲۴۴}. مجدالدین سلطان نینگ نوایی گە بؤلگن یوکسک احترامینی حسابگە آلیب، او بیلن یرەشیش سلطانگە معقول کەلیشینى اؤیلەیدی و کتتە ضیافت ترتیب بېریشگە کیریشەدی. بو فاکت سلطان حسین بابقرا بیلن علیشېر اؤرتەسیدە گى بی غبار دۇستلیک مجدالدین وزیرلیگی دوریدە همان مستحکم بؤلگنیدن درک بېرەدی، عکس حالده مجدالدین شاعرگە کتتە اعتبار بېرمەگن بۇلر اېدی.

ضیافت هجري ۸۹۷ ییلی جمادى الثانی آیى نینگ بیرینچى کونیده (۱۴۹۲ ییل ۶ مارت) اؤتکرېلەدی.

^{۲۴۳} بدايع الوقایع، ۴۰۸.

^{۲۴۴} اؤشە اثر، ۴۰۳.

اعتبار قیلگن بۆلسنگیز، شو صحیفه گچه کۆریب اؤتیلگن تحلیللر نوایی و حسین بايقرا مناسبتلریده ۱۴۹۲ ییلگچه بیرار-بیر ساووقچیلیک بۆلمه گنینی کۆرستماقده. مجدالدین هم عینن شو وقتگچه امیر علیشبرگه نسبتن قلیتیس حرکت قیلمه گن. و. بارتولد نوایی نینگ اوکەسی درویش علی نینگ عصیانى طفیلی سلطان مجدالدین نی ۱۴۹۰ ییلده ایشدن آیشگه مجبور بۆلدى و اؤرنیگه نظام الملکنی تعیینله دی دېب کۆرستگن^{۲۴۵}. تۇغرى، اما سنه ۱۴۹۰ ییل اېمس. درویش علی نینگ عصیان کۆتریش رېجەسى سلطان نینگ شو مناسبت بیلن هجري ۸۹۸ ییلی رمضان آیى نینگ ییگیرمه تۆرتینچی کونى، یعنی ۱۴۹۳ میلادی ییل نینگ ۸ جولای کونى سنهسى بیلن چیقرگن فرمانى وقتيگه قره گنده شو عرفه ده فاش بۆلگن. مجدالدین سل کبیراق ایستعفاگه چیقریلگن.

بو کرونولوژینی اېسده توتیش جوده مهم. بیز استه-سېکین انه شو - «امیر علیشبر نینگ آبروسیزلنیش و مروتسيز ییللری» موضوعیگه یقینلشماقده میز. بو مسأله گه نوایی شناسلیکده کۆپ اورغو بېریلگن. عمومی خلاصه لر تۇغرى چیقریلگن. اما کۆپ اؤرینده نوایی نینگ وزیرلر بیلن رقابتی، سرای فتنه لری بیلن باغلیق اضطرابلی صحنه لر، واقعه لر کېتمه-کېتلیگی و تاریخی سنه لر نینگ ایزچیللیگی گه اعتبار قره تیلمه گن.

مناسبتلرده گى اؤزگريشلر

امیر علیشبر نینگ ضیافتگه کېلیشینی مجدالدین اونینگ تسلیم بۆلیشى صفتیده قبول قیلهدی. بو کیفیت اونینگ گمشته لریگه هم یوققن لیگینی قوییده کېلتیریلگن واقعه دن بیلسه بۆله دی. ذین الدین واصفي مولانا بدخشی تیلیدن حکایه قیلهدی: ... میرزا حسین

بايقرانينگ ميرحاجی پير بكاوول دېگن ملازمی بۇلر اېدی. بير كونی تخت روانده حرمتلی حرمدين (سرايدن) چيقيب كېله ياتگنیده مير عليشېر حرم دروازه سی آستانه سیگه قدم قۇيه ياتگن اېدی و (ميرگه) يېتیشگج: "مخدوم، بوگون سيز نينگ ملازملرينگيز حضرت ميرزا حضوریده عجب گپلرنی ايتديلر"، -دېدی و اوتيب كېتدی. اؤشه وقتلرده پادشاه نينگ ميردين آزگينه اخلاصی قيتيیدی، دېگن ميش-ميشلر ترقلگن اېدی. شو سبیدن مير اضطرابگه توشيب، تخت روان كېتيدن يوگوردی و "مخدوم، پېچه تۇختنگ!" -دېدی. او اېسه: "معذور توتە سيز، ميرزا مېنی بازارليكه يوبارگنلر، جوده شاشيليه پمن" -دېدی. ايتيشلرېچه، مير قريب يېگيرمه قدمچه تخت روان نينگ آرقه سيدن يوگوريب بارگن ...

مير حضرتلری ميرزا حسين بيلن ملاقات پيتيده اؤزی گمان قيلگن خواتردن اثر هم سېزمەدی. شاه حضوريدن چيقيب، بعضی يقينلريدن سؤره سه، اولر: "ميرزا بوگون سيزنی شوندهی خاطرله ديلر کی، هيچ مريد پيرینی بوندهی حرمت بيلن خاطرله مه گن" -دېب جواب بېريشیدی. (شونده) امير عليشېر توشوندى کی، ميرحاجی نينگ مقصدی خلققه اؤزی نينگ مير عليشېر بيلن قندهی معامله قيليشینی کورستيب قۇييش بۇلگن ...

مير بو كينه نی دليگه توگيب قۇیدی و بير ييل اؤتگج، بير كونی نماز پیتی ميرزا حضورېگه كېلدى. بو اوچره شوو حقيده كېليشيلمە گنی اوچون ميرزا سؤره ديلر: "چهره نگیزده تشويش غباری سېزيله دی، قه پېردن كېله يېسيز؟"

مير دېدی: "درويش عليشاه حضورېگه بارگن اېديم. او ياقدن كېله ياتيب، فېروزآباد دروازه سیگه يېتگن پيتيمده دروازه ايچيده غله-غاوور اېشيتيلدی. سيز نينگ ملازملرينگيزدن بۇلسه كېرەك دېب خيال قيلديم. بير تۇده خوش صورت يېگيتلر تازی نژاد آتلرگه مينيب كېليب قالدیلر کی، بو شهرده بوندهی گۆزەل يېگيتلرنی هيچ كۆرمة گن اېديك. اولر آرتيدن "هَی-هوی" لشيپ يساووللر كېلر، "طريقووا" دېب خلقنی چېتگه سوريشيب، بۇل آچيشر

ابدى. مېن هم اۆزىمنى بورچىكە آلىب كۆزەتە باشلىدىم. قىمتىغا گوهر و ياقۇتلار بىلەن بېزەتيلگەن تاخت رۈندە مېر حاجى پېر پېدا بۆلدى... بەغايەت خوشحال بۆلدىكى: خداگە شۇكر كى، بېزىنىڭ پادىشاھ ملازىملىرى كېكاۋۇس، افراسىياب، خىسرو و پروپىز، بېرام و اولۇغ سۇلتانلار ھەمدە احتراملى خاقانلىرىگە مېسەر بۆلمەگەن شۇ و نامادە يۈرۈپىدىلەر»^{۲۴۶}.

سلطان اولوغ شاعرگه حرمتسيزلىك كۆرسىتىلگن ليگىنى انگلەيدى و پسندسيزلىك اوچون درحال مير حاجى بكاوولنى جزاگه حكم اېتهدى.

بو واقعه تفصيلاتيدن قويمده گيلرنى توشونىپ آلىش ممكن: بېرىنچىدىن، مير حاجى پىرىنىڭ خلق اىچىدە اولوغ امىرگە كۆرسىتىلگەن كلان دىماغلىقى نوايىي نىڭ سىراي خىدمەتلىرىنى يىغىشتىرىپ قۇيغىنى و «تىنچ و آسودە حيات» گە اېرىشكىنىنى تصدىقلىدى. عكس حالدا، اونىڭ بوندەي مەنسەبىدە بۇلىشكە سىرايدەگى عادىي ئەمەلدارنىڭ يۈرەگى داۋ بېرىمىس اېدى. ايككىنچىدىن، نوايىي نىڭ درويش غلىشاھ خەزىرىدىن كېلەياتىگى اونىڭ بلخ دە خاكىم اېكىنى و بو واقعه نىڭ مەجدالدىن وزيرلىگى دورىدە يۈز بېرىگىنىنى انگلەتەدى. اوچىنچىدىن، سىرايدەگى ملازىملارنىڭ اساسىي كۆپچىلىگى خواجه مەجدالدىن نىڭ آدملىرى بۇلىپ، غلىشېرگە نەسەتەن دىشمانانە كىفەيتىدە بۇلگەنلىگىنىنى تصدىقلىدى. تۇرتىنچىدىن، اوندە سلطان نىڭ امىر غلىشېرەدن كۈنگىلى ساۋوگىنى خەبەردەگى مېش-مېشلىر خلق آرەسىدە تەرقلەنگىنى سېزىلەدى و بو دورىدە درويش غلى دە عىيان كۆتۈرىش رېجەسى بۇلمەگىنى عىيان بۇلەدى.

نوابي میث-میشلردن جوده اضطراب چہکن. او میث-میشلر سببینی بیلشگہ بیر نہچہ بار حرکت قیلگن بؤلسه-ده، نتیجہ بؤلہ-گن. تنیقلی نوابی شناس ا.ہیتمتوف تامانیدن "اؤزبک تیلی و ادبیاتی" ژورنالیده اعلان قیلینگن نوابی نینگ حسین باقراگہ یازگن بیر

^{٢٤٦} بدائع الوقائع، ٤٢٢-٤٢٤.

مکتوبیده شو حقه سۆز یوریتيله دی: "بیر نېچه کوندير کی، کمینه نینگ گمان قیلیشیچه، حضرتلری نینگ (حسین باقرانینگ-ش.س) آلدیده دریا بیر قطره بولمیش خاطرلری صحیفه سیگه غبار قونیب، چېکسیر لطف منبعی بولگن فیض اېشیگینی مېنینگ یوزیمگه بېرکیتیپ قویدی... شو سببلی بو دردیمنی نه بیرار کیشیگه اظهار اېتیشگه جرئت قیله من و نه خبرسیرلیک بورچه گیده اؤلتوریب، بو احوالگه نسبتن صبر قیلیش قۇلیمدن کپله دی... مېندن رنجیگنینگیز یا رنجیمه گنینگیزنی هیچ کیم اوزینگیزدن یخشیراق بیلیمیدی. مېن اوز گناهلیریمگه اقرارمن، اما بیلیمین، مېن قندهی ناجویه ایش قیلدیم کی، سیز اوزینگیزنی مېندن تارتیب آلدینگیز...»^{۲۴۷}.

شوندن خلاصه قیلسه بوله دی کی، علیشېر نوایی و حسین باقرا آره سیگه بیزگه نامعلوم بولگن سببلرگه کؤره ساووقچیلیک توشگنی تاریخی فاکت. تاریخی اثرلر، جمله دن، "روضه الصفا"، "خلاصه الاخبار" و "حبیب السیر" ده اولرینینگ آره سیده گی "ساووقچیلیک" سببلرگه انیقلیک کیریتیلیمه گن.

یوقاریده تآکیدلنگنی دېک، درویش علی نینگ عصیان کؤتریش رېجھه سی هجری ۸۹۸ ییل رمضان آییده (میلادی ۱۴۹۳ ییل نینگ جون آیی آخرلری) فاش بوله دی. خواندمیر درویش علی نینگ عصیانگه اکه سی نینگ سلطنتده گی آبرو-اعتباری پسه یگنی و نتیجه ده اؤز باشیگه توشیشی ممکن بولگن فلاکتدن خوف سیره ش سبب بولگنی گه اشاره اېته دی: «درویش علی ایشانچلی کیشیلردن خواجه مجدالدین نینگ اعتباری و اختیاری کؤتریلیب، اکه سی امیر علیشېرنینگ گپلرینی ناپسند قیله یانگنلیگی و علیشېرگه تعلقی برچه ایشلرنی اؤز تصرفیگه اؤتکزیب، اونگه مخالفلیک جهتیدن عصیان اېشیکلرینی آچگن لیگینی قیته- قیته اېشیته وېرگنیدن سؤنگ اگر بو احوال شو طرزده کپته دیگن بولسه، امیر علیشېر

قدری نینگ تنزلی اونگہ ہم تاثیر کورستیپ، حاکم لیکدن چہنتلیشی ممکن لیگی حقیقہ گی اوینی خیالیدن اؤتکردی»^{۲۴۸}.

بیز شو واقعہ لر جریانیدہ بیرینچی جؤن حسین باقرانینگ نوایی حقیقہ ناراضی آہنگدہ گیرگینی کورہمیز: "اؤشہ وقتلردہ، بیر کونی امیر درویش علی نینگ خلافلیک حرکتیدن (سلطان) خاطریدہ ملاللیک پیدا بؤلدى. سؤنگ، بعضی بیر خاص کیشیلرگہ ایتدی کی، "عجب حال دیر کیم، اگر درویش علی شونچہ تربیت و عنایتیمیزنی کؤیپ، نانکؤرلیک یؤلینی توتیب دور و خلافلیک دعواسینی قیلیب دور". شوندہ فساد اہلی نینگ بعضی بیرلری امیر درویش علی نینگ ایشلریدہ اکہسی امیر علیشہرینینگ قؤلی بار، دہیشگندہ خاقان منصور حضرت نینگ یقین کیشیسی (نوایی) اوستیدن ہم اؤشہ مجلسدہ اندک شکایت قیلدى. شو پیت اول جناب (علیشہر) عالی تخت پایہ سیگہ کلبیب قالب، بؤلیب اؤتگن گپلردن خبر تاپگچ، بو اغوادن بہ غایت تاثیرلندی و خفہ بؤلدى^{۲۴۹}.

مجدالدین سلطان نینگ کیفیتیدن امیر علیشہرگہ بؤلگن ایلگریگی ایللیک لیک یؤقالہ باتگن- لیگینی کورگن و سلطان نینگ خفہ لیگینی ترقیتش اوچون نوایی حرکت قیلیشی مقررلیگی ہمہدہ ینہ دولت ایشلریگہ قیتیش گہ حرکت قیلیشیدن خواطرلنگن بؤلیشی ممکن. یوقاریدہ خواندمیردن کبلیتیریلگن لوحہ دن مجدالدین بیرینچی بار نوایی گہ قرشی آچیق ضربہ بہریشگہ اورینگینی سہزیش ممکن. خاص کیشیلر و فساد اہلی دہگندہ مجدالدین نظرده توتیلگن بؤلیشی ممکن.

نوایی اوکہسی نینگ خلافلیک یؤلینی تنلہ گنیدن تشویشگہ توشیب، خواجہ دہداردن اونینگ آلدیگہ باریش و نصیحت قیلیشینی التماس قیلہدی. خواجہ دہدار سلطاندن رخصت

^{۲۴۸} روضۃ الصفا (۳)، ۴۰؛ حبیب السیر، ۲۴۹.

^{۲۴۹} اؤشہ یپردہ.

آليشگه اېريشه دی و درويش علی آليدگه جۇنهیدی. اما واقعه رواجیدن خواطرلنگن سلطان حسين بلخ گه آتلنه دی. اما امیر درويش علی ده اۇزی کوتگن دشمنانه کیفیتنی کۆرمهیدی. درويش علی سلطاننی بلخ تشقریسیگه چیقېب چوقور حرمت بیلن کوتېب آلهدی و کتته ضیافت اوېوشتیره دی. سلطان اونى کېچیره دی، اما حاکم لیکدن بۇشته دی. بو حقه خواندمیر علی حده تۇختلگن^{۲۵۰}.

خواندمیرنینگ "امیر علیشېرنینگ بو اغوادن به غایت تأثیرلندی"، دېیشیگه قره گنده، علیشېر مجدالدین گروھیدن بوندهی آشکارا هجومنی کوتمه گن بۇلسه کېرک. او جوده عصبي لشیب، خاقان بیلن آچیقچه سیگه گېلشیشگه مجبور بۇلگن. بونگه دلیل شو کی، سلطان خوددی شو عرفه ده فرمان اعلان قیله دی. اونده نوایېنینگ اوکەسى درويش علی بعضی گناھلری اوچون اعتراض میدانیده توتېب توریلگنی (عصیانگه شمه قیلینماقده - ش.س) و بونی زنهار نوایېگه تأثیرلی دېب اویلش خطالیک و کلتەبېنلیک بۇلیشی همده امیر علیشېرنینگ نفیس خاطرینی آسوده توتیش بویوريله دی^{۲۵۱}.

مجدالدین سل اوتېب لوازمیدن چېتلتشیريله دی. استعفا مراسمی طنطنه لی صورتده اۆتکزیلیب، سلطان اونگه صادق خدمتلی اوچون یوز مینگ کېکي مکافات بېریب، چهارقب چاپان کییگیزه دی^{۲۵۲}.

^{۲۵۰} روضة الصفا (۳)، ۴۰.

^{۲۵۱} فرمان اوزرفاشی قۇلایزملر فونددیه نم. ۲۲۷۸ رقمی آستیده «مجموعه رقعات و منشآت» تۆلمیده سقلنه دی.

^{۲۵۲} بو حقه قرهنگ: سوتېنلی (۱)، ۹۳.

نوايي و نظام الملک

مجدالدین ۱۴۹۴ ییلده ایشدن آلینگچ، سل اؤتمه‌ی حجگه آتلنه‌دی و مکه یؤلیده وفات اېته‌دی. نظام الملک باش وزیر لوازمیگه تعیین‌لنه‌دی. خواندمیرنینگ معلوماتلریده نظام الملک‌نینگ نامی مجدالدین، افضل محمد و میر علیشېر ناملری بیلن بیر قطارده اوچره‌شی اونینگ سلطان نظریده‌گی اېنگ اعتبارلی شخصلردن بیری بؤلیب کېلگیننی انگلته‌دی.

تاریخی اثرلرده ۱۴۹۴ ییلدن ۱۴۹۷ ییلگچه خراسانده بیرار-بیر اوروش یاکه حسین باقیرانینگ یوریشلری بؤلگنی حقیده عموم گپ آچیلمه‌گن. دېمک، عین شو دورده خراسان تینچ بؤلگن. منبعلرده ۱۴۹۷ ییلگچه نظام الملک و نوايي مناسبتلریده اجره‌لیب تورگووچی بیرار سلبی جهتنی کؤرمه‌دیک. نوايي و نظام الملک مناسبتلرینی یاریتیش ممکن بؤلگن معلوماتلر هم یوق. بونینگ سببینی نوايي‌نینگ سرایدن چپته‌ده یورگنی بیلن ایضاحلش ممکن. بیراق ۱۴۹۷ ییلگه کېلیب سلطنتده یوز بېرگن بعضی واقعه‌لر نوايي‌نینگ سیاسی حیاتگه اره‌لشیگه مجبور بؤلگنی و نظام الملک بیلن آره‌لریده ضدیت پیدا بؤلگیننی کؤرسته‌دی.

منبعلرده کېلتیریلیشیچه، بلخ حکومتی استرآبادنی باشقرب تورگن بدیع‌الزمان‌گه تاپشیریلهدی. استرآباد اونینگ اوغلی مؤمن میرزاگه وعده قیلینه‌دی. بیراق آخرگی دقیقه‌لرده سلطان‌نینگ قراری اؤزگرب، استرآبادگه خدیجه‌بېگیم‌دن توغیلگن اوغلی مظفر حسین میرزا حاکم اېتیب تعیین‌لنه‌دی. بوندن ناراضی بؤلگن بدیع‌الزمان حسین باقرا بیلن کېلیشمه‌ی قالدی. بو کېلیشماوچیلیک کوندن-کونگه کېسکینلشه باشله‌یدی. بو حالت خلق باشیگه آفت، ناتینچلیک کېلتیریشی، سلطنت و قوشینده پراکنده‌لیک پیدا قیلیشیننی توشونگن علیشېر نوايي جدی بېزاوته‌لنه‌دی. شو دوردن باشلب، اونینگ آته‌باله

اؤرتەسىدەگى ساووقچىلىكنى برطرف اېتىش اوچون حرکت قىلە باشلەگىنىنى كۆرەمىز. جملەدن، "روضة الصفا" دە شونەدى معلومات كېلتىرىلگن: "خاقان منصور اوزى نىنگ خستە مزاجىگە، اېگرده يوريش آغىرلىكلرىگە قرەمەي، اؤشە قىشده بدیع الزمان نىنگ ادبىنى بېرىب قۇبىش اوچون نصرت نشانلى لشكرىنى بلخ ولايتىگە قرەتىشگە قصد قىلدى. اما حضرت نىنگ يقين كىشىسى امیر نظام الدین علیشېر: «اگر همایون فرمان چىقىرىلسە و بندە بلخ گە بارىب، بدیع الزمانگە نصیحت قىلسەم، اونى پادشاهانە مروتلر كمالىگە امیدوار اېتسەم كى، دل آزارلىك بىابانیدن خدمتكارلىك يۇلىگە كېلسە، -دېدى. "بو اؤى همایون نىنگ مزاجىگە تۇغرى كېلدى و امیر علیشېر مقصد سىرى يوزلندى»^{۲۵۳}. نوایى آتە-بالە نىنگ كېلىشماوچى لیگیدە سلطنت برقرارلىگىگە كتتە خوف سېزگن. بونگە چېتدن تماشابىن بۇلىب توریشنى اۇزىگە اېپ كۆرمەگن و اؤز تشبى بىلن سلطانگە مراجعت اېتگن دېگن منطقي خلاصه گە كېلىش ممكن. اونىنگ بې غرض نىتى نظام المللكە ياقمه گنى قویدەگى لوحەدن معلوم بۇلەدى: «امیر علیشېر بلخده بۇلىب، حكمتلى گېلر بىلن صیقل بېرىب، بدیع الزمان میرزانىنگ خاطرى آینه سیدن خفه چىلىك زنگىنى كېتكزه ياتگن پیتلرده امیر علیشېرنىنگ حرکتى بىلن تىنچلىك اؤرنىلەشینی ایستەمەگن خواجه نظام الملک و بعضى يقینلرى نىنگ اغواسى بىلن خاقان منصور بلخ کوتوالى امیر اسلام برلاسگە نشان (فرمان) يوباردى»^{۲۵۴}. نشانده اېسە بدیع الزمان آو قىلىش اوچون شهر تشقرىسىگە چىققن محلده شهر دروازه لرى بېركىتیلیب، شهزاده نى ایچكرىگە قۇیمسلىك بويوریلگن اېدى. سوال توغیله دی، علیشېر بدیع الزمان يانىگە كېتگن پیتده نیمه واقعه، قنده دی اغوا يوز بېردى كى، سلطان نىنگ نوایىگە ایشانچى شېهه بىلن المشگن و او تكلیف اېتگن یره شوو يۇلیدن آينىگن؟ مؤرخ نظام الملکدن تشقرى بعضى يقینلر، دېگنده كىملرنى نظرده توتماقده؟

^{۲۵۳} روضة الصفا (۳)، ۴۹.^{۲۵۴} اؤشە يېرده.

نوابی دوری و بیزگه معلوم تاریخی اثرلرده اغوا مضمونی آچیب بهریلمه‌گن، فقط او «علیشبر واسطه‌سی بیلن صلح توزیلیشینی ایستمه‌گن» گروهگه تېگیشلی اېکن لیگی ایتیب اؤتیلگن. اغوا نیمه حقدە بؤلگن بؤلشی ممکن؟ صفوی لر سلاله‌سی تاریخیگه بغیشله‌گن "عالم‌آرای صفوی" اثریده کؤزگه تشلنمه‌یدیگن شونده‌ی اېپیزود بار کی، اوشبو مسأله‌نینگ یاریتیلیشیده و اېنگ اساسی‌سی، منطقی خلاصه چیقاریشده مهم اهمیتگه اېگه. اونده کهلتیریلیشچە، "۱۴۹۶ ییلی سلطان حسین باقرا بدیع‌الزمان گه بلخ حکومتینی تاپشیره‌دی. استرآبادنی اېسه مظفر حسین میرزاگه بېریش اوچون فرمان چیقردی. ایککی کوندن کبیین بدیع‌الزمان علیشبر نوابی دن خط آله‌دی. خطده شونده‌ی یازیلگن اېکن: «اگر سیز استرآباددن بلخگه کتسنگیز، اؤزینگیزنینگ اؤزینگیزگه محمد مؤمن میرزانی قویب کبتینگ. نیمه بؤلسه هم شهر باشقه کیشیگه تېگمه‌سین». بدیع‌الزمان بو خطنی آلگچ، یاشلیکدن اونگه مربی بؤلگن شاعردن جوده خرسند و منتدار بۆلدی»^{۲۵۵}.

اوشبو معلومات تاریخی اساسگه اېگه‌می، یوقمی؟ نېگه نوابی حقیده بای معلومات قالدی‌رگن خواندمیر عمری‌نینگ آخرگی ییللریده یرەتگن "حبیب‌السیر" اثریده بو حقدە لام-میم دېمه‌گن؟ آ.افندیف‌نینگ یازیشیچە، انگلیس شرقشناسی دېنيسان راسس خواندمیر "حبیب‌السیر" اثریده شاه اسمایل صفوی‌نینگ یاشلیک دوری واقعه‌لری بیانینی "عالم‌آرای صفوی" دن فایده‌لنوب یازگنلیگینی انیقله‌گن^{۲۵۶}. دېمک، خواندمیر یوقاریده کهلتیریلگن معلوماتدن خبردار بؤلگن و اونینگ ساخته همده بیرار اساسگه اېگه بؤلمه‌گن لیگینی انیق بیلگنی اوچون هم اونی اؤز اثریگه کیریتمه‌گن. مذکور تفصیلات عینن نظام‌الملک و اونینگ گروهی تۆقیگن اغوا ماهیتینی افاده‌له‌گن بؤلشی ممکن. سببی، اغوا بدیع‌الزمان اؤز اؤرنیگه اؤغلی محمد مؤمن میرزانی قویب استرآباددن بلخگه کهلگن پیتی روی بېرگن.

^{۲۵۵} اېکەبیف، ۲۸.

^{۲۵۶} اېفندیف، ۹-۸.

استرآباددن مؤمن میرزانی چیقیش و آتە-بالە اۆرتەسیدەگی نفاق نینگ کوچەیشیدن کیم منفعتدار ابدی؟ البتە، بو اۆریندە بیرینچی شېهە اۆز اۋغلیگە تخت ولیعهدلیگینی آلیب بېرىشنى رېجەلشتیرگن مەھدی اولیا خدیجەبېگیم گە توشەدی. نوایى نینگ مراضات سازلیک سیاستى و آتە-بالە اۆرتەسیدەگی اعتبارى اونینگ سیاسى رېجەلریگە تۇغەناق بۇلیشى تورگن گپ ابدی^{۲۵۷}. شو طفیلی اونى وقتینچە بۇلسە-دە، سلطان "اعتباریدن اوزاقراق توتیش"دن منفعتدار بۇلگن دبیش ممکن. بو مسأله نظام الملک بیلن خفیە مصلحت قیلینگن کۆرینەدی و سلطنت مقیاسیدە کتتە ماجراگە سبب بۇلیشى عیان بۇلگن مدەش اغوا تیارلنېب، سلطانگە یېتکزیلگن بۇلیشى ممکن. اغواگە اوچگن سلطان بلخەدەگی لشکر باشی لرگە بدیع الزماننى شەرگە کیریتمسلیک حقیدە ینگى فرمان یوبارەدی. دېمک، اغوادن نظام الملک ایکی طرفلە فایدە کۆریشی دقتنى تارتەدی. بیرینچیدن، او سلطان و نوایى مناسبتلرینی اوزیل-کېسیل بوزیب تشر، ایککینچیدن، خدیجەبېگیم نینگ ایستگینی تۆلە قاندریر ابدی. اغوا عاقبتیدە نوایى نینگ باشیگە توشیشی ممکن بۇلگن سودا خدیجەبېگیمنى قیزىقتیرمەگن. ملکه و وزیر نینگ یکدلیگی شوندە کی، هر ایککلەسى سلطانگە یېتکزیلگن اغوانینگ فاش بۇلیشىگە یۇل قۇیمسلیک و سیاسى وضعیتنى کېسکینلشتیریش اوچون مظفر حسین میرزانی مؤمن میرزا اوستیگە جۇنتیشگە سلطاننى کۆندیرگنلر. چونکی، نوایى سلطان بیلن بدیع الزماننى یرەشتیرگندە ابدی، استرآباد مسألهسى تینچلیک یۇلى بیلن حل بۇلگن بۇلردی. نتیجەدە مؤمن میرزا اۆلدیریلەمەگن، "عالم آرای صفوی" دە تیلگە آلینگن واقعه اغوا اېکن لیگیگە حسین بايقرا ایشانگن بۇلردی. شو طریقە علیشېر نوایى نینگ یوزى یاروغ بۇلگن، چوقورراق قرەدیدگن بۇلسک، بايقرا اۆز

^{۲۵۷} خدیجەبېگیم نینگ کردگارلری بدیع الزماندە کوچلى ناراضیلیک اۋغانگن. خدیجەبېگیم حسین بايقرا حرمیگە کیریتیلگونچە سابق پادشاه ابو سعید میرزانینگ غنجه چىسى بۇلېب، اوندن بیر قیزی هم بۇلگن. بايقرا سلطان ستر نینگ قیزی (بدیع الزمان نینگ آنەسى) و ابو سعید میرزانینگ ایکی قیزیدن کپین اونگە اولنەدی. اونى نهايتدە سېوگنیدن (بابر) برجه خاتینلریدن اوستون قۇیېب، مەد علیا دېپ اولوغلەیدی.

سلطنتی ایلدیزگه بالته اورمه گن و انقراضینی تېزلشتیرمه گن بۆلر اېدی. افسوس کی، امیر علیشېر مغلوب بۆله دی.

حياتي نینگ آخرگی يىللىرى

استرآبادگه قۇشین تارتگن مظفر حسين ميرزا مۇمن ميرزانی اسير آليې هراتگه كېلتيره دی. هراتگه كيره وېرىشده بوتون خلق تۇپلنېب، مۇمن ميرزانی يىغلب قرشى آله دی. او اختيارالدين قلعه سېگه قىمب قۇيىله دی. خلق اۇرته سىيده بېزاوته لنىش باشلنگىدن چۇچىگن نظام الملك باشلىق گروه خديجه بېگىم نىنگ اشتراكىده شو پىنده مرغاب درياسى بۇيىده بديع الزمانگه قرشى يوريش رېجەسىنى تۈزە ياتگن سلطان حسين ميرزانىنگ مست لىگىدن فايده لنىب مۇمن ميرزانی قتل اېتىش حقيده گى فرمانگه امضا چېكىتيره دی. «حبیب السیر» ده شونده ی كېلتيريله دی: «مظفر حسين ميرزانىنگ آنەسى خديجه بېگىم شهزاده نىنگ تىرىك قالیشینی اۋز اۋغلى نىنگ اۋلىمى سېبچىسى دېب يىلىب، برچه همىتىنى اول تازه نهالنى عداوت يېلى بىلن قولىتىش.. گە قرەتگن كۈيى اۋشە وقتلرده دولت ملكى صاحب اختياری بۇلگن خواجه نظام الملك و اونىنگ اۋغىللىرىنى اۋزىگه اتقاقچى قىلىب... مرغاب درياسى بۇيىده شرابدن هوشسىز بۇلىب ياتگن كېچەده مۇمن ميرزانىنگ قتلى باره سىيده حكمنى چىقتيردى^{۲۵۸}. شهزاده قتل اېتىلگچ (هجري ۹۰۳ يىل صفر آيى/مىلادي ۱۴۹۷ يىل، اكتوبر)، سلطان قىلگن ايشيدن پشيمان بۆله دی. اما فرصت باى بېرىلگن اېدى. اېندى فقط بديع الزمان اېمس، بلكى دېيرلى برچه فرزندلر سلطان حسين بايقرا بىلن كېلىشمەى قالدیلر. خواندمير «حبیب السیر» ده يازە دی: «محمد مۇمن ميرزا شهيد اېتىلگنى حقيده گى خبر چھار اطرافگه ترقلگندن سۇنگ آتشانده و پر الم قىيح-

لیک‌نینګ اوچقونی یقین و بیراق، تورک و تاجیک‌نینګ اوچاغیګه سچره‌گندن کېیین خراسان‌نینګ تېوره‌ک-اطرافیده حکومت قوروب اوتیرګن شهزاده‌لر‌نینګ هر بیري خدیجه‌بېګم‌نینګ مکر و حيله‌لریدن چوچیب، بدیع‌الزمان میرزاګه تقلید قیلیب، آته‌ګه قرشی مخالفت یولینی توتدیلر»^{۲۵۹}.

تاریخي اثرلرده سلطان حسین‌نینګ اؤغیللری بیلن بؤلګن جنگلری تفصیلاتی، قؤلګه کیریتګن غلبه‌لریګه اورغو بېریلیشیګه قره‌مه‌ی، واقع‌لر بیانیدن سلطان‌نینګ جنگلری اونینگ اوچون آغیر و قلتیس کچګن‌لیګینی سېزیش قیین اېمس. سلطان اوشبو فلاکت‌لر‌نینګ سببچیسى صفتیده نظام‌الملکنی قاره‌له‌یدی و روی بېرګن تنګلیک اونى تاباره علیشېر نوایي مددیګه سويه‌نیب ایش کؤریشګه مجبور قیله‌دی. بو دورده سلطان‌نینګ شاعرنى ینه اؤزیګه یقینلشتیریش مدعاسى بارلیګى اونینگ نوایي ګه «خزاین‌المعاني» کلیاتینی توزیشنی بویوریشیدن معلوم بۆله‌دی.

نوایي اوشبو مکتوب-حکمنی «خزاین‌المعاني» دېپاچه‌سیګه کیرګیزګن. اوندە شونده‌ی دېبيله‌دی: "ای، قدیمی بنده‌ خاص و ای، بایر خادم ذوالاختصاص! بورونگی ایکیکی دېوان کیم، بیزنینګ حکم و خطابیمیز بیله مرتب قیلدینګ و کلیات و جزویاتین بیزنینګ مشورت و تعلیم و استصوابیمیز بیله توزه‌تتینګ کیم، بیرى‌نینګ عشق‌آمیز ابیاتیدین بو اېسکی دیرنینګ رفیع طاقیده عشاق‌نینګ شؤر و غوغاسی‌دیر. و ینه بیرى‌نینګ شوق‌انګیز غزلیاتیدین بو قدیمی منیع گنبد رواقیده محبت اهلى‌نینګ هوى و علالاسى، آندین سؤنګره ییغیلغان اشعار‌نینګ و نظم رشته‌سیغه تارتیلغان دُر و شهوار‌نینګ عددی بورونگی دېوانلردین آرتقان چاغلیق دورور. و بو لطافت‌صفات خوبلر و ملاحظت‌سیما محبوبلر بیله ینه ایکیکی دېوان ترتیب بېرسه بۆلوردېک معلوم بۆله‌دور. نېتګونګ‌دور کیم، بو ایشیدن دلپسندراق بۆلغه‌ی و

نې قىلغونگ دور كىم، بو شغلدىن سودمندراق بۇلغەي. اېمدى اول بو دور كىم، بو غريب ايشگە كۈنگول كېلتورغەيسېن، بلكە حكم بو اېرور كىم، بو عجيب امرغە خامە سورغەيسېن و تفكر خلوتگاھىدە خيال شوخ و رعناىرى بىلە بزم توزگەيسېن. و تا فلک گردش قىلور، بشر جنسى نىنگ خيالىغە كېلمەگن اعجوبەنى ابلغە كۈرگوزغەيسېن... چون سېنگە توفيق مدد قىلىب دور و بو مقصودنىنگ هيچ كىمغە يىغىلغان مادەسى يىغىلىبتور، تىلربىز كىم، فرصتنى غنىمت بىلغەيسېن و بو مدعا حصولىغە رغبت قىلغەيسېن! ۲۶۰.

دېباچەدە نوایىنىنگ سلطانگە جوابن يازگن خطى هم كېلتىرىلگن. او كۇپراق كىنەخوانلىك بىلن يازىلگندېك. شو جهتلىرى بىلن "غرايب الصغر" دېباچەسى، اول، آلدىنگى دېبان و علمى اثرلىرىدەگى دېباچەلر، قالەوېرسە، عمومى شرق علمى-ادبى اثرلىرى دېباچەلرىدەگى اسلوب و بغيشلاو طريزىدن كېسكىن اجرەلىب تورەدى. مکتوب مضمونى قويىدەگىچە:

دېدىم كە بو ايشدە كىم بۇلىبمېن مأمور،
هر نېچە كە توتسم اۆزىمنى معذور.

لېك رشتە كە اژھاغە كېلتورغەي زۇر،
زۇر اېتكەي اۆزىغە ايستەسە قىلماق مور.

اول همايون ضميرنىنگ آيينە گيتى نمايىدە روشن و پىدادور و اول پاكيزە كۈنگول نىنگ جام جهان آرايىدە مبرهن و هويدا كىم، بو بندە فقيرغە نې ناتوانلىقلر شكست بېردى و بو ذرە حقيرغە نې سرگردانلىق لر دست بېردى. اگرچه مرضيمغە صحت اميدى پيدا بۇلىب دور، اما هنوز غذا بىلە شربت كىم ايچىلور، يېيىلور، مثقال ترازوسى بىلە تارتىلور و تانگدىن آقشامغچە

۲۶۰ خزاین المعانی: دىباچە، ۱۰-۱۱.

ساعت شیشه‌سیغه کوز تیکیلور، اگرچه ضعیفمه قوت امکانی ظاهر بولیبتور، اما هنوز بوزوق کاشانه‌مدین چیققرغه قوپماق تیلەسم، آسیلغان ادبار انکبوت تارلری دستگیریم بولیپ، مدد بیتکورمه‌گونچه تېبرەنمککه تاب و توان و حرکتغه مقدور، بلکه امکانی یوقتور، پشه یوز پیل دمان تارته آلمه‌غان یوکنی نېچوک تارتغهی، به‌تخصیص کیم، مجروح و رنجور داغی بؤلغهی، مورچه‌نینگ شیري ژبان قیلە آلمه‌غان ایشنی نېچوک قیلە آلمه‌غانی، خصوصن، بیمار و صحت طریقیدین مهجور دغی بؤلغهی.

رباعیه:

اول ایکنی دېوانغه چو قیلدیم رغبت،
هم اېردی ییگیت‌لیک مددیم، هم صحت.

بۆلدیم چو قری و خسته، یوق اول قوت،
کۆرگوزغه لی انداق نیمه‌لرغه جرئت.

کلی‌رک بو کیم، اول دواوین ترتیبیده سلطان صاحبقران عالی طبعی‌نینگ اصلاح و احتمالی بې‌حد و هر جزوی نقطه‌ده تغییر و تعلیمی ماله کلامی بې‌عدد اېرکان جهتتین اول ایش سرانجام صورتین پیدا قیلدی. و افتتاحیدین اختامیغه دېگینچه ترتیب رقمی چپکیلدی. بو ضعیف و ناتوانلیغیم زمانیده بو اجز و زبونلیق و بې‌سامانلیغیم طغیانیده سلطان صاحبقران‌نینگ رأی عالم‌آرایي و ضمیر خورشید‌تأثیری گویا که بعضی اوقاتده عالم‌کشوری فتحیغه عزم‌ساز و بعضی حالاتده کشور اهلی آبادانلیقلری ساری سحرپرداز و بعضی زمانده عیش و نشاط بیلە ایلیگی زرباش و بعضی آوانده طاعت و عبادت بیلە کۆزی گوهر پاشلیققه متأمل و مشتعل اوچون بو خاشاک دریادېک کۆنگلیگه کیرمس و بو ذره قویاش‌دېک ضمیریغه پیدا اېرمس. و سلطان صاحبقران‌نینگ همت یوزیدین اهتمامی و سعی غایتیدین تعلیم بردوامی بۆلمسه، مونداق دشوار ایش ایلگری بارماغی متأثر، بلکه خیالغه کچچورماغی

متعذر دیر. مونداق حکم بۇلغاندین سۇنقره گاه-گاهى حالىمدین آگاه بۇلمسه نېتكه يېمېن و لحظه-لحظه احوالىمدین خبر بۇلمسه نېته آغە يېمېن. قومورسقه سليمان نینگ خاطريغه كېلمسه نې محل تعجب و تحير، سها چرخ گردان سطحیده كۆرونمسه نې محل حيرت و تعذر»^{۲۶۱}.

مذکور حکم-مکتوب و نوایی جوابیدن قوییده گی ملاحظه لر توغیله دی:

۱. نوایی آغیر کسللیکنی باشیدن کپچیرگن.

۲. سلطان اونگه برچه شعرلرینی تۇپلب آلدینگى ايکكى دېوانگه قۇشیمچه ينه ايکكى دېوان تۇزیشینی بویوره دی.

۳. «کسللیک و بالارسبى سلطانگه معلوم» دېيیلیشیدن قنده ی دیر واقعه لرگه اشاره ایتیلماقده کی، بونی جامی، پهلوان محمد کبی دۇستلرنینگ وفاتی بیلن بیرگه مجدالدین نینگ درویش علی عصیانی عرفه سیده گی اغواسی، نظام الملک نینگ بدیع الزمانگه عصیانی بیلن باغلیق اغواسیگه شمه صفتیده توشونیش ممکن.

۴. "صحت امیدى پیدا" بۇلیشیگه قره گنده نوایی و سلطان یازیشمه لری کسللیکدن تۈزەلیش دوریده صادر بۇلگن. بو حقده «خزاین المعانی» نینگ دېباحه سیده ایتیلیشی نوایی نینگ خسته لیشی هجری ۱۴۹۷/۹۰۳-۱۴۹۸ ییلی یوز بېرگنلیگینی بیلدیره دی. دېمک، خدیجه بېگیم و نظام الملک نینگ اغواسی عاقبتیده سلطان نینگ نوایی گه ایشانمه ی قۇییشی شاعر روحیتیه قتیق تأثیر قیلیب، تۇشککه ییقیتگن بۇلیشی ممکن.

۵. سلطاندين ايجادده اونگه همكارليك قيليښنى سؤرهش، مروت كورستيشنى التماس قيليښ فانیده كينه خوانليك علامتلىرىنى سېزىش قىين اېمس. نوایي اوزيگه اعتبار كمه يگنليگيگه اشاره اېتگن.

مكتوب حسين بايقراگه يېتكچ، درحال نوایي گه جواب يوللەگن. اوشبو مكتوب هم دېباچه گه كيريتيلگن اونينگ مضمونى يوقاريده گى ملاحظه لريميز توغريلگىنى اثباتلەيدى. جمله دن، اوندە شونده يازيلگن: "كۆنگلونگگه سالمه و بو نوع سودا و وسواس خياليغه قالمە كيم، بيز هيچ حالده سېنينگ حالينگدين غافل اېمس اېركان دوربىز، اما بو حالدين سېن غافل. و كۆنگلومىزدىن هرگز يادينگ زایل اېرمىس اېركان دور، بو معنى سېنينگ كۆنگلنگدين زایل. انداق كه، بورونگى ايگى دېوان نينگ تكميليدە رعايتدين هيچ نوع تغافل واقع بولمەدى. و رهنما ليق و عنايتدين هيچ تورلوك تكاسل صورت باغلمەدى. اېمدى داغى همول دستور بيله، بلكه آندىن هم آرتوقراق، موندە هم همول قانون بيله، بلكه آندىن هم افزونراق احوالينگدين خبر توتولغوسيدىر. و بير آز وقتده سروق تينگگه يېتيلغوسيدىر. چون ضعف حالينگ بيزگه ظاهر و پيدادور، شفقت و بنده نوازليقلر بيلن نې پېرده قالسانگ اؤتكريلگوسيدورور. و چون شكست احوالينگ بيزگه روشن و هويدادور، مرحمت و نواسازليقلر بيله هر مشكلينگ بولسه حل قيليلغوسيدور" ۲۶۲.

مذكور جوابدن شونده ي خلاصه قيليښ ممكن:

۱. سلطان نينگ "هميشه بيز سېنى يادلب، حالينگنى سؤره ب يوره ميز و سېن بوندن خبرسيزسن" دېيىشيدن شاعرنى يوپە تيش آهنگى سېزىليب تورىيدى. بو اېسه بير تاماندن نوایي نينگ آغير كسل بولگن ليگىنى تصديقلسه، ايكي كينچى تاماندن سلطان اونينگ كۆنگلنى كۆتريشگه حركت قيلگنى گه اشاره بار.

۲. نوایی کسل پیتیده سلطان حسین هراتده اېمسلېگی انگلشېلماقده. یاکی، عکسینچه، نوایی پایتختدن باشقه پېرده.

۳. سلطان نینگ نوایی دن اوزاقده بۆلسه هم اونینگ ايجادي ایشلريدن خبردار. اگر آخرگی جمله اشاره سیگه "منشآت" ده گی آدرسی نامعلوم بیر مکتوب مضمونینی باغله سک، شاه و نوایی اؤرته سیده کیمدیر واسطه چیلیک قیلگن لیگی روشن بۆله دی:

«فراق اراکی، یېتر کؤککه شعله آهیم،

بو اؤتقه، آه، اگر رحم قیللمسه ماهیم.

قولوق دعادین عرضه داشت شول کیم، عنایت انشاسی بیرله قولونگیزنی یاد قیلیب اېردینگیز، موجب سرافرازیق بۆلدى. تېنگری تعالی دولتینگیزنی آرتتورسین و یاشینگیز اوزون بۆلسین.

غمیم یېتکوردی مینگدین بیرگه رقعەنگ،

که بېرغەى تېنگرى بیر یاشینگگه مینگ یاش.

بیتیب اېردینگیز کیم، میرزا تابوغیده کمینه قولنی یاد قیلیب ییغلمېن. یاد قیلرینگیزغه راضی مېن، ییغلشینگیزغه یوق.

دېمه هجرینگدین مېنگه عادت بۆلیبتور ییغله ماق،

شاد بؤل کیم، منگا قسمت بۆلیبتور ییغله ماق»^{۲۶۳}.

کۆرىنىب تورىبدى كى كىمدىر سلطان حسين ميرزا كۆنگليده نوایي گه نسبتن رحم اويغاتيشگه يوره كدن حركت قىلگن. او كيم بۇلىشى ممكن؟ مكتوبدن قوييده گى خلاصه پيدا بۇلهدى:

۱. "خزاین المعانی" دىباچه سیده گى آزرده ليك روحى و مكتوبده گى نوایي اظهارى نینگ بير-بيرىنى تۇلدیریب كېلىشى اولر بير دورده يازىلگن دېگن فكرگه آليپ كېلهدى.

۲. "ياد قىليب يىغلىش" دن نوایي نینگ آغير احوالده بى تاب اپكن ليگى انگلشيلهدى.

۳. ادربست حسين ميرزانينگ يقينلريدن بۇليپ، ياشى اولوغ انسان.

بىزىنىڭچە، او اوشه پيئته امير كبير بۇلگن افضل محمد ياكى شىخىم بېك سھيلي بۇلسە كېرەك. بلكى نوایي نینگ سھيلي گه يوبارگن قوييده گى ساقى نامەسى خوددى شو دورده يازىلگندىر:

... كيم سھيلي سرى دور زار كۇنگول،

كۆپ تىلر صحبتين افگار كۇنگول.

سېن اېدينگ كيم، مېنگە دىمساز اېردىنگ،

هر نهان نقطه ده همراز اېردىنگ.

ظلملر كيم مېنگە بو چرخ دني

قىلدى، قىدين تاپەى ايتورغە سنى.

كىم بيرى بو اېدى كيم، سالدى بيراق

سېنى، بغيريمغه قۇيوب داغ فراق.

مېنگە گر درد و ھم انبوه اۋلدى،
قسمتيم غصه و اندوه اۋلدى...

كىم كە كېلسە بو طرف، ياد ايله،
طرب آيين سۆز ايله شاد ايله^{۲۶۴}.

اوشبو شعر مضمونىدىن سەھىلى نىنگ اوزاقده اپكن ليگى و بو دورده نوايى اغير كېچىنمەلرنى باشىدىن اۋتكزەياتكن ليگى انىق بۆلەدى. فكريميزچە، نوايى اغير درد بىلن يىقىلگچ، شىخىم سەھىلى سلطان كۈنگلىدە مروت اوچقونلرىنى النگەلنتىرە آلگن و بىرىنچى بۆلىب سلطان نىنگ اۋزى بو ساووق چىلىككە برهم بېرىشىگە، دۈستى عىشېرنىنگ كۈنگلىنى كۈترىشگە قرار قىلىشىگە اېرىشە آلگن كۈرىنەدى. نوايى ايجادىدىن يىخى خىردار سەھىلى اونىنگ "خزائن المعاني" نى توزىشگە ھجرى ۱۴۹۱/۸۹۷-۱۴۹۲ يىل كىرىشگىنى، اما بو ايشگە ساووق چىلىك سبب حوصلە قىلمەى، تشلب قۇيگىنى حقىدە سلطانگە كېىرىب اونى شاعرنى بو وظيفەنى بجرىشگە دعوت قىلىشگە و شو آرقەلى اونىنگ يىرىمتە كۈنگلىنى كۈترىشگە چقىرگن ليگى احتمالگە يقىن. نوايىنى سىياسىي صحنەگە تارتىشدىن منفعتدار سلطان اوچون بو تدبىر عىن مدعا بۆلگن بۆلىشى مۇمكىن.

سلطان حسين بايقرا ھجرى ۹۰۲ يىلى شعبان آيى نىنگ يىگىرمە تۇققىزىنچى كۈنى (۱۴۹۷، ۲ اپرېل) پل چراغده بديع الزمان اوستىدىن قازانىلگن بىرىنچى غلبەدن سۈنگ ھراتگە قىتمەى، بلخگە بارەدى. او شو بۆيى ۹۰۳ يىل نىنگ صفر آيىگچە (۱۴۹۷، اكتوبر) مرغاب درياسى بۆيىدە قالەدى. يوقارىدەگى مکتوبلردن سلطان نىنگ شاعردن اوزاقده ليگىنى سېزەمىز. بلكى ھر اوچەلە مکتوب انه شو دورده، يعنى سلطان حسين بديع الزمان بىلن پل چراغده (۱۴۹۷، ۲ اپرېل) تۇقنىشگىدىن سۈنگ اۋتگن آيلر آرەليغىدە

^{۲۶۴} كليات. فوايدالكبر، ۶۵۴ ب.

يازیلگندیر. چونکی، شو دوردہ نوایي اؤرنیدن قۇزغەلیب، یخشی کیفیت بیلن مشهدگه زیارتگه باره‌دی. او بیردن صفر آیدده قیتیپ، مؤمن میرزانینگ عزاسی اوستیدن چیققنی و شوندن کبیین ینه باقیرانینگ یقین سرداشیگه ایلنگینی کؤره‌میز. بو آره‌ده نظام‌الملک و اونینگ خاندانی‌نینگ ایاوسیز روشده یکسان ایتیلیشی (هجري ۹۰۳ ییل رمضان آیی‌نینگ ییگیرمه بیرینچی کونی (میلادي ۱۴۹۸، ۱۵ می) سلطان‌نینگ نوایي‌گه ینه هم سویه‌نیپ قالیشیگه آلیب کبلگینی ایتیش کبره‌ک.

شو طریقہ اولر اؤرتہ‌سیده ینه ایللق مناسبتلر وجودگه کبلگینی کؤریش ممکن. مثلن، هجري ۹۰۳ ییل (میلادي ۱۴۹۸) شوال آیی‌نینگ ییگیرمه تۆرتیدہ بدیع‌الزمان آتہ‌سیگه قرشی قۇزغلگنده نشین ییلاغیده تورگن پادشاه اؤز لشکری‌نینگ آزیلیگیدن واهمه‌گه توشیب قاله‌دی. او درحال هراتگه چاپر یوباریب، او بیرده حکومتی باشقرویاتگن علیشېرگه اؤزی آنگه مینیپ، شهرنینگ ایچی و تشیدن قه‌یبرده لشکر و عسکر کؤرسه تۆپلر اوردوگه یوباریشنی بویوره‌دی.^{۲۶۵} مذکور فاکت مؤمن میرزا قتلیدن کبیین نوایي و سلطان علاقه‌لری اؤنگلنگن لیگینی تصدیقله‌یدی. یوقاریده‌گی واقعه دوامیده شونده‌ی کبلتیریله‌دی کی، امیر علیشېر واقعه جدی توس آلگنلیگینی سېزگچ، درحال سلطان یانیگه جؤنب "اول عالی حضرت‌نینگ آزرده کؤنگلینی بدیع‌الزمان میرزانینگ خاطر ی تیگیگه ترغیب قیلدی. امیر علیشېرنینگ سؤزلری اخلاص و دولتخواهلیک کمالیدن بؤلگنی اوچون حضرت خاقان منصور مبارک قولاغی‌نینگ قبول پرده‌سیگه ییتدی"^{۲۶۶}. گپ شونده ابدی کی، بدیع‌الزمان آتہ‌سیدن بلخنی قیتیریب بېریشنی طلب قیلر، سلطان اېسه راضی بؤلمسدی. نوایي سلطان و بدیع‌الزمان آره‌لریگه کیریپ، تۆفنه‌شوونینگ آلدینی آلیشگه، شونینگدېک، شهزاده‌گه سیستان و فراه ولایتلرینی آلیب بېریشگه موفق بؤلده‌دی. سلطان حسین عمری‌نینگ

^{۲۶۵} روضة‌الصفا (۳)، ۵۵.^{۲۶۶} اؤشه اثر، ۵۷.

سۆنگگی بیللریده، عینن، بیز سۆز یوریتیه یانگن هجری ۱۴۹۷/۹۰۳-۱۴۹۸ بیلدن کبیینگی دورده نوایی گه نهایتده سویه نیب قالگن لیگی واقعه لر کبچمیشیدن ینه ده یققال سبزیلیب توره دی.

امیر علیشبر صحتی انچه اؤنگلنگچ، اؤزى نینگ آخرگی خیرلی ایشینی عملگه آشیریشگه کیریشه دی. او هجری ۹۰۳ (میلادی ۱۴۹۷-۱۴۹۸) ییل هرانده گی جامع مسجدینی قیته تعمیرلشگه کیریشه دی. مسجدنینگ گنبدی بوزیلیب، ینگیدن سالینگن، محراب نینگ ایکی تامانیدن ایکی حشمتلی ایوان قوریلگن. خواندمیرنینگ یازیشیچه، امیر علیشبرنینگ اؤزى هم کبلیب ایتگینی قییریب، ایشچیلرگه یاردم بېرگن. بو جوده کتته ایش بولیب، ۳-۴ ییل کبته دیگن ایش ۶ آیده توگللنگن. پای دېوار مستحکم لنیب، گنبد ینگى- لنگن سۆنگ تشقى و ایچکی بېزه کلر، کاشینکارلیک ایشلریگه بیر ییل کبتگن. اېسکیریب یراقسیر حالتگه کبلگن یانغاق درختیدن قیلینگن منبر اؤرنیگه مرمردن منبر یسلگن. اونینگ بیتیشیگه کؤپلپ تاریخلر یازیلگن.

علیشبر نوایی همیشه حجگه باریش آرزوسیده یشه گن. هر گل سلطان نینگ مانع لیگی بیلن حج سفرى آرقه گه سوریله وېرگن. امیر علیشبر هجری ۹۰۴ (میلادی ۱۴۹۸-۱۴۹۹) ییل ینه حج سفرى حقیده اؤیله ی باشلیدی.

حج سفرى آرزوسی

خواندمیر یازه دی: «... اول حضرتده اؤسیب-اؤنیش کونلری باشلنیشیدن تا حیاتی نینگ آخرگی دملریگچه باشیده مسلمانلیک حجینی اؤتش هوسی و خاطریده پیغمبر قبرینی زیارت قیلیش فکری اؤرین آلگن اېدی. هر وقت امکانی بؤلگنیچه بو خصوصه حرکت قیلردی و اوزلوکسیر اؤز حالیه قوییده گی ایکی بیتنی تیله گه آلردی.

نظم:

کی بود، یارب، که رو در یثرب و بطحی کنم،
 گه به مکه منزل و، گه در مدینه جا کنم.

بر کنار زمزم از دل بر کشم یک زمزمه،
 وز دو چشم خون فشان آن چشمه را دریا کنم.

ترجمه‌سی:

یارب، یثرب بیلن بطحی گه قچان باررکنمن؟
 گاه مکه‌ده تورسم و، گاه مدینه‌ده جایلشسم ابدی.

زمزم بؤییده قلب ترانه‌سینی کوبله‌سم،
 قان آقووچی ایککی کوزیمدن او چشمه‌نی دریا قیلسم ابدی.

نېچه بار بو سفرگه رخصت آلیش اوچون مبارک آیاغینی اوزنگی گه قۇیب تۇغری سرايگه
 یؤللنر، هر بار قدرتلی صاحبقران‌نینگ التماسی بیلن قیتر و بو ایستک‌نینگ یوزه‌گه
 چیقیشیدن چېکلنر ابدی»^{۲۶۷}.

آل‌دینگی صحیفه‌لرده نوایی «وقفیه» اثریده شاهدن ایککی التماسینی قان‌دیریشنی سؤره‌گن-
 لیگی حقیده گپیریلگن ابدی: بیرری دولت ایشلریدن بؤشتیب، ایجاد اوچون شرایط یره‌تیب
 بهریش بؤلسه، ایککینچیسى حج سفریگه رخصت بهریش حقیده‌گی التماس ابدی^{۲۶۸}.

^{۲۶۷} مکارم، ۷۵.

^{۲۶۸} بعضی تدقیقاتلرده «وقفیه» ۱۴۸۰-۱۴۸۱- ییلده یازیلگن دېب کورستیلگن. هجري ۸۸۶- ییل میلادي ۱۴۸۱-
 ییل نینگ ۲- مارتیدن باشله گنلیگینی حسابگه آلیب، اثر یازیلگن ییل ۱۴۸۱-۱۴۸۲ دېب کورستیلیشی مقصدگه
 موافق دیر.

نوابی نینگ "وقفیه" اثری ۱۴۸۱ ییلده یازیلیب، شوندى سۇنگ قطار اثرلر، خصوصى، «خمسە» نینگ یرەتیلیشى ایککی التماسدن فقط بیرى - ایجاد قیلیش اوچون امکانیت بېریش غایه سى معقوللنگینی انگلته دی. دېمک، اؤشندە حج سفریگه رخصت بېرلمە گن.

حج سفرى آرزوسیدن میر علیشېر هیچ قچان کېچمە گن. «خزاین المعانی» دېوانى دېباچه سیده یازە دی: «... و بو اوقات مابینیدە هر مقدار کیم فرصت تاپتیم، خواه «خمسە» نظمیدین و «نظم الجواهر» و «مجالس النفائس» و «زبدۃ التواریخ» و سایر تصنیفلر اشتغالیدین هم اول حضرت (حسین باقر-ش.س.) دعای دولتیدە اوقاتیمنى طرح قیلدیم. و بحمدلله انداق مرادلر کسب ایتتیم کیم، مېنینگ ابنای جنسیم نینگ یوزیدن بیرگه میسر بۆلمە یدور. و انداق مقصودلرغە یتتیم کیم، الر کیم مېندېک، یوز، بلکه مینگ قوللری بار اېردی، بیرى نینگ ساغرى آرزوسى مېنگە نشاط یتکورگن مې بیلە تۆلمە یدیر. بحمدلله تعالی که، بو اوقاتدە کیم، عمر وادیسى نینگ کۆپرگین انینگ دولتیدین مرادلر بیلە قطع ایتیمېن و حیات نینگ نهایتلیغە کاملر. بلکه کامرانلیغلر بیلە یتتیمېن. هیچ تورلوک ارمان خاطریمدە قالمە یدور و هیچ نوع آرزو کۆنگلومدە سیغینغانین خیالیم تاپە آلمە یدور. هر نې دنیا مرادی و ظاهر کامگارلیغى دور سوروبمېن و سۆزوم نینگ صیت و صداسین انینگ مدحیدە یتتى فلککە یتکوروبمېن. آنچه آرزو حیثیتیدین و ارمان جنسیدین قالیتور، آخرت یۆلى نینگ سهولت و آسانلیغى و باطن ملکی نینگ ایالت و کامرانلیغى دور و اول وابسطه دور حق سبحانه و و تعالی نینگ توفیقى بیلە امرى اطاعتیغە و رسولی صلی الله علیه و سلم نینگ شفاعتى و شریعتى نینگ متابعتیغە. امیدیم اولدور کیم، اول حضرت دولتیدین بو اقبالگه دغى سربلند و بو سعادتقە دغى بهره مند بؤلغە یمېن»^{۲۶۹}.

میر علیشېرنېنگ بیت الله زیارتی آرزوسی کون سه یین کوچه ییب باره دی و هجري ۹۰۴ (میلادي ۱۴۹۸-۱۴۹۹) ییلی عبدالحی طیبینی رخصت آلیش اوچون مروگه اؤغلی ابوالمحسن میرزانی قمل قیلیب یا تگن سلطان حسین بايقرا حضور یگه یوباره دی. اؤزی اېسه "...بوندن کېیین بو کوننی اېرته گه ایلنتیریشگه طاقتم قالمه دی، دېگن بیت مضمونینی تیلگه کېلتیریب، سعادتلی عالمر، فاضلر طایفه سی همده کؤپچیلیک ملازملر بیلن بیرگه مشهد تامانگه یؤل آله دی" ^{۲۷۰}. عبدالحی طیب پادشاه حضوریدن نوایی گه مکتوب آلیب قیته دی. اوندە حسین بايقرا حجگه رخصت بېرگن لیگی یازیلگن اېدی. مکتوب نینگ خواندمیر کېلتیرگن نسخه سیده، جمله دن، شونده ی یازیله دی: "...سؤنگره، روشن کؤنگیللرگه معلوم بؤلسین کی جمعه کونی رجب آیی نینگ اؤن بیریده اولوغ مولانا عبدالحی کېلیب، شریف مزاجلری نینگ کیفیتی، ساغ-سلامتلیک، یخشی حالتلرینی بیتکردی. بوندن خبر تاپیش بی حد شادلیککه سبب بؤلدى. اونینگ بیتیشوویدن ایلگری کؤنگیللریده قرار تاپگن حجاز تامانگه جؤنش تۇغریسیده گی خبر آغیزمه-آغیز کېلیب تورردی، اما ایشانچلی کیشیلردن اېشیتیلمه گنی اوچون اعتباریمیز یوق اېدی. لېکن اؤشه کیشی صحبتیده خواجه افضل الدین محمدگه یازیلگن خط مضمونیدن معلوم بؤلدى کی، بو کونلرده او تیلک مستحکم لیب ینه ینگیلنېب، جؤنش خیالی جزمگه ایلنگن... بېریلگن رخصت و اجازه دن قیتمه یمیز، لېکن نیمه کی کؤنگیلگه کېلسه آگاهلنتیریشیمیز لازم. روشن دیر کی، بو خصوصده یؤل تینچلیگی شرط دیر. معلوم بؤلسین کی، بو کونلرده اوتیش یؤلی بؤلگن عراق و بغدادده احوال قنه قنگی پریشان و بی قرار دیر. مصر و شام چېگره لریده هم تورلی باش باشد اقلیک بارلیگی اېشیتیلماقده. روایت شونده یدیر کی، اگر یؤل خوفی شونده ی درجه گه یېتیب، کیمسه نینگ سببسیز کیمسه نینگ بېلیگه قؤل اوریشی ممکن بؤلسه، یؤلگه توشماق واجب اېمس. اگر بو کونلرده یؤل خوفیدن بیرار فکر خاطرگه کېلمسه، قنده ی

^{۲۷۰} روضة الصفا (۳)، ۵۹.

بۆلەدى؟ چونكى اۆزلىرى ايتردىلر كى، يۇلر ناتىنچلىگى جەتيدىن بير آز اوفلورى ترتىب بېرىپ، اگر ضرور بۇلسە، خوفلى جايگە يېتىشگندە ملازملردن هر بيرى نىنگ يانيدە اوشندىن بير آز بۇلىشى كېرەك. يەنە گپ شو كە، بو سفرنىنگ اوزاققە چۆزىلىشى معلوم، عمرگە ايشانچ يۇق. اگر يەنە بير بار اوچرەشىب، خيرلشيش قاعدەسى يوزەگە كېلسە بۇلردى. اما بو ايككى حال نىنگ بۇلىشى بىلن بيرگە، بو مۇقەدەلر نىنگ يازىلىشىدىن شوندىە قۇرقوو هم بار كە، مبادا مبارك خاطرگە اندك غبار يېتىشىب، بو سۆزلردن غرض يورىشنى منع اېتىش اېكن، دېگن خيالگە بارەدىلرمى؟

هميشە دولتخواهلىك يوزەسىدىن نيمە كى خاطرگە كېلسە، بى تكلّف گپ-سۆز قىلەدىلر. بىزگە هم بو بابدە هر نيمە خاطرگە كېلسە معلوم قىلىش لازم كۆرىلدى.

باقى: تۇغرى فكرەدە اختىيارلى دىرلر و نيمە كە ايككى دنيا يىخىلىيگىگە كېرەك بۇلسە، تقدىم قىلىپ تورىلور. ايككى دنيا سعادتى يار بۇلسىن. والسلام»^{۲۷۱}.

مكتوب خلاصەسىدىن كۆرىنىپ تورىبىدى كى، سلطان حسين عمرگە ايشانچ يۇقلىگى سببلى حج آلدىدىن بير كۆرىشىب، خير-معذور قىلىش اىستىگىنى بىلدىرگن. سلطان نىنگ يۇل ناتىنچلىگىگە اورغو بېرگنى گلدهگى بهانە بۇلىپ، مملكتدە يوز بېرگن سياسىي تىنگلىكنى يوشەتەيشدە نوايى ياردمىگە محتاج بۇلىپ تورگنى سېزىلەدى. بونى تۇغرى انگلەگن نوايى حج سفيردىن اميدىنى بوتونلەى اوزەدى.

آخرگی التماس

خواندمير "روضة الصفا" و "حبيب السیر" اثرلريده کېلتيريشيچه، «مکتوب قؤلگه تېککندن کېين امير عليشېر يقينلری بيلن کېنگش اوتكزدی. برچه اوندن سلطان حضورىگه باريب، اته-باله نى يره شتيريب قوييشنى سؤره دى»^{۲۷۲}.

عليشېر نوایي يؤلگه توشه دى. مروگه يېتمسدن توريب، سرخس ده تۇخته گن پيتمه مرو تاماندن سلطان حسين کېله ياتگنى خبرى اېشيتيله دى. معلوم بۇليشيچه، پادشاه و شهزاده اؤرته سيده امير عليشېر نينگ اوکەسى درويش على واسطه سيده صلح توزيلگن بۇليب، قۇشينلر هراتگه قيتە ياتگن اېکن. بو واقعه تفصيلاتى "حبيب السیر" ده شونده ي کېلتيريله دى: "مکتوبگه بنان) حضرت سلطان نينگ يقين کيشيسى (امير عليشېر) بهار فصلى نينگ باشلريده مشهددن مرو تامانگه روانه بۇلدى. سرخس حدوديگه يېتگندن سۇنگ سلطان مرودن شو قصبه تامانگه کېله ياتگن ليگى معلوم بۇلدى. واقعه شونده ي بۇلگن اېدى: مرو قملی اوچ-تۇرت آيگه چۆزىلگندن سۇنگ فتح و ظفر صورتى مراد آيينه سيده جلوه کورستمه گندن کېين حضرت خاقان صلح گه مايل بۇلدى. ابوالمحسن ميرزا هم قلعه نى مدافعه اېتيدش چرچه گچ، آتەسى يانيگه اېلچى يوباريب، امير درويش على نى سؤره تتيردى. جناب امير حکم گه بنان، شهرگه باريب شهزاده بيلن اوچره شدى. شهزاده: "اگر خاقان منصور مېنى گناهيمدن اؤتيب، هراتگه قيتسه لر، مېن پېشکشلر بيلن تخت پايه سيگه بارورمېن"، دېدى. امير درويش على عالم پناه درگاهيگه قيتيب کېليپ،

^{۲۷۲} دېمک، «روضة الصفا» يازيلگن پيتمه مؤلف يوقاريده گى مکتوب نينگ اصل نسخه سى بيلن اېمس، بلکه مضمونى بيلن تنيش بۇلگن ياکه تنيش بۇلگن تقديرده هم اثر حجمينى حسابگه آليپ، قيسقه حالده يازگن بۇليشى احتمالدن خالى اېمس. «روضة الصفا» ده مکتوب نينگ خلاصه سى و کېينگى تفصيلات يۇق. خواندمير «مکارم الاخلاق» نى يازە ياتگنده اېسه خطنى اصل کورينيشيده بهريش آرقه لى آلدين يۇل قۇيگن خطاسينى توزه تيب کېتگن. مکتوب نينگ اصلى شونده ي بۇلگننى «مکتوبات» و «منشآت» تورکوميده گى خط تۇپلملريده موجود بۇلگن نسخه لرى بيلن چاغيشتيريش هم تصديقله دى. قرهنگ: مکتوبات تاريخى، ۱۶۱ ب-۱۶۳ الف؛ مجموعه ربايعات، ۱۶۹ ب.

ابوالمحسن میرزانیڭ سۆزلىرىنى سلطانگه يېتكزدى. اونىڭ التماسى قبول قىلىندى و سرخس گه قەرب يۆلگە توشىلدى" ۲۷۳.

عليشېر نوایی ابوالمحسن میرزا بیلن صلح توزیب قىتەياتگن سلطان حسین بايقرا بیلن سرخس یقینیدەگى بازارگان طویە ناملى قیشلاقده اوچرەشەدى. خواندمیر اوچرەشوو نتیجەسىنى شونەدى آچیب بېرەدى: "...عالي درجەلى امیر اولوغ قرارگادە اوچ کون توریب، اؤشە کونلری پادشاهگە، شەزادەلرگە و حرم اهللریگە عجایب چاپقیر آتلا، یوک تیشیر تویەلر، بی حساب مال و مبلغ تارتیق قىلدى. امیرلر، وزیرلر، صدرلر و ایچکی لرنی، پادشاه درگاهیدەگى ملازملرنىڭ كۆپچىلىگىنى انعام و احسان مېوہلری بیلن ممنون ابتدیلر. سۇڭ اعلی حضرتگە عرض قىلدىلر: "سيز بىر وقتلر پادشاهلىك ایشلری بیلن شغللنىشدىن باش تارتەدیگن بۇلسم، شیخ نجم الدین کبرا مزاریدە تورەمن یاکی خواجه عبدالله انصاری آستانەسىنى سوپورووچى بۇلەمن، دېب ایتگن اېدىنگیز. اېندىلىکدە بو ایش سیزگە میسر بۇلمەیدى، مېنگە اېسە حجاز سفرىگە خواھش و رغبت بیلن اجازە بېرمەیسيز. شونەدى بۇلگچ، اېندى رخصت بېرسەلر کە، سیزنىڭ وكالتىنگیز بیلن قالگن عمرىمنى انصارىہ آستانەسىنى سوپوریشگە صرف قىلسم. ملازملىك ایشلرىدن تمامن آزاد بۇلسم، چونكى قرىلىك مدارسىزلىگى وجودىمگە تأثیر كۆرسىتىپ، قوّت كېتگن، بدن ضعيفلشگن..." حضرت صاحبقران لطف و مهربانلىك كۆرسىتىپ و بو التماسنى يخشى قبول قىلىپ دەدى: "مادامى كى، سيز خراسانده تورر بۇلسنغیز، هر قندهى التماسىنگیز اۆرىنلەتیلەدى، چونكە انىق بیلەمن كى، اگر سیزنىڭ شريف وجودىنگىزدن بو ملك خالى قالسە، كتتە-كىچىك، برچە خلاقىنىڭ احوالىدە قۇزغالان يوز بېرەدى". شو آندە صاف كۇنگىل اميرنىڭ قابل

قامتینی توگمه‌لری آلتین، ابره‌سی زردار قاره قوندوزی پۇستین، مذکور منصبگه مناسب باشقه قیمت‌بها تۇنلر بیلن بېزه‌دی و پایتخت هراتگه قیتیشگه رخصت بېردی^{۲۷۴}.

«خزاین المعانی» دېباچه‌سیده نوایی خوددی شو مضمونده‌گی التماسنامه‌نی کبلیتیرگن کی، بو نوایی سلطانگه سرخس اوچره‌شوویده یازمه مراجعت اېتگینی بیلدیره‌دی. اونده نوایی آغیر کسللیکگه چلینگنی، اېندی قالگن عمرینی طاعت-عبادته اؤتکزیشگه قرار قیلگن-لیگی یاریتیلگنی اوچون اونینگ مضمونینی تۇلراق کبلیتیریشنی مقصدگه موافق دېب بېله‌میز:

"قولوق عرضه‌داشت اول کیم، بو بنده‌گه یاش اولغه‌یگن چاغده ضعیفی یوزلندی. و اول ضعف رشته‌سی رشته‌دېک ضعف‌لیک پیکریمگه انداق چیرماندی که، اول قوباشدېک ضمیرغه روشن‌دیر. حالا مزاجیم استقامتدین منحرف و بدنیمده نېچه مرض مختلف‌دور. و اطبا علاجیدین عاجز و معذل و اطبا مزاجیمدین متعجب و ملول، دماغیم پریشانلیغیدن سؤزوم نامربوط و خیالیم آشفته‌لیغیدن حالیم نامضبوط. بغیریم قیزیغانیدین جسمیمده هُمای لازم و کۆنگلوم آرغاندین باشیم ایلنماغی و کۆزوم قارارماغی دایم. نې تانگدین آقشامغچه اؤزومغه بیر دم غذادین کام، نې آقشامدین تانگغچه طرفة‌العین کۆزومغه اویقودین آرام. خاطریم سودا‌آمیز خیال‌لردین مشوش، بی‌سر و دلیق‌دین هر نېچه دلکش سؤز بۆلسه کۆنگلومگه ناخوش. معدمه‌نینگ هضم قیلور غذاسی زمانه اهلی‌نینگ عزاسی، کۆنگلوم‌نینگ نشاط بزمیده می نابی فلک تیغی آقیزغان بغیر خونابی، ناتوانی کیم، یوقاری مذکور بۇلغان‌دېک غذا قیلور آشی مثقال تاشی بیله بۇلغهی، اگر گاهی ضعیف خاطری شربت میلی قیلسه، اول داغی بو تاش ترازوسی بیله تارتیلغای، کیشی قۇلده‌مه‌یین یېردین قۇپریده کۆپ آزار بۇلغهی و عصا مددی بۇلمه‌گونچه یېردین قدم کۆترمه‌گی دشوار، سیر هواسین قیلسه، ایککی

انسانگه آتلندورور توشوروریده حمّال و شلیک، آتلانغانیدن سؤنگره پَیسری یوکیدین بیر حیوانگه مرده کشلیک، توشکاندین سؤنگره بو سَیر کوفتیدین اعضاسی ناکار، بو آزرده لیقیدین ینه بیر کبچه-کوندوز تېبره نه آلمه ی، انداق که، بیر ییللیک بېمار، ایسیتمه نفسلریدین حیاتی نینگ گلی پڑمرده و نفسی نینگ آغیر کیرار-چیقیریدن ضعیف تنی آزرده.

رباعیه:

هر شام و سحرگه تېگرو اینگره نماق ایشی،
بو یانیدین او یانیگه ایله نماق ایشی.

گه-گه ایسیتمه اؤتیدین یانماق ایشی،
گه تۆنگدوروریدین ینه چیرمنماق ایشی.

رباعیه:

نې جسمیده تاب و نې تنیده قوّت،
نې کۆنگیلده خوشلوق، نې اؤزیده صحت.

مونداق کیشی نینگ مناسیبی دور قربت،
ویرانه سیدین چیقماق انگه نې نسبت.

سلطان صاحبقران نینگ انعامی بی غایتیدین و احسانی بی نهایتیدین عمرین بو دولتلیغ درگاهده و حیاتین بو سعادتلیغ بارگاهده یوقاری اؤتگن شرح بیله صرف اېتگن بنده نینگ التماسی بودور کیم، مذکور بؤلغان تردد و مشقتلردن آزاد بؤلغه ی. و غمگین کۆنگلی بو نوع ضعف ایامیده نسبت سیز قیغولردین شاد، مونداق عمرده کیم، بو کون تانگله لبق معلوم اېرمس... امید اول کیم، اول حضرت دولتیدین انداغ کیم، دنیا اقبال و کامیدین مستفید

بۆلۈدۈم، آخرت كام و اقبالیدین هم نامید بۆلماغایمېن. اول آستان نینگ قوللری نینگ بو قول بیلە یارلیق نشانی اولدور کیم، سلطان صاحبقران عنایتیدین بیر یارلیق نشانی بیتیلغە ی و بو بندەنی سلطانی عمارت نینگ بیت المغفرەسی نینگ سایر جاروبە کشلریدین بیرى نینگ اۆرنیگە منسوب و سرافراز ایتیلغە ی کیم، بو افتادە لیغ ایامیدە بارى اول آستانەدە ییقلیغە یمېن. قوتیم بۇلغاندە سوپورگی آلیب ایلگیم بیلە و قوتیم بۇلماغاندە سوپورگی اۆرنیغە کیرپیگیم بیلە اول آستانەنی سوپورور بهانەسی بیلە اریغ و بو اوینی اول سورمە بیلە یاروغ توتگە یمېن. و بو خدمتیمنى دین و آخرتیم شرفی بیلغە یمېن»^{۲۷۵}.

نوابی نینگ انصاری مقبرەسی جاروبکشی (سوپوروچی) وظیفە سینی بېریشنى سۆرەب سلطانگە یازگن عریضە سینی (عرضه داشت) هم دېباچەدە کیرپتەدی و اونى مدعاسیگە اېریشگن لیک بېلگىسى صفتیدە سقلب قالیشنى کاتبلرگە وصیت قیلەدی: "...و اول عرضه داشتیم سوادین بو دېباچە ذیلیدە ثبت اېتگە یمېن و بیتغوچیلرگە هم بو فھرستدین بو عرضه داشتنى آيیرمسقە وصیت اېتگە یمېن. تا کون سؤنگى بو دېباچەنى اوقوغان اېلغە بو عرضه داشتیم بیلە بو مدعايیمگە یېتغانیم نشانەیی بۇلغە ی واضح و دلیلی بۇلغە ی لایح. بو جھتدین تا عالم انقراضی بۇلغوسی دیر سلطان صاحبقران دولتیغە دعا قیلغە یلر و شفقت و بندە پرورلیغیگە ثنا دېگە یلر!"^{۲۷۶}

خواندمیر سرخس اوچرە شووی تفصیلاتی دوامیدە کھلتیریشیچە، نوابی انصاری مزاری نینگ جاروبکش-سوپوروچیسی بۇلیش رخصتینی آلگچ، سلطاندن شو حقدە فرمان چیقیریلیشینى

^{۲۷۵} خزاین المعانی: دېباچە، ۱۹-۲۰.

^{۲۷۶} اۆشە اثر، ۱۸.

سۋرہ گن. فرمان سرخس دە اعلان قیلینگن. خواندمیر یارلیق-فرمان متینی کبلیتمہ گن. اوشبو فرمان متنی نوایی زماندashi عبداللہ مرواریدنینگ خطرل تۋپلمیگہ کیریتیلگن^{۲۷۷}.

اونینگ مضمونی قوییدہ گیچہ: "تۋغری حدیثگہ اعتماد واجب بۋلگن لیگیدن بیر-بیرلری بیلن کبلیشگن روحلر (یپردہ ہم) دۋستلشہدی"، روشن مضمونی اتفاق و اتحاد واسطہ سی دیر و ازل صبحی آشنالیک سلسلہ سی کیم، باقی دنیا مستحکم لیگی دیر. بیرلشتیریش و کبنگہ یتیریش آیینہ سی معنی اربابلری آرسیندہ اوشبو دلیل بیلن مقرر و مسلم دیر. اوندن آلدینراق کیم، جان غیب ایچرہ نہان و دلدار روح عکسی کیم، جان آیینہ سی اپردی، ہر صفت کیم، غیب وادیسی فضا سیدہ کشف بۋلسہ، ہمایون صورتلی شہود مملکتی قسمتیدہ جلوہ لندی و جلوہ قیلور. بو بیان صدقی و وجہ کبلیتمہ کدین مدعا شول کیم، روحانی لیک شرطلریگہ صادق لیک و مناسب لیککہ کۋرہ، مقدس صفات لیک ذات، جناب دولت اوستونی، مملکت عمدہ سی، دین و دولت اربابلری داہی سی، ملک و ملت اصحابلری زبدہ سی، خیرلی ایشلر موافقی، خاقانی دولت تہہ نچی، حضرت سلطان نینگ یقین کیشیسی، دین و دولت نظامی امیر علیشہر نینگ توفیقی طالعی معلوم دیر. توفیق شوندہ ی بخنگہ میسر ابدی کیم، گۋدہ کلیک ہبشیگی مطلعیدین آفتاب نورلی دولت یولدوزی نینگ یوکسک لیککہ کۋتریلیشیگچہ موافقت یۋلیدہ ہمایون درجہ لی، سلیمان صفاتلی اول ذات بیلہ بیرگہ بۋلدیم. ارجمند خاطرگہ شاہانہ دنیاوی مقصدلر یۋلیدہ ظاہری و باطنی کۋمک بہریش شرفی تاپشیریلگن ابدی. الحمدللہ، بو اوزاق مدت و بوتون دوران کبچمیشی اول سعادتلی نام و جناب نینگ مبارک وجودی بیلہ زیب و زینت تاپگن، بی غبار دولتگہ ہر تامانلہ دلالت دیر. حقیقتاً، بو ایضاحگہ گواہلیک نینگ حاجتی یۋق. اوشبو یارقین تصورگہ بنان، ہمیشہ خاطرلی رضالیکگی سۋرہ لدی. اگر اول جناب نینگ ایزگو ضمیری خواہش-ارادہ سی یوز بہرسہ، رد اہتمہ گنمیز، او کیشی نینگ التماسلرینی سۋرسیز قبول قیلگنمیز.

همیشه منور طالعی ضمیرده "جهانگیرلیک و جهانبانلیک، آسمان قدر یوکسکلیکه کوتریلگن ملکچی لیکدن سۆنگ عظیم قطبلر قطبی، عالم مشایخلری سلطانی... ابو اسماعیل خواجه عبدالله انصاری نینگ... مزاری ملازمتی و مشایخلر ملک، حقیقت نورلری بیغیندیس... شیخ نجم الدین کبرا... آستانه سی ملازمتی میسر بولسه و سعادتلی سلطنت ایامی بو قوتلوغ موفقیت خبرینی کبلتیرسه دېگن عقیده بولگن لیگیدن، بو خصوصه اول جناب (نوابی) بیلن دایم تارتیش اېدیک و بو حال شونگچه دوام اېتتی کیم، اول جناب عرض قیلدی کیم، "همایون خاطرینگ نیتی شونده ی اېدی و منور کونگیل اوشبونی تصدیقله ییدی کیم، بو اېزگو نیت اول سلطنت اوستونی نینگ شعاری دیر، حضرت.. خواجه عبدالله انصاری آستانه سیگه فرزندلیک حسی و حضرت شیخ نجم الدین... اولوغ مزاریگه یقین لیک جھتیدن جوده مناسب دیر. اگر سوپورووچیلیک و اول سپهرآشیانلیک آستانه نینگ خدمتی همایون وکالتی بیله بو جنابگه تاپشیریلسه، امید اول کیم، همایون نینگ (حسین باقرانینگ) نیتلری عملگه آشور. و دریا بیر قطره بولمیش خاطری نینگ مذکور مدعاسی بجریلور!"

شو پېرده حکم قیلدیک کیم، بشریت اولوغی انصاری آستانه سی اول جناب نینگ (امیر علیشېرنینگ) حامی لیگیگه تاپشیریلسین! اول جناب نینگ یخشی کون کپچیریشی و ایچکی ایشلریگه قۇلدن کبلگونچه التفات کورستیلسین! اربابلر اول جنت مانند منزل نینگ رواج-رونقی، ترتیب-انتظامی یولیده اول جناب (علیشېرنینگ) شریف فکری قنده ی و طلبی قی درجه ده بولمیسین، علاجی باریچه بجا کبلتیریشگه حرکت قیلسینلر!

سعادت مند فرزندلر! نامدار امیرلر و عالی مقدار صدرلر! اعتبارلی وزیرلر و برچه حاکملر، حضرت اعیانلری، خاص گروهلر و قوی طبقه لر نینگ برچه سی! اینیقسه، اول مقدس درگاه وقف ایشلریده گی متولی لر، متصدیلر و مباشرلر! خصوصن، اول جناب فرمایشلرینی بجرماقنی واجب دېب بیلووچیلر! اول کیشی نینگ یخشی نیتلی فکری بیلن موافقه

قیلمسەن، یاردەمچیلەرگە معقوللەتمەسەن بېرەر ایشگە قۇل اورمەسەنلەر و وقفلەر ییغیندیسەن! نینگ جمعی اول جناب قندە ی لازم تاپسەلەر، شول طریقە خواجە خرچتگە صرفلەنسەن! و اۆزلەرنی نینگ تعیین لەنیش و بۆشەتیشلەری اول جنابگە باغلیق دەپ بېلسەنلەر! و هیچ کیم اول کیشی نینگ راضی لیگیسەنلەر معتبر آستانە نینگ مەھماتیکە اصلاً قۇل اورمەسەن!»^{۲۷۸}

وفاتی

علیشبەر نوایی عبداللە انصاری مزاراتیگە متصدی قیلیب تعیین لەنگەن سۇنگ چلە قالگەن ایشلەرنی نەپایەسیگە یېتکزیشگە شاشیلەدی. «خزاین المغانی» دەوانینی کۆچیرتیریب، سلطانگە تقدیم اېتەدی، «محبوب القلوب» اثرینی یازەدی. ھرات جامع مسجدی اطرافینی آبادانلشتیریشگە کیریشەدی. مسجد تېورەگیدەگی قریب ۳ ھکتار میداننی اېگلەگەن ایوان نینگ تامینی یاپتیریب، ایککی قەلەم سمان سوواق قیلدیرەدی. شوندە ی قیلیب، ھرات جامع مسجدی امیر علیشبەرنینگ سەی-حرکتی و مبلغی بیلەن تۇلیق تەعمیردەن چیقەدی. قوریلش رەسم ۹۰۵ ییل شەعبان آیی نینگ اۋن تۇرتینچیسیدە (میلادی ۱۵۰۰ ییل ۱۵ مارت) تۈگەیدى. ۹۰۶ ییل جمادی الاۋل آیی نینگ بیرینچیسیدە (میلادی ۱۵۰۰ ییل ۲۳ نوامبر) کۈنی امیر علیشبەر کتتە ضیافت بېرەدی. اوشبو فاكت امیر علیشبەرنینگ بو دورەدە روحی تېتیک، کیفیتى یخشى بۆلگەننى کۆرسەتەدی. عینی شو وقتلەر مملکتدە شەھزادەلەرنینگ خروجى طفیلی سلطان انچه وقت ھراتدن تشقریدە یوریشیگە تۇغرى کەلدى. شو پیتدە امیر علیشبەر حکومت ایشلەرگە باش-قاش بۆلیب توردی.

^{۲۷۸} عبداللە مروارید، ۱۱۰، ترجمە مؤلفنیکى.

هجري ۹۰۶- ييل جمادى الاول (ميلادي ۱۵۰۱ دسمبر) آيى نينگ آخرليده سلطان حسين استرآباد يوريشيدن هراتگه قره ب يولگه توشه دى. امير عليشېر اوز آدملىرى بيلن اونى كوتيب آليش اوچون جمادى الآخر آيى نينگ يېتتىنچى كونیده هراتدن چيقيب، پريان رباطيده تۇخته يدى. بير كېچە شو يېرده تونب، اېرتەسى پاياب رباطيگه قره ب يول آله دى. شو يېرده سلطان نينگ اميرشاه رباطيگه كېلگنى خبرى كېله دى و امير عليشېر اېرتەسى تانگده اميرشاه رباطيگه قره ب يوره دى. يۇلده احوالده اوزگريش پيدا بۇله دى. يانیده كېته ياتگن خواجه شهاب الدين عبدالله گه اونگه كۆز-قولاق بۇليب توريشنى تعيينله يدى. قرشى تاماندن سلطان تخت روانى كېله ياتگنى كۆرينه دى. برچه آتدن توشيب، سلطاننى كوتيب آليش حركتيگه توشه دى. امير عليشېر نينگ احوالى يامانلشيب باره ياتگىنىنى كۆرگن خواجه شهاب الدين عبدالله و مولانا جلال الدين قاسم اونى آتدن توشيريب، قۇلتيقلب آله ديلر. سلطان تخت رواندن توشيب، امير عليشېرگه قره ب يوره دى. امير عليشېر دۇستى كۆكره گيگه باش قۇيگن همانا حركتدن و تيلدن قاله دى. امير عليشېر پادشاه تخت روانيگه ياتقىزيله دى. يۇلده كېته ياتگن چاغليده مولانا نظام الدين عبدالحى و مولانا شمس الدين محمد گيلانى نينگ مصلحتلىرى بيلن اونينگ تاميريدن قان آلينه دى. بيراق بوندن شاعر نينگ احوالى اؤنگلنمه يدى. هراتگه كېلىنگندن سۇنگ هرات نينگ برچه مشهور طبيبلرى اونينگ باشيگه تۇپلنمه ديلر و قنچه ليك حركت قيلمه سينلر، كسلليك بارگن سري زؤره ييب باره دى. خواندمير سلطان نينگ بو واقعه دن قتتيق غمگه باتگنى و امير عليشېر نينگ يانیده انچه اؤتيرگىنىنى به تفصيل بيان اېتگن. امير عليشېر اوچ كون دواميده اؤليم بيلن كوره شه دى. طبيبلر نينگ بار معالجه لرى ياردم بېرمه يدى. حضرت عليشېر جمادى الآخر آيى نينگ اؤن ايككىنچى كونى، يكشنبه تانگ محلى دن يادن اؤته دى.

هرات عیدگاهیده جنازه اوقیلیب، سۆنگره اۆزی قوردیرگن جامع مسجدی یانیده شو مقصوده قوریلگن گنبد آستیگه دفن قیلینه دی.^{۲۷۹}

فخري هراتي هم قيسقه بۆلسه-ده، نوایي وفاتی تفصیلاتینی کبلیتیرگن^{۲۸۰}. شولردن باشقه منبعلرده شاعر وفاتی تفصیلاتلری اوچرهمهیدی. نوایي وفاتی سنه سی حقیده گی معلوماتلر، یوقاریده کؤرستیلگن لردن تشقری تاریخ ژانریده گی بیتیکلرده اوچرهمیدی. بعضی تاریخ توپلملریده تاریخ بیلن بیرگه خواندمیر قالدیرگن شاعر وفاتی تفصیلاتلری، مرثیه لر هم کبلیتیریلگن. کبیینگی دور منبعلریده نوایي وفاتی بیلن باغلیق تاریخ و مرثیه لرنینگ آره سیده ایتزلیک اؤزگیشلر یوق. اما نوایي وفاتی سنه سی اطرافیده کۆپدن-کۆپ چلکش-لیکلر بارلیگینی کۆرهمیز. چنانچه، «تذکره توارخ» (عبدالله کابلی) توپلمیده «۸۹ یاشگه کیریپ، ذوالقعهه آیینگ اؤن تۆرتینچی کونی، چهارشنبه کونی»^{۲۸۱}، «لب التوارخ» ده «جمادی الاول آیینگ اؤن بېشینچیسى، یکشنبه کونی کېچه سی»^{۲۸۲}، «مرآت العالم» ده «جومادی الاول نینگ یکشنبه کونی»، «دبیلسه»^{۲۸۳}، «منتخب التوارخ» اثریده (خاکي) «جومادی الآخر آیینگ اؤن بېشینچیسى، یکشنبه کونی اېرتەلب» طریزیده بېریلگن^{۲۸۴}. «تذکره مقیم خانی» مؤلفی اېسه شاعر وفاتی سنه سینى ۹۲۴ هجری ییلى برات آیینگ باشیده طریزیده قید اېته دی.^{۲۸۵}

^{۲۷۹} مکارم الاخلاق، ۱۲۲-۱۲۸.

^{۲۸۰} لطایف نامه، ۱۳۴.

^{۲۸۱} عبدالله کابلی، ۱۶۱ الف.

^{۲۸۲} لب التوارخ، ۱۴۳ ب.

^{۲۸۳} مرآت العالم، ۵۴۰ الف.

^{۲۸۴} منتخب التوارخ، ۲۲۵ ب.

^{۲۸۵} تذکره الشعراى مقیم خانی، ۱۶۵ الف.

طبیعی کی، اېنگ انیق سنه خواندمیرگه تېگیشلی بۆلیب، نوایی هجري ۹۰۶ ییلی، جمادی الآخر آبی نینگ اؤن ایککینچیسى، یکشنبه کونی وفات اېتگن.

خلاصه

اولوغ شاعر حیاتی و فعالیتى بیلن باغلیق برچه معلوماتلر، عینن سیز تنیشیب چیققن منبعلرگه تقله دی. اولر نوایی نی یقیندن یخشی بیلووچی زمانداشلى نینگ اؤز کوزه تیشلىرى، کؤرگن-بیلگنلىرى و اېشیتگنلىرى اساسیده تذکره لر و تورلى مقصدلرده یازیلگن قۇلیازمه لرده ذکر اېتیلگن معلوماتلردیر. اولر کرونولوژیک کېتمه-کېتلیکده بېریلمه گن. میر علیشېرنینگ ايجادى، سلطنتده گى مقامى، انسان صفتیده گى فضیلتلری حقیده موضوع تقاضاسى بیلن سؤزلب اؤتیلگن. تاریخی اثرلرده اونینگ نامى تېز-تېز تیلگه آلینگن بۆلسه-ده، اولر سلطان حسین سلطنتیده روی بېرگن واقعه لر بیانیده یؤل-یؤلکه ی ذکر اېتیلگن معلوماتلر بۆلیب، نوایی حیاتی نی ایزچیل یارېتمه یدی. شو جهتن اولر امیر علیشېرنینگ حیاتی و فعالیتى قیرره لرینی تؤلوق تیکلشگه امکان بېرمه یدی. شونی حسابگه آلیش کېره ک کی، تاریخچیلر کتته مدتنی بیر سطرگه جایلشگن. کؤپ حالرده نوایی نینگ اشتراکی قید اېتیلگن اؤزینلرده واقعه نینگ سنه سى و اؤزنى آچیق کؤرستیلمه گن. بیر اؤزینده قیسقه چه بېریلگن ایککی معلومات آره سیده گى فرق بیر نېچه آى و ییلنى تشکیل اېتگن حالتلر کؤپ. چونکی تاریخی اثرلر نینگ ژانری خصوصیتلری و موضوع یؤنه لیشى علیشېر نوایی نینگ اشتراکیگه کېنگ تۆخته لیشگه امکان بېرمه گن. تذکره لرده گى معلوماتلر هم ژانر طلبى نقطه نظریدن قیسقه کېلتیریلگن بۆلیب، اوزوق-یولوق، اخبارات طریقه سیده گى قیدلردن عبارت.

قووانریلسى شو کی، علیشېر نوایی حیاتی و فعالیتى حقیده مخصوص یازیلگن ایککی مهم منبع بیزگه یېتیب کېلگن. بو غیاث الدین خواندمیر و ذین الدین واصفی قلمیگه منسوب

خاطره‌لر تۆپلمی دیر. اولوغ متفکر نینگ یقین یاردمچیسى و شاگردى بۆلگن غیاث‌الدین ابن هماد الدین خواندمیر «مکارم‌الاخلاق» اثریده نوایی نینگ گۆزەل صفتلر صاحبی صفتیده‌گی یارقین سیماسینی آچیب بېریشگه حرکت قیلگن و شاعر نینگ دوره‌سى، دولت اربابی صفتیده‌گی فعالیتى، خلق-اطوارى حقیده کېنگ معلومات بېره‌دى. بیراق، مذکور اثر نینگ اپنگ کتته نقصانى شونده کی، مؤلفده انیق معلوماتلر بېریش امکاناتی بۆله توریب، بېرىنچیدن، کۆپ حاللرده، واقعه-حادثة‌لر نینگ سنه‌سینی ذکر اېتمه‌گن و ایکیکینچیدن، نوایی حیاتینى سنه‌وی ایزچیلیکده آچیب بېرمه‌گن.

ذین‌الدین واصفی نینگ «بدایع‌الوقایع» اثریده امیر علیشېر حقیده خلق آرەسیده مشهور بۆلگن بیر قنچه نقللر کېلتیریلگن. مؤلف نینگ تاغه‌سى مولانا صاحب‌دارا امیر علیشېر نینگ یقین ملازمى و دۆستلریدن بیرى بۆلیب، ذین‌الدین واصفی اونینگ کۆمگیده علیشېر نوایی صحبتلریده قتنشیشگه موفق بۆلگن. شو جهتدن هم اونینگ اثریده کېلتیریلگن خاطره‌لر اولوغ شاعر دوره‌سیده‌گی انسانلردن اېشیتیلگن بۆلیب، نوایی نینگ کونده‌لیک حیاتیده‌گی لطیفه‌نما واقعه‌لر بیانیدن عبارت.

نوایی بیلن اوچره‌شمه‌گن بۆلمه‌ده، تېمورى لر سلطنتى تنزلى عرفه‌سیده توغیلگن کېیینگی دور مؤلفلری کتته‌لردن اېشیتگن معلوماتلرینی اؤز اثرلریده کېلتیرگنلر. جمله‌دن، ۱۶- عصر نینگ بیرینچى یرمیده ایجاد اېتگن میرزا حیدر داغلات، حکیم‌شاه قزوینی، فخری هراتی، سام میرزا صفوی اؤز اثرلریده، منبعی انیق بۆلمه‌ده-آیریم قیزىقرلى معلوماتلرنى قید اېتگنلر. اوشبو کتابده اولر نینگ معلوماتلریده‌گی ناانقلىکلر تحلیل اېتیب اؤتیلدى.

کېیینگی عصرلرده یره‌تیلگن تذکره‌لرده نوایی حقیده جوده کۆپ معلوماتلر اوچره‌یدی. ایریم تذکره مؤلفلری اؤز اثرلریده امیر علیشېر حقیده زمانداشلىرى قالديرگن معلوماتلرگه اؤزلىرگه معلوم بۆلگن خلق آرەسیده ترقلگن لطیفه‌لرنى قوشىب، «ینگى» معلوماتلرنى قید اېتگنلر. شو

بېرته توكيدلش اۆزىنلىكى، عىنن منە شو «گىبرىد(چەتېشمە)» مەلوماتلار كېيىنكى دورلاردا
 عىشېر نوایى نىنگ مشهورلىكى و اونىنگ شىخسىتىگە قىزىقىش يوقالمەگنلىكى عاقبىتىدە
 تورلى تەلقىنلار واسطەسىدە «تۆلدېرىلگن» و نەتىجەدە اىلك مەنبەلەردەگى مەلوماتلاردىن، كۆپ
 ھالەتلەردە، انچە فرق قىلووچى امىر عىشېر سىماسى شەكىللەنگەن. اوشبو مونوگرافىدە ۱۶-۱۹
 ەصرلەردە يەتەلگەن تەكرەلەردەگى مەلوماتلار تەھلىلىگە تۆختەلمەدى. مؤلف نىنگ ۲۰۱۱ يىل
 نەشر ەپتەلگەن «عىشېر نوایى: مەنبەلەرنىنگ قىياسى-تېپولوژىك، تېكستولوژىك تەھلىلى»
 مونوگرافىدە كېيىنكى ەصرلەرگە مەنسۇب تەكرەلەردەگى مەلوماتلار اطرافلىچە تەھلىل ەپتەلگەن.

اعتبارىنگىزگە تەقدىم ەپتەلەياتگەن اوشبو كەتابدە امىر نەظام الدىن عىشېرنىنگ شىخسىتىنى و
 دولت اربابى صەفىدەگى فەالىتى كرونولوژىسىنى يارىتەشكە ھەركەت قىلىندى.

علاوه

نوايي قورديرگن مدرسه و انشآتلر

سان	انشآت نامی	قورديرلگن يیلى	منزلی
۱	«خسرويه» مدرسه‌سی	هجري ۱۴۷۶/۸۸۱ يیل	مرو
۲	«خسرويه» مدرسه‌سی	هجري ۸۸۱-۸۸۶ ۱۴۷۶/۱۴۸۱	هرات
۳	«خسرويه» مدرسه‌سی	هجري ۸۸۱-۸۸۶ ۱۴۷۶/۱۴۸۱	هرات
۴	مصلی باغیده مسجد جامع	هجري ۸۸۱-۸۸۶ ۱۴۷۶/۱۴۸۱	هرات
۵	هرات جامع مسجدی تعمیری	هجري ۱۴۹۷/۹۰۳ - ۱۴۹۸	هرات
۶	انصاري مزاریده خانقاه، چهارباغ، و حوض	هجري ۱۴۹۸/۹۰۴-۱۴۹۹ يیل	گذرگاه‌ده انصاري مزاریده

هرات	هجري ۱۵۰۰/۹۰۶ يیل	«شفائیه» [مدرسه‌سی]	۷
هرات	هجري ۱۵۰۰/۹۰۶ يیل	«نظامیه» مدرسه‌سی	۸
مرغنی باغیده	-	مسجد	۹
تل قطبان	-	مسجد	۱۰
سر کوچۀ اولوغ آته	-	مسجد	۱۱
سر کوچۀ اولوغ آته	-	مسجد	۱۲
کوشک جهان‌نمایی‌ده	-	چهار سو میرزا علاءالدوله مسجدی	۱۳
باغ زاغان ایچیده	-	قلندر خان مسجدی	۱۴
ترخانیان محلہ‌سی	-	مسجد	۱۵
میر عادل محلہ‌سی	-	مسجد	۱۶
پل کارت محلہ‌سی	-	پل کار جامع مسجدی	۱۷
هرات		پل درقرا جامع مسجدی	۱۸
پهره قیشلاغی		مسجد	۱۹

عیدگاہ موضعی	-	جامع مسجدی	۲۰
اصفہان		جامع مسجدی	۲۱
غور		جامع مسجدی	۲۲
فوشنج		مسجد	۲۳
جام		مسجد	۲۴
سرخس	-	جامع مسجدی	۲۵
کرات ترشیز	-	جامع مسجدی	۲۶
اسرآباد	-	جامع مسجدی	۲۷
مشہدہ امام اضا روضہ سیدہ	-	دارالحفاظ	۲۸
شیخ فریدالدین عطار مزاریدہ، نیشاپور	۱۴۹۲ ییل	شیخ فریدالدین عطار مقبرہ سی	۲۹
خیابان (ہرات)	ہجری ۸۹۸ رجب آبی / ۱۴۹۳ اپریل	عبدالرحمان جامی مقبرہ سی و فنائیہ باغچہ سی	۳۰
		چہارباغ	۳۱

خیابان، شمس الدین محمد تبادگانی مزاراتیده	-	جماعت خانه	۳۲
جامی حویلیسی و مقبره سیده	-	فنائیہ باغچہ سی	۳۳
پیر مجرد خواجہ عبدالولید احد مزاراتیده، ہرات	-	مقبرہ	۳۴
ہرات	-	لنر سرمزار شیخ محوی مقبرہ سی	۳۵
مرو	-	لنر مولانا سَری	۳۶
خمچہ باد	-	امیر عبدالواحد ب. مسلم سر مزاری عمارتی	۳۷
	-	خانقاہ زیارتگاہ	۳۸
	-	خواجہ یوسف ہمدانی سرمزاری عمارتی	۳۹
نیشاپور	-	قاسم انوار مقبرہ سی	۴۰
ہرات	-	حوض ماہیان	۴۱

سر خیابانده	-	رباط	۴۲
منزلی نامعلوم	-	طفور رباط	۴۳
منزلی نامعلوم	-	حوضک رباطی	۴۴
منزلی نامعلوم	-	دره زنگی رباطی	۴۵
بادغیس ولایتی	-	چهل دختران رباطی	۴۶
منزلی نامعلوم	-	ترناب رباطی	۴۷
منزلی نامعلوم	-	پنج ده رباطی	۴۸
منزلی نامعلوم	-	قوتولیش-مرغاب رباطی	۴۹
منزلی نامعلوم	-	مروجاق رباطی	۵۰
منزلی نامعلوم	-	پل احمد مشتاق	۵۱
منزلی نامعلوم	-	بیفور رباطی	۵۲
منزلی نامعلوم	-	زاهد رباطی	۵۳
منزلی نامعلوم	-	خواجه دوکه رباطی	۵۴
منزلی نامعلوم	-	چهارشنبه رباطی	۵۵

منزلی نامعلوم	-	بابا بۆری رباطی	۵۶
منزلی نامعلوم	-	درین کۆر قوش رباطی	۵۷
منزلی نامعلوم	-	کندگی رباطی	۵۸
منزلی نامعلوم	-	آق رباط رباطی	۵۹
منزلی نامعلوم	-	یانبولاق رباطی	۶۰
منزلی نامعلوم	-	دشت شارخت رباطی	۶۱
منزلی نامعلوم	-	ادرسکن رباطی	۶۲
منزلی نامعلوم	-	فرمان شیخ رباطی	۶۳
منزلی نامعلوم	-	عبدالولید رباطی	۶۴
منزلی نامعلوم	-	مزدوران رباطی	۶۵
منزلی نامعلوم	-	پوریان رباطی	۶۶
منزلی نامعلوم	-	پل غوریان رباطی	۶۷
منزلی نامعلوم	-	پایابک رباطی	۶۸
منزلی نامعلوم	-	نزپل رباطی	۶۹

منزلی نامعلوم	-	شترخانهٔ ترپل رباطی	۷۰
منزلی نامعلوم	-	صحرای باغنده رباطی	۷۱
منزلی نامعلوم	-	جام رباطی	۷۲
منزلی نامعلوم	-	خرگرد رباطی	۷۳
منزلی نامعلوم	-	مرمت رباطی	۷۴
منزلی نامعلوم	-	بکرآباد رباطی	۷۵
منزلی نامعلوم	-	سعدآباد رباطی	۷۶
منزلی نامعلوم	-	خزیره رباطی	۷۷
منزلی نامعلوم	-	سنگ‌بست رباطی	۷۸
منزلی نامعلوم	-	مشهد مقدس رباطی	۷۹
منزلی نامعلوم	-	تیگی چوک رباطی	۸۰
منزلی نامعلوم	-	دزباد رباطی	۸۱
منزلی نامعلوم	-	گلدر رباطی	۸۲
منزلی نامعلوم	-	سنگلدر رباطی	۸۳

منزلی نامعلوم	-	رونیز رباطی	۸۴
منزلی نامعلوم	-	اسفراین رباطی	۸۵
منزلی نامعلوم	-	چپاران رباطی	۸۶
منزلی نامعلوم	-	عشق رباطی	۸۷
منزلی نامعلوم	-	دهن تخت سلیمان	۸۸
منزلی نامعلوم	-	جرمجوی رباطی	۸۹
منزلی نامعلوم	-	آهوان رباطی	۹۰
منزلی نامعلوم	-	سر کوچه علامت رباطی	۹۱
منزلی نامعلوم	-	پل نگار رباطی	۹۲
منزلی نامعلوم	-	بهره رباطی	۹۳
منزلی نامعلوم	-	دیه گرد رباطی	۹۴
نیشاپور	-	دیرآباد	۹۵
هرات	-	پای حصار حوضی	۹۶
گذرگاه ده انصاری مزاریده	هجري ۱۴۹۹-۱۴۹۸/۹۰۴	حوض	۹۷

پای درخت میراثی	-	حوض	۹۸
شال بافان محلہ سی	-	حوض	۹۹
سور پشتہ	-	حوض	۱۰۰
چہلگری محلہ سی	-	حوض	۱۰۱
خواجہ کله	-	حوض	۱۰۲
پیر قوام	-	حوض	۱۰۳
قلندران محلہ سی	-	حوض	۱۰۴
شفائیہ یانیدہ	-	حوض	۱۰۵
جامی مقبرہ سی یانیدہ	-	حوض	۱۰۶
پوریان	-	حوض	۱۰۷
قوشنچ مسجدی یانیدہ	-	حوض	۱۰۸
جرحہ	-	حوض	۱۰۹

۱۱۰	حوض	-	صحرای باغن
۱۱۱	حوض	-	شاهان گرماب
۱۱۲	حوض	-	زرباد
۱۱۳	حوض	-	زیارتگاه
۱۱۴	حوض	-	انخود
۱۱۵	حوض	-	خوارزم
۱۱۶	ملک بازاری ایچیده ایککی آلدی ایوانلی تاقیه فروشلر تیمی		هرات
۱۱۷	بیش دکان		ملک بازاری ایچیده
۱۱۸	دکان		خم آب
۱۱۹	نمدفروشلیک دکانی		ملک بازاری ایچیده
۱۲۰	پوستین فروشلیک دکانی		ملک بازاری ایچیده
۱۲۱	تؤرت دکان		عراق دروازه سی تشقریسیده
۱۲۲	تیم		ملک بازاری ایچیده

ملک بازاری ایچیده		ایککی عمارت و سکیز دکان	۱۲۳
مصرح نینگ کهن دوز موضعیده		تیم و ایککی دکان	۱۲۴
باغ زاغان کوچه سیده		ایککی دکان	۱۲۵
بادغیس ولایتی		تودگی کاریزی	۱۲۶
گمبوراق بلوکیده		پره گچ کاریزی	۱۲۷
سپپولک	-	کوپریک	۱۲۸
تولکی	-	کوپریک	۱۲۹
ساقسلمان	-	کوپریک	۱۳۰
چهل دختران	-	کوپریک	۱۳۱
ترناب	-	کوپریک	۱۳۲
قلندران	-	کوپریک	۱۳۳
قازبانان	-	کوپریک	۱۳۴
بای خواجه	-	کوپریک	۱۳۵

خیرآباد	-	کۆپرک و تۇغان	۱۳۶
جرجانان	-	کۆپرک	۱۳۷
نگار	-	مرمر کۆپرک	۱۳۸
تیر	-	مرمر کۆپرک	۱۳۹
قوشنج	-	کۆپرک	۱۴۰
نهر عرب	-	کۆپرک	۱۴۱
چهچران	-	کۆپرک	۱۴۲
تروک	-	کۆپرک و تۇغان	۱۴۳
شفائیه یانیده	-	حمام	۱۴۴
زیارتگاه	-	حمام	۱۴۵
دره زنگی	-	حمام	۱۴۶
تووچی	-	حمام	۱۴۷
چهل دختران	-	حمام	۱۴۸
ترناب	-	حمام	۱۴۹

۱۵۰	حمام	-	پنج ده
۱۵۱	حمام	-	فیض آباد
۱۵۲	حمام	-	سعدآباد
۱۵۳	کانال چشمه گل	-	توس-مشهد

نوابی حامی لیگیگه و تکلیفی بیلن یازیلگن اثرلر

سان	کتاب نامی	مؤلفی
۱	«شرح فرائض» («فرض عمللر شرحی»)	احمد التفتازانی
۲	«روضة الاحباب فی سیرة النبی والآل اصحاب» («پیغمبر، اونینگ عایله سی و صحابه لر تؤغریسیده «دؤستلر باغی»)	عطاء الله الاویلی
۳	«تفسیر فارسی» («فارسجه تفسیر»)	کمال الدین حسین الواعظ کاشفی
۴	«شرح اربعین» («قیرق حدیث شرحی»)	امام نووی
۵	«حاشیه مختصر» («مختصر» اثریگه ایضا حلیر)	محمد النظامی
۶	«حاشیه چغمینی» («چغمینی ایضا حلیر»)	محمد النظامی

محمد النظامی	«حاشیة شرح هداية حکمت» («حکمت هدايتی» اثری شرحیگه یازیلگن ایضاحلر)	۷
محمد النظامی	«حاشیة شرح اشکال» («شکلر» اثری شرحیگه یازیلگن ایضاحلر)	۸
محمد النظامی	«تأسیس شرح بیست باب استرلاب» («استرلاب» شرحی نینگ ییگیرمه بابیگه یازیلگن ایضاحلر)	۹
محمد النظامی	«حاشیة موافق» («تؤختلیشلر» اثریگه یازیلگن ایضاحلر)	۱۰
محمد النظامی	«شرح مائة عامل» («یوز عامل» اثریگه یازیلگن شرح)	۱۱
خواجه عمادالدین عبدالعزیز ابهری	«شرح مشکات» («مشکات» اثریگه شرح)	۱۲
مولانا کمال الدین مسعود شبروانی	«حاشیة شرح حکمة العین» («دانشمندلیک بولاغی» اثری شرحیگه یازیلگن ایضاحلر)	۱۳
مولانا عبدالرزاق کرمانی	«رساله در علم فراصت» («فراصت علمی تؤغریسیده بیر رساله)	۱۴
مولانا غیاث الدین محمد	«شرح حاشیة مؤجز مولانا نفیس» («مولانا نفیس نینگ «ایخچم بیانی» اثریگه یازیلگن ایضاحلرگه بیریگن شرح)	۱۵
نظام الدین احمد پیر شمس	«ترجمة عربیات نفحات» («نفحات» اثری عربچه قسمی نینگ ترجمه سی)	۱۶
مولانا درویش علی طبیب	«تذکرة النفوس» («کیشیلر یادی» کتابی	۱۷
خواجه عبدالقاسم ابواللیثی	«حاشیة مطول» («به تفصیل» اثریگه یازیلگن ایضاحلر)	۱۸

خواجه خاوند ابواللیثی	«حاشیة مفتاح» («کشف» اثریگه یازیلگن ایضاحلر)	۱۹
خواجه خاوند ابواللیثی	«حاشیة تلویح» («اشاره توشینتیریش» اثریگه یازیلگن ایضاحلر)	۲۰

ادبیاتلر

قۇلیازمه منبعلر:

۱. عبدالله مروارید (۱): عبدالله مروارید. منشآت. قۇلیازمه. اؤزر فه شی، عنو. سان ۲۸۸.
۲. عبدالله مروارید (۲): عبدالله مروارید. منشآت. قۇلیازمه. اؤزر فه شی، عنو. سان ۱/۲۸۶.
۳. عبدي: عبدالله خاجه مختارخواجه عبدي. تذکره. قۇلیازمه. اؤزر فه شی، عنو. سان ۶۴.
۴. عنوان التواریخ: عبدالعظیم شرعی. عنوان التواریخ. قۇلیازمه. اؤزر فه شی، عنو. سان ۴۲۱۷.
۵. علی بن الحسین الواعظ کاشفی (۱). رشحات عین الحیات. قۇلیازمه. اؤزر فه شی، عنو. سان ۱۷۸۸.
۶. اهلي شېرازي: اهلي شېرازي. کلیات. قۇلیازمه. اؤزر فه شی، عنو. سان ۲۲۰۶.
۷. بدايع البدايه: عليشېر نوایی. بدايع البدايه. قۇلیازمه. عليشېر نوایی نامیده گی تیل و ده بیات موزیمی، سان ۲۱۶.
۸. بدايع الوقایع: ذین الدین محمود واصفی. بدايع الوقایع. متن انتقادى. چاپی دوم. تصحیح الکساندر بالدروف. - انتشارات بنیاد فرهنگى ایران، ۱۳۴۹.
۹. بهارستان: عبدالرحمن جامی. بهارستان. قۇلیازمه. اؤزر فه شی، عنو. سان ۴۳۶۰.
۱۰. بحر الاسرار: محمود بن ولی. بحر الاسرار. قۇلیازمه. اؤزر فه شی، عنو. سان ۱۳۷۵.

۱۱. بنایی: کمال الدین بنایی. باغ ارم. قۇلیازمه. اۆزر فه شی، عنو. سان ۵۵۸۶.
۱۲. گلزار ابرار: محمد غوثی بن حسن بین موسی شطاری. گلزار ابرار. قۇلیازمه. اۆزر فه شی، عنو. سان ۲۷۳۳.
۱۳. دولتشاه: دولتشاه بن بخت شاه سمرقندی. تذکرة الشعرا. به همت محمد رضانی. - تهران، ۱۳۳۸ هـ.
۱۴. درویش علی چنگ: درویش علی چنگ. رسالۀ موسیقی. قۇلیازمه. اۆزر فه شی، عنو. سان ۴۴۹.
۱۵. جامی (ا): عبدالرحمان جامی. تحفة الاهرار، سبحة الابرار، خردنامه اسکندری. با تصحیح و مقدمۀ حسین احمد تربیت. - مسکو، ۱۹۸۴.
۱۶. جامی (ب): عبدالرحمان جامی. هفت اورنگ. لیلی و مجنون. تاشباسمه. - تاشکېنت، ۱۹۱۳.
۱۷. جامع التواریخ: نیاز بن سید علی بن سید محمد البخاری. جامع التواریخ. قۇلیازمه. اۆزر فه شی، عنو. سان ۲۸۹۳.
۱۸. ظفرنامه: شرف الدین علی یزدی. ظفرنامه. قۇلیازمه. اۆزر فه شی، عنو. سان ۴۴۷۲.
۱۹. زینت المجالس: مجدالدین محمد الحسینی. زینت المجالس. قۇلیازمه. اۆزر فه شی، عنو. سان ۴۲۲۹.
۲۰. ایلک دېوان: علیشیر نوایی. ایلک دېوان. نشرگه تیارلاوچی حمید سلیمان. - تاشکېنت، ۱۹۶۸.
۲۱. کلیات. حالات سید حسن اردشیر: علیشیر نوایی. کلیات. قۇلیازمه فکسیمیلېسی. تسمک، ربون، سان ۸۰۸ / نشرگه تیارلەگن گونی قوت، استانبول، ۲۰۲۰.
۲۲. کلیات. وقفیه: علیشیر نوایی. کلیات. قۇلیازمه فکسیمیلېسی. تسمک، ربون، سان ۸۰۸ / نشرگه تیارلەگن گونی قوت، استانبول، ۲۰۲۰.

۲۳. کلیات. مجالس النفايس: علیشېر نوایی. کلیات. قۇلیازمه فکسیمیلېسی. تسمک، ربون، سان ۸۰۸ / نشرگه تیارله گن گونی قوت، استانبول، ۲۰۲۰.
۲۴. کلیات. حالات پهلوان محمد: علیشېر نوایی. کلیات. قۇلیازمه فکسیمیلېسی. تسمک، ربون، سان ۸۰۸ / نشرگه تیارله گن گونی قوت، استانبول، ۲۰۲۰.
۲۵. کلیات. خمسة المتحیرین: علیشېر نوایی. کلیات. قۇلیازمه فکسیمیلېسی. تسمک، ربون، سان ۸۰۸ / نشرگه تیارله گن گونی قوت، استانبول، ۲۰۲۰.
۲۶. کلیات. غرایب الصغر: علیشېر نوایی. کلیات. قۇلیازمه فکسیمیلېسی. تسمک، ربون، سان ۸۰۸ / نشرگه تیارله گن گونی قوت، استانبول، ۲۰۲۰.
۲۷. کلیات. فواید الکبر: علیشېر نوایی. کلیات. قۇلیازمه فکسیمیلېسی. تسمک، ربون، سان ۸۰۸ / نشرگه تیارله گن گونی قوت، استانبول، ۲۰۲۰.
۲۸. کلیات. منشآت: علیشېر نوایی. کلیات. قۇلیازمه فکسیمیلېسی. تسمک، ربون، سان ۸۰۸ / نشرگه تیارله گن گونی قوت، استانبول، ۲۰۲۰.
۲۹. کاشفی: حسین کاشفی. جواهر اوت-تهفسیر. قۇلیازمه. سه مدو، عنو. سان ۴۰۳۴۷.
۳۰. کاهی: قاسم کاهی. رساله معما. قۇلیازمه. اؤزر فه شی، عنو. سان ۴۵۸۷ - ۳.
۳۱. لطایف نامه: فخري هراتي. لطایف نامه. ترجمه «مجالس النفايس» علیشېر نوایی. به سعی و اهتمام علی اصغر حکمت. - تهران، ۱۳۲۳ هـ.
۳۲. لاري: عبدالغفور لاري. تکميلة نفحات الانس. قۇلیازمه. اؤزر فه شی، عنو. سان ۱۸۴۷.
۳۳. لب التواريخ: مير يحيى قزوینی. لب التواريخ. قۇلیازمه. اؤزر فه شی، عنو. سان ۳۸۶۳.
۳۴. مطلع سعدین (۱): عبدالرزاق سمرقندي. مطلع سعدین و مجمع بحرین. قۇلیازمه. اؤزر فه شی، عنو. سان ۱۸۲۵.
۳۵. مطلع سعدین (۲): عبدالرزاق سمرقندي. مطلع سعدین و مجمع بحرین. فارس تیلیدن ترجمه و ایضاح لر مؤلفی ا. اؤزینبايوف. - تاشکېنت: اؤزبېکستان، ۲۰۰۸.

۳۶. مجالس المؤمنین: نوراللہ شوشتری. مجالس المؤمنین. قۇلیازمە. اۆزر فە شى، عنو. سان ۵۱۰۷.
۳۷. مجمع الغرائب: سلطان محمد بن درويش محمد بلخي. مجمع الغرائب. قۇلیازمە. اۆزر فە شى، عنو. سان ۱۲۶۲.
۳۸. مجموعة رقعات: قۇلیازمە. اۆزر فە شى، عنو. سان ۲۹۶.
۳۹. مجالس العشاق (۲): حسين بايقرا. مجالس اولعشاق. قۇلیازمە. اۆزر فە شى، عنو. سان ۶.
۴۰. مذكر احباب: خواجه حسن نثاري. مذكر احباب. قۇلیازمە. اۆزر فە شى، عنو. سان ۴۲۸۲.
۴۱. مرآت العالم: بختاور خان. مرآت العالم. قۇلیازمە. اۆزر فە شى، عنو. سان ۵.
۴۲. مرآت الخيال: شیرخان علی احمد لودي. مرآت الخيال. قۇلیازمە. اۆزر فە شى، عنو. سان ۶۲.
۴۳. مليحا سمرقندي: مليحا سمرقندي. تذكرة الشعرا. قۇلیازمە. اۆزر فە شى، عنو. سان ۵۸-۱.
۴۴. مکتوبات تاريخي: قۇلیازمە. اۆزر فە شى، عنو. سان ۳۷۴۳.
۴۵. منشآت-مکتوبات-یرليغان: قۇلیازمە. اۆزر فە شى، عنو. سان ۳۰۱.
۴۶. منتخب التواريخ: حاجی محمد حکيم خان. منتخب التواريخ. قۇلیازمە. اۆزر فە شى، عنو. سان ۱۵۶۰.
۴۷. مطربي: مطربي. تذكرة الشعرا. قۇلیازمە. اۆزر فە شى، عنو. سان ۲۲۵۳.
۴۸. محيط التواريخ: محمد امين بن محمد زمان بخاري. محيط التواريخ. قۇلیازمە. اۆزر فە شى، عنو. سان ۳۳۵.

۴۹. مقامات مولوي جامي: عبدالواسع نظامي. مقامات مولوي جامي. قۇليازمه. اۆزر فه شى، عنو. سان ۷۵۶.
۵۰. نوادرالنهايه: نوایي دست خطی. (نوادرالنهايه). نشرگه تيارلاوچی و سۆزباشی مؤلفی س.غنى.یوه. مسوول محرر ا.اۋرینبايوف. - تاشکېنت: فن، ۱۹۹۱. - ۳۱۰ ب.
۵۱. نشتر عشق: حسين قلى خان عظيم آبادي. نشتر عشق. قۇليازمه. اۆزر فه شى، عنو. سان ۴۳۱.
۵۲. نفحات الانس: عبدالرحمان جامي. نفحات الانس. قۇليازمه. اۆزر فه شى، عنو. سان ۵۱۴۹.
۵۳. نگارستان: احمد بن محمد الغفاري القزويني. نگارستان. قۇليازمه. اۆزر فه شى، عنو. سان ۴۲۹۷.
۵۴. نگارستان سخن: محمد عبدالمجيد خان. نگارستان سخن. باسمه، هند، ۱۹- عصر.
۵۵. آثار عجم: فرصت شېرازي. آثار عجم. قۇليازمه. اۆزر فه شى، عنو. سان ۵۰۴۱.
۵۶. آتشکده: لطف علی بېک آذر. آتشکده. تاشباسمه. اۆزر فه شى، عنو. سان ۳۴۲۱.
۵۷. روضة الجنات: معين الدين اسفزاری. روضة النات فى اوصاف مدينه هرات. قۇليازمه. اۆزر فه شى، عنو. سان ۷۸۸.
۵۸. روضة الصفا (۱): محمد خاوندشاه (ميرخواند). روضة الصفا... قۇليازمه. اۆزر فه شى، عنو. سان ۴۲۲۳. ای جلد.
۵۹. روضة الصفا (۲): محمد خاوندشاه (ميرخواند). روضة الصفا... قۇليازمه. اۆزر فه شى، عنو. سان ۱۹۵۰. وی جلد.
۶۰. روضة الصفا (۴): محمد خاوندشاه (ميرخواند). روضة الصفا... قۇليازمه. اۆزر فه شى، عنو. سان ۱۹۵۰. ویی جلد.
۶۱. روضة الصفا (۳): خواندمير. روضة الصفا. باسمه. لکهنو، ۱۹- عصر. ۷- جلد.

۶۲. روضة الاحباب: عطاء لله اصيلي. روضة الاحباب فى سيرة النبی والآل اصحابه. قۇليازمه. اۆزر فه شى، عنو. سان ۶۳۶.
۶۳. رشحات: على بن الحسين الواعظ كاشفي (ب). رشحات عين الحيات. باسمه. لكهنو، ۱۹-عصر.
۶۴. رساله معمای حسيني: محمد حسيني. رساله معما. قۇليازمه. اۆزر فه شى، عنو. سان ۴۵۸۷-۱.
۶۵. رساله معمای بدخشي: شمس الدين محمد بدخشي. رساله معما. قۇليازمه. اۆزر فه شى، عنو. سان ۴۵۶۵.
۶۶. روز روشن: محمد مظهر حسين صبا. روز روشن. تاشباسمه. اۆزر فه شى، عنو. سان ۳۷۰۰.
۶۷. صدر ضيا (ا): شريف جان مخدوم صدر ضيا. مجموعه شعرا. قۇليازمه. اۆزر فه شى، عنو. سان ۲۱۹۳-۱۰.
۶۸. صدر ضيا (ب): شريف جان مخدوم صدر ضيا. بياض. قۇليازمه. اۆزر فه شى، عنو. سان ۲۳۱۵.
۶۹. تذكرة محترم: نعمت الله محترم. تذكرة. قۇليازمه. اۆزر فه شى، عنو. سان ۲۲۵۲-۲.
۷۰. تذكرة التواريخ: عبدالله كابلي. تذكرة التواريخ. قۇليازمه. اۆزر فه شى، عنو. سان ۲۰۹۳.
۷۱. تذكرة فضلي: فضلي نمنگاني. تذكرة الشعرا. قۇليازمه. اۆزر فه شى، عنو. سان ۲۳۷۱.
۷۲. تذكرة الشعراى مقيم خاني: محمد يوسف منشي بن خواجه بقا. تذكرة الشعراى مقيم خاني. قۇليازمه. اۆزر فه شى، عنو. سان ۲۰.
۷۳. تاريخ رشیدی: ميرزا حيدر داغلات. تاريخ رشیدی. قۇليازمه. اۆزر فه شى، عنو. سان ۱۴۳۰.

۷۴. تاریخ تام: سعید راقم سمرقندی. تاریخ تام (تاریخ کثیره). قۇلیازمه. اۆزر فه شی، عنو. سان ۷۷۱۱.
۷۵. تحفة الاحباب: رحمت‌الله واضح. تحفة الاحباب فی تذکرة الاصحاب. متن انتقادى با مقّدمه و تصحيح اصغر جان فدا. -دوشنبه: دانش، ۱۹۷۷.
۷۶. تحفة سامي: سام میرزا صفوي. تحفة سامي. قۇلیازمه. اۆزر فه شی، عنو. سان ۵۷.
۷۷. فهمي: عبدالمطلب فهمي. تذکرة الشعرا. قۇلیازمه. اۆزر فه شی، عنو. سان ۲۳۳۱.
۷۸. خزائن عامره: آزاد حسيني واسطي بلگرامي. خزائن عامره. قۇلیازمه. اۆزر فه شی، عنو. سان ۳۵۵۴.
۷۹. خلاصة الاخبار: خواندمير. خلاصة الاخبار... قۇلیازمه. اۆزر فه شی، عنو. سان ۲۲۰۹.
۸۰. خواندمير (ج): خواندمير. نامه نامي. قۇلیازمه. اۆزر فه شی، عنو. سان ۲۸۴.
۸۱. خاكي شبرازي: حسين بن محمد خاكي شبرازي. منتخب‌التواريخ. قۇلیازمه. اۆزر فه شی، عنو. سان ۲۰۱۰.
۸۲. هفت اقليم: امين احمد راضي. هفت اقليم. قۇلیازمه. اۆزر فه شی، عنو. سان ۶۱۷.
۸۳. حبيب‌السير (۱): خواندمير. حبيب‌السير فی افراد بشر. قۇلیازمه. اۆزر فه شی، عنو. سان ۲۱۵۳. -۴- جلد.
۸۴. حبيب‌السير (۲): خواندمير. حبيب‌السير فی افراد بشر. اۆزر فه شی، باسمه. عنو. سان ل-۱۱۹۱۰. -۴- جلد.
۸۵. حشمت: حشمت مير صديق. تذکرة الشعرا. قۇلیازمه. اۆزر فه شی، عنو. سان ۲۲۵۲-۱.
۸۶. هاتفي: عبدالله هاتفي. لیلی و مجنون. قۇلیازمه. اۆزر فه شی، عنو. سان ۱۳۶۰.
۸۷. قزويني: حکيمشاه قزويني. ترجمه «مجالس‌النفایس» علیشیر نوایی. به سعی و اهتمام علی اصغر حکمت. -تهران، ۱۳۲۳ هـ.

کیریل الفباسیده نشر ابتیلگن منبعلر:

۱. بدايع الوسط: نوایي علیشیر. بدايع الوسط. تۆله اثرلر تۆپلمی. - تاشکېنت: نامیده گی نوایي یونیورسیتېتی، ۲۰۱۱. ۳-جلد.
۲. بدايع البدايه: نوایي علیشیر. بدايع البدايه. مکمل اثرلر تۆپلمی. - تاشکېنت: فن، ۱۹۸۷. ای جلد.
۳. بدايع الصنایع: حسینی عطاء الله. بدايع الصنایع. با سرسخن، توضیحات و تحریر ر.مسلمانقول اوف. - دوشنبه: عرفان، ۱۹۷۴.
۴. بدايع الوقایع (۲): واصفي ذین الدین. بدايع الوقایع. فارسچه دن ن.نارقول اوف ترجمه سی. - تاشکېنت: ادبیات و صنعت، ۱۹۷۹.
۵. بهارستان (۲): چامي عبدالرحمان. بهارستان. تهیه گر چاپ ۱. افصح اوف. - دوشنبه: عرفان، ۱۹۶۶.
۶. بابرنامه: بابر ظهیرالدین محمد. بابرنامه. - تاشکېنت: شرق نام ک، ۲۰۰۲.
۷. بایقرا (۱): بایقرا حسین. دېوان. رساله. نشرگه تیاریلاوچیلر س. غنی یوه و ش. عبدالله یوه. - تاشکېنت: ادبیات و صنعت، ۱۹۶۸.
۸. بایقرا (۲): بایقرا حسین. رساله. نشرگه تیاریلاوچیلر علی بېک رستم، کریم بېک حسن. - تاشکېنت: شرق، ۱۹۹۱.
۹. وقفیه: نوایي علیشیر. وقفیه. تۆله اثرلر تۆپلمی. - تاشکېنت: نامیده گی یونیورسیتېت، ۲۰۱۱. ۹-جلد.
۱۰. لطایف الطوائف: صفی فخرالدین علی. لطایف الطوائف. ترتیب دهنده ه. سعیدوف. - دوشنبه: عرفان، ۱۹۶۸.

۱۱. معجم البلدان: ياقوت الخموى. معجم البلدان. پېرس. عربس. آفرالاواى ب.وخهباواى. و كن: ماتريال پا ايست. سر. سېنتر. ازى ۱۰-۱۹ وو. - تاشكېنت: فن، ۱۹۸۸. - ص. ۷۶-۹۰.
۱۲. مكارم: خواندمير غياث الدين ب. هماد الدين. مكارم الاخلاق. م. فخرالدين اوف و پ. شمسى بوف ترجمه لرى. - تاشكېنت: ادبيات و صنعت، ۱۹۶۷.
۱۳. مذكر احباب: حسن خواجه نثاري. مذكر احباب. فارس تيليدن اى. بېك جان ترجمه سى. - تاشكېنت: خلق ميراثى، ۱۹۹۳.
۱۴. مجالس: نوابي عليشېر. مجالس النفائس. توله اثرلر تۈپلمى. - تاشكېنت: ناميده گى يونيورسيتېت، ۲۰۱۱. ۱۱- جلد.
۱۵. محاكمة اللغتين: نوابي عليشېر. محاكمة اللغتين. توله اثرلر تۈپلمى. - تاشكېنت: ناميده گى يونيورسيتېت، ۲۰۱۱. ۱۰- جلد.
۱۶. نوادرالنهايه (۲): نوابي عليشېر. نوادرالنهايه. مكمّل اثرلر تۈپلمى. - تاشكېنت: فن، ۱۹۸۷. ۲- جلد.
۱۷. ننتزي: معين الدين ننتزي. منتخب التواريخ معينى. فارس تيليدن ترجمه. غ. كريمى. - تاشكېنت: اۋزبېكستان، ۲۰۱۱.
۱۸. نوادرالشباب: نوابي عليشېر. نوادرالشباب. توله اثرلر تۈپلمى. - تاشكېنت: ناميده گى ن م اى او، ۲۰۱۱. ۲- جلد.
۱۹. فوايدالكبر: نوابي عليشېر. فوايدالكبر: توله اثرلر تۈپلمى. - تاشكېنت: غفور غلام ناميده گى ن م اى او، ۲۰۱۱. ۲- جلد.
۲۰. تاريخ تام: سعيد راقم سمرقندي. تاريخ تام (تاريخ كثيره). ن. نارقول اوف ترجمه. تاشكېنت، ۱۹۹۸.

۲۱. تېمور توزوکلی: تېمور توزوکلی. فارسیدن علی خان ساغونی و ه. کرامت‌آف ترجمه‌سی. - تاشکېنت: ادبیات و صنعت، ۱۹۹۱.
۲۲. خزاین المعانی: دېباچه: نوایی علیشیر. غریب الصغر. تۆله اثرلر تۆپلمی. - تاشکېنت: غفور غلام نامیده‌گی ن‌مای‌او، ۲۰۱۱. ۲-جلد.
۲۳. خمسة المتحیرین: نوایی علیشیر. خمسة المتحیرین. تۆله اثرلر تۆپلمی. - تاشکېنت: غفور غلام نامیده‌گی ن‌مای‌او، ۲۰۱۱. ۵-جلد.
۲۴. حالات پهلوان محمد: نوایی علیشیر. حالات پهلوان محمد. تۆله اثرلر تۆپلمی. - تاشکېنت: غفور غلام نامیده‌گی ن‌مای‌او، ۲۰۱۱. ۱۰-جلد.
۲۵. حالات سید حسن اردشیر: نوایی علیشیر. حالات سید حسن اردشیر. تۆله اثرلر تۆپلمی. - تاشکېنت: غفور غلام نامیده‌گی ن‌مای‌او، ۲۰۱۱. ۱۰-جلد.

تۆپلملر:

۱. ایستاریه آذربایجان: ایستاریه آذربایجان. و ۳خ ت. یاد رېد. ای.ا. گوسپین‌اووه ای در. - باکو: ایزد. ان ازس‌سر، ۱۹۵۸. ت. ۱.
۲. ماتریال پا ایستاری: ماتریال پا ایستاری سرېدنی ای سینترالنای ازى ۱۰-۱۹ وو: سب. آتورېد. دوکتور ایست. ن. ب. ا. احمدوف. - تاشکېنت: فن، ۱۹۸۸.
۳. سب. میر علیشیر: میر علیشیر. سب. ستې. - ل. ایزد. ان‌س‌س‌سر، ۱۹۲۸.
۴. نوایی زمانداشلیری خاطره‌سیده: نوایی زمانداشلیری خاطره‌سیده. توزوچی ب. احمدوف. - تاشکېنت: ادبیات و صنعت، ۱۹۸۵.
۵. پیسمه-اوتوگرافی: پیسمه-اوتوگرافی عبدالرحمان جامی ایز "البامه نوایی". ووېد، پېرېواد ای اوکز. ا. اورین‌بایوه. - تاشکېنت: فن، ۱۹۸۲.

۶. Ch. Rieu: Ch. Rieu. Catalogue of the Turkish Manuscripts in the British Museum, ۱۸۸۸.

تدقیقاتلر:

۱. عبدالله یوف ۱۹۶۸: عبدالله یوف و. نوایی سمرقنده. - تاشکېنت: ادبیات و صنعت.
۲. عبدو غفور ۱۹۹۵: عبدو غفور ا. بویوک بېشلیک سباقلری. - تاشکېنت: ادبیات و صنعت.
۳. آی بېک ۱۹۶۸: آی بېک. ال. دېیچ. علیشېر نوایی. - تاشکېنت.
۴. عینی کلیاتی: عینی س. نوایی: کلیات. در ۱۵ جلد. - دوشنبه: نشدو تاج، ۱۹۶۳. جلد ۲. کتاب ۱.
۵. عینی ۱۹۸۵ (۱): عینی س. واصفی و خلاصه «بدایع الوقایع» ای او. - دوشنبه: عرفان.
۶. عینی ۱۹۷۸ (۲): عینی س. علیشېر نوایی. تنلنگن علمی اثرلر. نشرگه تیارلاوچی یا. اسحاق اوف. - تاشکېنت: فن.
۷. علی اصغر حکمت ۱۹۴۵: علی اصغر حکمت. میر علیشېر نوایی. - تهران.
۸. افصح زاد ۱۹۸۶: افصح زاد ا. در صف بزرگان. - دوشنبه: عرفان.
۹. افصح زاد ۱۹۸۸: افصح زاد ا. لیریکه عبدالرحمان جامی. - ماسکو: نهوکه، گرول.
۱۰. احمدوف ۱۹۸۵: احمدوف ب. ایستاریکا-جیوگرافیچېسکه یه لیتېره توره سرېدنې ازی ۱۶-۱۸ وو. - تاشکېنت: فن.
۱۱. احمدوف ۱۹۶۷: احمدوف ب. دولت شاه سمرقندی. - تاشکېنت: فن.
۱۲. احمدوف ۱۹۶۵: احمدوف ب. خواندمیر. - تاشکېنت: فن.
۱۳. بارتولد: بارتولد و.و. میر علیشېر ای پولیتیچېسکه یه جیزن. ساچین. و ۴ تامخ. - م.: نهوکه، گرول، ۱۹۶۴. ۲-تام. چست ۲.

۱۴. بېلېن: بېلېن م. میر علیشیر نوایی. تورکچه ترجمه. ناشر احمد جودت. - استانبول: اقدام مطبعه‌سی، ۱۸۹۷.
۱۵. بېرتېلس ۱۹۶۵: بېرتېلس پی.ای. نوایی ای جامی: ایزیر. ترد. - م.: نه‌وکه، گ‌رول.
۱۶. بالدربو ۱۹۸۹ (۱): بالدربو ا.ن. ذین‌الدین واصفی. - دوشنبه: ادیب.
۱۷. واحداوف ۱۹۷۶: واحداوف ر. سهیلی. - تاشکېنت: فن.
۱۸. واحداوف ۱۹۸۳: واحداوف ر. ۱۵- عصرنېنگ ایگینچی یرمی، ۱۶- عصرنېنگ باشلریده اوزبېک و تاجیک شعریتی. - تاشکېنت: فن.
۱۹. واحداوف ۱۹۸۴: واحداوف ر. «مجالس النفايس» نېنگ ترجمه‌لری. - تاشکېنت: فن.
۲۰. واحداوف ۱۹۶۶: واحداوف س. «خمسة المتحیرین» نوایی ای یېگا رؤل و ایزوچېنی لیته‌ره‌تورنخ سویزی تاجیکسکاگا ای اوزبېکسکاگا نراداوف و ۱۵ وېکې. اکد، دوشنبه.
۲۱. ظریف ۱۹۶۹: ظریف خ. فاضلر فضیلتی. - تاشکېنت: فن.
۲۲. زاهداف ۱۹۷۰: زاهداف و. اولوغ شاعر ایجادی نېنگ قلبی. - تاشکېنت: اوزبېکستان.
۲۳. زاهداف ۱۹۸۶: زاهداف ل. نوایی ایجادیده معما. - تاشکېنت: فن.
۲۴. ایبراگیموف ۱۹۶۲: ایبراگیم‌اوف دج. فیودالنې گاسودرستوه نه تېریتاریی آذربایجان ۱۵ وېکه. - باکو: ایزد. اپی.
۲۵. عزت سلطان ۱۹۶۹: سلطان عزت. نوایی نېنگ قلب دفتری. - تاشکېنت: ادبیات و صنعت.
۲۶. ایلمینسکی: ایلمینسکی ن.ای. ماتریال ک ایزوچېنیو کیرگیزسکاگا نرېچیه. - کازان، ۱۸۶۱.
۲۷. اسحاقوف ۱۹۶۵: اسحاق‌اوف یا. نوایی نېنگ ایلک لیریکه‌سی. - تاشکېنت: فن.

۲۸. مله‌یوف ۱۹۷۴: مله‌یوف ن. علیشېر نوایی و خلق ایجادیاتی. - تاشکېنت: ادبیات و صنعت.
۲۹. مله‌یوف ۱۹۶۸: مله‌یوف ن. گېنل شاعر و متفکر. - تاشکېنت: فن.
۳۰. مله‌یوف ۱۹۸۰. نوایی ایجادیاتی نینگ خلق چیل نېگیزی. - تاشکېنت: اوقیتووجی.
۳۱. میرزایوف ۱۹۵۷: میرزایوف ا. بنایی. - ستلین‌آباد: عرفان.
۳۲. میرزایوف ۱۹۷۷: میرزایوف ا. سیزده مقاله. - دوشنبه: عرفان.
۳۳. مرادوف ۱۹۷۱: مرادوف ا. اورتە آسیا خطاطلیک صنعتی تاریخیدن. - تاشکېنت: فن.
۳۴. مرادوف ۱۹۷۲: مرادوف م. نوایی شناسلر جسارتی. - تاشکېنت: فن.
۳۵. نه‌گیبوه ۱۹۸۶: نه‌گیبوه ج. بکینسکی روکاپیسی علیشېره نوایی. - باکو: علم.
۳۶. نیکیتسکی: نیکیتسکی م. اېمیر نظام‌الدین علیشېر و گاسودرستوبنام ای لیتېره‌تورنام یېگا زنه‌چېنی. - س‌پ‌ب، ۱۸۵۶.
۳۷. آی‌بېک ۱۹۷۹: آی‌بېک م.ت. علیشېر نوایی. مکمل اثرلر توپلمی. ۱۹ تاملیک. - تاشکېنت: فن. خییی جلد.
۳۸. آی‌بېک ۱۹۶۷: آی‌بېک. نوایی گلشنی. - تاشکېنت.
۳۹. پمیه‌تنیکی: سلطان‌وف ت. پمیه‌تنیکی ایستاریچېسکای لیتېره‌تور سرېدنبی ازی ای واستاچناگا تورکېستانه ۱۵-۱۹ وو. دیسس. نه‌سایسک. اوچ. ست. داکت. ایست. ن.، لېنینگراد، ۱۹۸۸.
۴۰. پیسمه-اوتوگرافی. ع. جامی: پیسمه-اوتوگرافی. ع. جامی ایز البامه نوایی/ووېد.، پېرېواد، پریم.، ای اوکزه‌تېلی ا. اورین‌بایوه. تاشکېنت، فن، ۱۹۸۲.
۴۱. رستموف ۱۹۶۳: رستم‌وف ای. اوزبېکسکېه پازیه و پېروای پولاوینی ۱۵ وېکه. - م.، ای‌ول.

۴۲. Subtenly (۱): Subtenly M. E. Timurids in Transition, Brill's Inner Asian Library, Vol. ۱۹. Leiden-Boston ۲۰۰۷.

۴۳. سراج‌الدینوف ۲۰۱۱: سراج‌الدین اوف ش. علیشېر نوایي: منبع‌لرینینگ قیاسي-تیبولوجیک، تېکست‌الایک تحلیلی. - تاشکېنت: اکادېم‌نشر.
۴۴. سراج‌الدینوف ۱۹۹۶ (۱): سراج‌الدینوف ش. نوایي زمانداش‌لری اعترافیده. - سمرقند: زرافشان.
۴۵. سراج‌الدینوف ۱۹۹۷ (۲): سراج‌الدین اوف ش. ۱۵-۱۶ عصرلر تاریخي و تذکره-اېسده‌لیک اثرلریده علیشېر نوایي حیاتی و فعالیتي تلقینی. - سمرقند: زرافشان.
۴۶. سلیمان اوف ۱۹۶۸: سلیمانوف خ. علیشېر نوایي. - مسکو.
۴۷. خواجه‌یوف ۱۹۷۸: خواجه‌یوف ک. تره‌دیتسی علیشېره نوایي و تورک‌مېنسکای لیتېره‌تورې. اوتاریف. دیس... کند. فیل. نه‌وک. - عشق‌آباد.
۴۸. شرف‌الدینوف ۱۹۴۸: شرف‌الدین اوف آ. علیشېر نوایي. حیاتی و ایجادي. - تاشکېنت: اوزدو نشر.
۴۹. شرف‌الدینوف ۱۹۷۱: شرف‌الدین اوف آ. علیشېر نوایي. - تاشکېنت: ادبیات و صنعت.
۵۰. شادی‌یوف ۱۹۹۰: شادی‌یوف ای. علیشېر نوایي نینگ فارس-تاجیک تیلیده‌گی اثرلری. - تاشکېنت: فن.
۵۱. اېکه‌یوف ۱۹۸۱: اېکه‌یوف آ. تورک‌مېنستان ای تورک‌مېن و کانتسی ۱۵-۱۶ پولاوین ۱۶ وو. - عشق‌آباد: علم.
۵۲. اېفېندی‌یوف ۱۹۶۱: اېفېندی‌یوف آ. آبرزوه‌نیې گاسودرستوه سېفېودوف و نچه‌لی ۱۶ و. - باکو: ایزد. ان ازس‌ر.
۵۳. اۆرین‌بايوف ۱۹۹۰: اۆرین‌بايوف ا. حسن اوف م. نوایي زمانداش‌لری مکتوب‌لریده. - تاشکېنت: فن.
۵۴. قیوم‌اوف ۱۹۹۱: قیوم‌اوف ا. علیشېر نوایي. - تاشکېنت: کمه‌لک.
۵۵. غنی‌یوه ۱۹۶۸: غنی‌یوه س. علیشېر نوایي. - تاشکېنت: فن.
۵۶. غنی‌یوه ۱۹۵۶: غنی‌یوه س. مجالس‌النفایس علیشېره نوایي. لیتېره‌تورنا-کریتیچېسکي انالیز ای کریتیچېسکي تېکست ۳ ای ۴ مجلس اوف، اکد. - لېنینگرده، ۱۹۵۶.

۵۷. حکیموف ۱۹۸۳: حکیموف م. نوایی اثرلری قۇلیازمه‌لری نینگ توصیفی. - تاشکېنت: فن.
۵۸. حکیموف ۱۹۷۹: حکیموف م. نوایی لیریکه‌سی و خلق آغزه‌کی ایجادی. - تاشکېنت: فن.
۵۹. حکیموف ۱۹۹۱: حکیموف م. علیشېر نوایی اثرلرینی کؤچیرگن خطاطلر. - تاشکېنت: فن.
۶۰. حسنی ۱۹۹۱: حسنی م. تاریخ‌لرده نوایی وصفی. - تاشکېنت: ادبیات و صنعت.

مقاله‌لر:

۱. عبدو غفور ۱۹۸۹: عبدو غفور ا. بدايع‌البدایه نینگ توزیلیش سنه‌سی // اؤزبېک تیلی و ادبیاتی. سان ۴. - ب. ۹-۳.
۲. عبدو غفور ۱۹۷۳: عبدو غفور ع. نوایی‌گه حسین باقرانینگ مکتوب-یارلیغی // شرق یولدووزی. سان ۱. - ب. ۲۳۲-۲۲۵.
۳. ارسلی ۱۹۴۸: ارسلی ا. علیشېر نوایی // آذربایجان، باکو. سان ۵. - ب. ۶۱-۶۰.
۴. ارسلی ۱۹۶۰: ارسلی ع. نوایی ایجادینی اؤرگنیش تاریخیدن // اؤزبېک تیلی و ادبیاتی. سان ۳. - ب. ۱۰-۳.
۵. بالدربو ۱۹۳۹: بالدربو ا.ن. میموآر واصفی کک ایستاجنیک دلیه ایزوچېنیه جیزنی سرېدېنې ازی ای خراسانه نه روبېجې ۱۶-۱۵ وو // تاوې. - ل. ت ۲. - س. ۳۰۰-۲۹۱.
۶. بالدربو ۱۹۴۷: بالدربو ا.ن. اؤچېرکی ایز جیزنی گېره‌تسکاگا آبېستوه نه روبېجې ۱۶-۱۵ وو // تاوې. ت. ایو. - س. ۴۲۲-۳۱۳.
۷. بالدربو ۱۹۶۶: (۲): بالدربو ا.ن. علیشېر نوایی و رسسکخ ساورېمېنیکوف. سب. علیشېر نوایی. م-ل. ۱۹۴۶. - س. ۱۵۲-۱۲۱.

۸. بارجنووه ۱۹۷۱: بارجنووه ک. نوایی حقیقه تورکمن داستانی // اؤزبک تیلی و ادبیاتی. سان ۲. - ب. ۶۶-۶۸.
۹. باراوکوف ۱۹۳۹: باراوکوف ا. ک. ایزوچینی چیزنی ای توارچہستوه علیشیرہ نوایی // سب. ست. رادانه چلنیک اوزب. لیتبرہ تور. - ت.: ایزد. اوزب. فیل. ان س س س ر. - س. ۱۱-۲۹.
۱۰. باراوکوف ۱۹۴۷: باراوکوف ا. ک. نوایی ای جامی و نرادنام پرہندی // ایزو. ان س س س ر، آند لیت. ای یزک. تام وی. ویوسک، ۶. - س. ۴۸۱-۴۹۲.
۱۱. ولی خواجہ یوف ۱۹۸۸: ولی خواجہ یوف ب. «ریاض الشعرا» تذکرہ سیدہ اؤزبک ادبیاتی نمایندہ لری // ادبی میراث. سان ۴ (۸۶). - ب. ۲۵-۲۹.
۱۲. گاربتکینہ ۱۹۷۳: گاربتکینہ گ. ا. توربتسکی دستن آب علیشیرہ نوایی / سب. لیتبرہ تورہ ای ورہمیہ. - س. ۱۰۸-۱۲۱.
۱۳. جیرمونسکی ۱۹۶۰: جیرمونسکی و. م. لہگہندہ آ پریرہ نیی پپوتسہ // سب. ست. «ایسسلہداونیہ پا ایستاری کولتور نہراداو واستاکہ». م. ل.
۱۴. عصمت اللہ یوف ۱۹۶۸: عصمت اللہ یوف خ. نوایی ایجادینی خارجی مملکتلرہ اؤرگنیشگہ دایر // اؤزبک تیلی و ادبیاتی. سان ۵. - ب. ۱۳-۱۷.
۱۵. کریموف ۱۹۸۶: کریموف او. نوایی نینگ سؤنگی کونلری. // سِری عالم. موہ. ہ. شیخاوف. - تاشکنت. - ب. ۱۱-۱۸.
۱۶. کریموف ۱۹۶۷: کریموف ہ. روس شرقشناسلیگیدہ نوایی ایجادی مسألہ لری // شرق یولدوزی. سان ۸. - ب. ۱۵۵-۱۶۷.
۱۷. کاملوف ۱۹۹۰: کاملوف ن. درویش سید حسن تعریفیدہ // اؤزبک تیلی و ادبیاتی. سان ۶. - ب. ۳-۸.

۱۸. ملّہ یوف ۱۹۵۹: ملّہ یوف ن. ۱۵- عصر تذکرہ لری نینگ تاریخی و ادبی اہمیتی // اوزبیک ادبیاتی مسألہ لری. - تاشکنت. - ب. ۷۵-۸۱.
۱۹. سوہلوف: سوہلوف پ. علیشبر نوایی / اہنتسیکلایپدیچپسکی لہکسیکان. - سپب., ۱۸۳۵. ت. ۱. - س. ۵۲۷-۵۲۸.
۲۰. سلّی ۱۹۴۴: سلّی م. بېنہی ای ییگا پاکراویتپلی // المنخ سایوزہ پیستپلی تاشکنت.
۲۱. سېمېنوف ۱۹۶۰: سېمېنوف ا.ا. وزہیماتناشېنہ علیشبرہ نوایی ای سلطانہ حسین میرزا // سب. ایسسلېداوہنیہ پا ایستاری نراداو واستاکہ. - م. - ل. - س. ۲۷۹-۲۸۵.
۲۲. سېمېنوف ۱۹۲۶: سېمېنوف ا.ا. پېرسیدسکیہ ناول آ میر علیشبرہ نوایی. بیوللېتېن سگو. وپوسک ۱۳. - س. ۱۷۷-۱۸۵.
۲۳. Subtenly (۲): Subtenly M. E. Ali Shir Nava'i: Bakshi and Beg. Harvard Ukranin Studies, Vol. ۴/۳, Part ۲. Eucharisterion: Essays presented to Omeljan Pritsak on his Sixtieth Birthday by his Colleagues and Students (۱۹۷۹-۱۹۸۰), pp. ۷۹۷-۸۰۷.
۲۴. سراج‌الدینوف ۱۹۹۰: سراج‌الدینوف ش. دین و دنیا نظامی // یاشلیک. سان ۷. - ب. ۷۹.
۲۵. سراج‌الدینوف ۱۹۹۱ (۱): سراج‌الدینوف ش. نوایی کیمنی سېوگن؟ // یاشلیک. سان ۵. - ب. ۳۳-۳۶.
۲۶. سراج‌الدینوف ۱۹۹۱ (۲): سراج‌الدینوف ش. قولوق عرضه‌داشت اولکیم... // اوزبیک تیلی و ادبیاتی. سان ۴. - ب. ۶۸-۷۳.
۲۷. سراج‌الدینوف ۱۹۹۱ (۳): سراج‌الدینوف ش. علیشبر نوایی گہ بغیشلنگن قصیدہ لر // بدیعی ادبیات و ادبی تیل مسألہ لری. - سمرقند, - ب. ۱۰-۳.

۲۸. سراج‌الدینوف ۱۹۹۷ (۴): سراج‌الدینوف ش. نوایي نینگ مغلوبیتی // تفکر. سان ۳. - ب. ۸۲-۸۵.
۲۹. سراج‌الدینوف ۱۹۹۷ (۵): سراج‌الدینوف ش. نوایي و مجدالدین: حقیقت و اویدیرمه // فن و تورموش. سان ۲. - ب. ۸-۹.
۳۰. سراج‌الدینوف ۱۹۹۷ (۶): سراج‌الدینوف ش. نوایي استرآبادگه نېگه جؤنتیلگن؟ // ملاقات. سان ۱. - ب. ۳۹-۴۰.
۳۱. سراج‌الدینوف ۱۹۹۷ (۷): سراج‌الدینوف ش. نوایي مشهده نېچه بار یشه‌گن؟ / اؤزبکستان ادبیاتی و صنعتی. ۲۵ اپرېل.
۳۲. سراج‌الدینوف ۱۹۹۷ (۸): سراج‌الدینوف ش. نوایي نامی ذکر اېتیلگن ایلک اثر // فن و تورموش. سان ۳. - ب. ۲۰.
۳۳. صالحووه ۱۹۶۸: صالحووه م. علیشېر نوایي دېوانلریگه یازیلگن دېچاچه‌لرده شاعر بیوگرافیه‌سیگه دایر معلوماتلر // ادبی میراث. سان ۱. - ب. ۹۴-۹۷.
۳۴. تورسونوف ۱۹۸۴: تورسونوف یو. نوایي نینگ استرآبادده‌گی فعالیتیگه دایر // ادبی میراث. سان ۱. - ب. ۳۷.
۳۵. یکوبوسکی ۱۹۴۶: یکوبوسکی ا. یو. چېرت آبېستونېنای ای کولتورنای جیزنی اېپاخی علیشېره نوایی // سب. علیشېر نوایی. - م. - ل. - س. ۳۷-۴۱.
۳۶. اؤزین‌بايوف ۱۹۸۲: اؤزین‌بايوف ع. نوایي بیوگرافیه‌سیگه عاید ایگی حجت. // ادبی میراث. سان ۲. - ب. ۵۷-۶۲.
۳۷. غنی‌یوه ۱۹۸۱: غنی‌یوه س. نوایي بیوگرافیه‌سیگه عاید بیر حجت. // اؤزبک تیلی و ادبیاتی. سان ۱. - ب. ۳۲-۳۸.
۳۸. هییتمېتوف ۱۹۷۲: هییتمېتوف ع. نوایي حقیده ینگى معلوماتلر // شرق یولدوزی. سان ۹. - ب. ۱۸۳-۱۸۸.

۳۹. هییت‌مبتوف ۱۹۷۴ (۱): هییت‌مبتوف ا. علیشېر نوایي نینگ فارسي مکتوبلری حقیده // اۆزبېک تیلی و ادبیاتی. سان ۱ - ب. ۹-۱۳.
۴۰. هییت‌مبتوف ۱۹۷۴ (۲): هییت‌مبتوف ا. علیشېر نوایي حقیده ینگى معلوماتلر / حیات بخش چشمه. - تاشکېنت: ادبیات و صنعت. - ب. ۱۹۶۵.

شهرت ثمرالدينويچ سراجالدينوف

شهرت سراجالدينوف فيلولوژى فنلرى دوكتورى، اكادميسين،
تنيقلى نوایي شناس و متن شناس عالم، ۳۰۰دن آرتيق علمي و
اوقوو-اسلوبى ايشلرى اعلان قىلىنگن، جمله دن، ۱۵ ته درسليك و
اوقوو قۇللنمه، ۱۳ ته مونوگراف، ۲۳۰ ته علمي و علمي-عامه باپ
مقاله لر مؤلفى.

شهرت سراجالدينوف نينگ اساسى علمى ايشلرى عليشبر نوایى حياتى و ايجادىنى
اؤرگنیشكه بغيشلنگن. ۲۰۱۳ يىل «عليشبر نوایى: منبعلر نينگ قىاسى-تىپالوگىك،
تېكستالوگىك تحلىلى» مونوگرافى اوچون اؤزبېكستان جمهوريتى نينگ ادبيات ساحه سیده
II درجه لى دولت مكافاتىگه سزاوار بۇلگن.

شهرت سراجالدينوف جهان علمى جماعتچىلىگى آره سیده اؤزبېك ادبياتىنى جهان ايلغار
علمى اسلوبلرى اساسیده اؤرگنیش، ملي غايه نېگيزیده ينگيدن تحليل قىلىش همده ملي-
دينى قدرىتلر يميزنى تىكلش بۇيىچه دولتىمىز آليب باره يانگن سياست نينگ مملكتىمىز و
خارجده گى فعال ترغيباتچىسى صفتیده تىلىگن. او آذربايجان فنلر اكادميسى فخرى
دوكتورى، اكسفورد اسلام تدقيقاتلرى مركزى فخرى اعضاسى (بويوك برىتانيا)، مركزى آسيا
تدقيقاتلرى خلق ارا استاتىستيه سى نينگ هم رئيسى (كورىا)، اورا آسيا توركى تدقيقاتلر
انستيتوتى علمى مصلحتچىسى (كورىا) دير. شونىنگدېك، «توركالوژى» ژورنالى (آذربايجان)،

«قیاسی ادبیاتشناسلیک» ژورنالی (آذربایجان)، «The Journal of Euro Asia Turkish Studies» ژورنالی (کوريا)، «International Journal of The World of Central Asia» ژورنالی (اوزبکستان) خلق ارا ژورنالی، «جهان ادبیاتی» ژورنالی (اوزبکستان)، «Звезда Востока» ژورنالی (اوزبکستان)، «امام بخاری سباقلری» ژورنالی (اوزبکستان)، «فیلولوژی مسأله لری» ژورنالی تحریریت اعضاسی (اوزبکستان)، «بیر یوزی» ژورنالی تحریریت اعضاسی (اوزبکستان)، «یاشلیک» ژورنالی (اوزبکستان)، اوزفا تیل و ادبیات انستیتوتی «اوزبک تیلی و ادبیاتی» ژورنالی (اوزبکستان) تحریریت اعضاسی دیر.

شهرت سراج الدینوف تنیقلی جماعت و فن اربابی صفتیده جمهوریتیمیز اجتماعی-معنوی حیاتیده ملی-معنوی قدریتلریمیزی ترغیب ایشلریده ثمره لی فعالیت آلیب بارماقده. اوزبکستان جمهوریتی اتمه شناسلیک کمیسونی رئیس اؤرین باسری، اوزبکستان مرکزی سیلاو کمیسونی اعضاسی (سیلاولر بؤیچه بوتون جهان اساتیسیتسیه سی نینگ ۲۰۱۵- ییل آگوست آییده کورپاده اؤتکوزگن سمیناریده اوزبکستان هیئتیکه باشچیلیک قیلگن. بویوک بریتانیاده ۲۰۱۵- ییل می آییده بؤلیب اؤتگن پارلمان سیلاولریده اوزبکستان نامیدن کوزه تووچیلیک قیلگن)، اوزبکستان-امهریکه دؤستلیک جمعیتی رئیس، «اجتماعی فکر» رېسپوبلیکه جماعتچیلیک فکرینی اؤرگنیش مرکزی نینگ اېکسپېرتی، فیلولوژی فنلری بؤیچه دوکتورلیک علمی درجه سینی بېریش بؤیچه علمی کېنگش رئیس (تاشکېنت، اوزبکستان)، تاشکېنت دولت شرقشناسلیک انستیتوتی، اوزبکستان دولت جهان تیللری یونیورسیتېتی، اوزبکستان ملی یونیورسیتېتی حضوریده گی دوکتورلیک علمی درجه سینی بېریش بؤیچه کېنگش لر اعضاسی دیر. شونینگدېک، «آلتین بیتیکلر» و «اوزبکستان: تیل و مدنیت» خلق ارا علمی ژورناللری باش محرری، عالی و اؤرته مخصوص تعلیم وزیرلیگی اؤقوو ادبیاتلرینی موافقلاشتیرووچی کېنگشی نینگ «اوزبک تیلی و ادبیاتی» اؤقوو-اسلوبی بېرلشمه سی رئیس دیر.

شهرت سراج الدینوف ۲۰۱۲ - ۲۰۱۴ ییللر سمرقند دولت چیت تیللر انستیتوتی رېکتوری، ۲۰۱۴ - ۲۰۱۶ ییللر میرزا اولوغ بېک نامیده گی اۆزبېکستان ملي یونیورسیتېتی رېکتوری، ۲۰۱۶ ییلدن حاضرگی وقتگچه علیشېر نوایی نامیده گی تاشکېنت دولت اۆزبېک تیلی و ادبیاتی یونیورسیتېتی رېکتوری لوازم لریده ایشله گن دورده رېسپوبلیکده کادرلر تیارلش تیزیمیده ینگى تشبثلری بیلن علیحه اعترافگه سزاوار بؤلگن. اونینگ رهبرلیگیده تاشکېنت دولت اۆزبېک تیلی و ادبیاتی یونیورسیتېتی قیسقه ۳ ییل مدت ایچیده اۆزبېکستان یونیورسیتیلری ملي رېنکینگیده ۹- اۆرینگه کۆتریلدى.

شهرت سراج الدینوف جماعت ایشلری بیلن بیرگه ساحه گه عاید دالضرب معمارلرگه بغیشلنگن علمي لایحه لرگه هم رهبرلیک قیلیب کېلماقده. ۲۰۱۷ ییلدن علیشېر نوایی نامیده گی تاشکېنت دولت اۆزبېک تیلی و ادبیاتی یونیورسیتېتیده «اۆزبېک ادبیاتی تاریخی» ۷ جلدلیک مونوگرافیک تدقیقات علمي بنیادی علمي لایحه گه، ۲۰۱۸ ییلدن «نوایی شناسلیک تاریخی» بنیادی علمي لایحه گه باشچیلیک قیلیب کېلماقده. آلدینگى ییللرده اۆزبېکستان جهان تیللری یونیورسیتېتیده دولت علمي-تخنیک دستورلری دایره سیده اتد-۱۱۹- سانلی «اۆزبېک ادبیاتی انتالوژی سینی انگلیس تیلیگه ترجمه قیلیش و ادبیاتلر ارا کمونیکسیون معمارلی» موضوعیده گی علمي لایحه (۲۰۱۲-۲۰۱۴ یی.)، سمرقند چیت تیللر انستیتوتیده «اروپا اتفاقی نینگ -TEMPUS-۱۶۹۹۶-ҚАРД ۵1-TEMPUS-GB ۱-۲۰۱۱-Усовершенствование системы обеспечения качества через профессиональное развитие старшего преподавательского состава» (۲۰۱۳-۲۰۱۴) رهبری بؤلگن.

اۆزبېکستان جمهور باشلیغى نینگ ۲۰۲۱ ییل ۲۴ آگوستده گی فرمانیگه موافق، اۆزبېکستان جمهوریتیده خدمت کۆرستگن یاشلر مربی سی فخری عنوانی بیلن تقدیرلنگن.

ماده پارلمانلر ارا اسمبلیه سی نینگ ۲۰۲۲ ییل ۱۰ اکتوبرده گی ۵۴ یلی مجلسی قرار یگه بناء، چینگیز آییتموف نامیده گی خلق ارا مکافات ییلن تقدیرلنگن.

۲۰۲۳- ییل اؤزبکستان جمهور باشلیغی نینگ فرمانیگه موافق، فنلر اکادمیسی نینگ حقیقی اعضاسی - اکادمیسین ایتیب سېلنگن.

اقتصادی همکارلیک تشکیلاتی نینگ تاریخ، مدنیت، ادبیات و تصویری صنعت نومینتسیه سی بویچه ۲۰۲۳- ییلگی مکافات ی صاحبی بولگن. قید ایتیش جایز کی، اقتصادي همکارلیک تشکیلاتی مکافات ی تشکیلاتگه اعضا ۱۰ ته دولت وکیللری آره سیدن ۹ نفر عالمگه نصیب ایتدی. تشکیلات نینگ ییللیک مکافات ی اؤزی نینگ علمی و اجتماعی سعی-حرکتلری بیلن منطقه رواجیگه علیحده حصه قوشه یاتگن عالملر، دولت و جماعت اربابلریگه تاپشیریلده دی.

KITOB BELGILARI:

Kitob nomi: Amir Alisher

Muallif: Shuhrat Sirojiddinov

Nashrga tayyorlavchi: Ehsonulloh Quvonch

Muharrir: Azizullah Aral

Sahifalarni tartibga soluvchi: Mahbubulloh Turon

Muqova chizuvchi: Musaviy

Noshir: Kitob madaniyat markazi

Chop yeri va yili: Qadimgi Xuroson nashriyoti, Kobul-2024

Teraj: 1000 jild

Amir Alisher

Hayoti va Faoliyati

Muallif:

Shuhrat Sirojiddinov

Nashrga tayyorlovchi:

Ehsonulloh Quvonch

Amir Alisher

Shuhrat Sirojiddinov

“مستقللىك يىللرىدە عليشېر نوايى نىڭ تۇلىق تىرجمە ھالىنى تىكلشگە بۇلگن احتىياج اۆلەراق بويوك شاعر و متفكر، دولت اربابى ھياتى و فعالىتى بىلن باغلىق اىلك قۇليازمە منبعلر قىتە كۆرىپ چىقىلدى. اولرنى قىياسى-تىپالوگىك، تېكستالوگىك تھلىلدىن اۆتكزىش آرقەلى ۲۰-عصرگچە بۇلگن دورده يره تىلگن منبعلرده گى معلوماتلرنىڭ اىلك معلوماتلردن تفاوت قىلىش درجه سى انىقلندى. عليشېر نوايى ھياتى و فعالىتى نىڭ بعضى نامعلوم تامانلرى آيدىنلشتىرىلدى. شو جريانده بىر قنچه ينگى معلوماتلر قۇلگە كىرىتىلىپ، شاعر ھياتى تفصىلاتلرىنى تۇلىق تصور قىلىش امكانىتى يره تىلدى. اوشبو كىتابده مۇلف نىڭ شو يۇنەلىشده آلىب بارگن اوزاق يىللىك ايزلىنىشلىرى و تىققاتلرى نىڭ نىتىجەلرى قىسقه و تارىخى واقعهلرنىڭ دورى تدرىجى لىگى كېتىمە-كېتىلىكده كېلتىرىلگن.”

(يازوچى دن)

